

B. S. QALMURATOV

MENEDJMENT. MARKETING

64.05
Q-18

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**BERDAQ ATÍNDAĞÍ QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK
UNIVERSITETI**

B. S. QALMURATOV

MENEDJMENT. MARKETING

**5230900-Buxgalteriyalıq esap hám audit bakalavr talim
bagdarları studentleri ushın
SABAQLÍQ**

**Tashkent
“INNOVATSIYA-ZIYO”
2022**

UO'K: 517.1
KBK : 22.143
Q 85

Qalmuratov B.S,
Menedjment, Marketing. Sabaqlıq. - Tashkent: "INNOVATSIYA-ZIYO",
2022, 222 b.

Sabaqlıq joqarı oqıw orınlarınıń oqıw ádebiyatlarına bolǵan talaplar tiykarında jazılǵan bolıp, sabaqlıq joqarı hám orta arnawlı oqıw orınlarında «Ekonomika» bilimlendiriw tarawı boyınsha jetik qánigelerdı tayarlawda úlken áhmiyetke iye. Sabaqlıqtıń tiykarǵı maqseti bazar qatnasıqları sharayatında jumıs isley alıw qabileline iye basqarıwshılardı tayarlaw hám talabalarda zamanagóy pikirlewdı payda ete alatuǵın, xojalıq júritiw hám basqarıw islerin jańasha usıllar menen qollana alatuǵın, sonday aq basshılıq sırların úyrenetuǵın joqarı dárejedeǵı teoriya hám ámeliy bilimlerde jetkeriwden ibarat.

Sabaqlıq joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw orınlarınıń studentleri, magistrıları, izertlewshı, professor-oqıtıwshıları sonıń menen birge xızmetkerler, jumısshılar hám túrli dárejelerdeǵı menedjerler ushın arnalǵan. Sabaqlıqtıń mazmunı joqarı kásiplik tálimniń Mámleketlik tálim standartında oqıw ádebiyatlarına qoyılǵan talaplarǵa tolıq sáykes keledi.

Pikir bildiriwshiler:

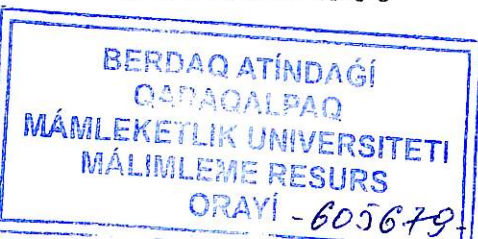
R. I. Nurimbetov - Tashkent arxitektura qurılıs institutı, ilimiy isler hám innovaciya boyınsha prorektorı, ekonomika ilimleri doktori, professor

A. Sh. Qudaybergenov - Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, finans hám ekonomika isleri boyınsha prorektor, ekonomika ilimleri kandidati, docent

Sabaqlıq Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Keńesiniń 2021-jılı 8-noyabr kúńgi 3/7.6-sanlı bayanlaması menen maqullanǵan hám baspaǵa usınıldı.

Ózbekstan Respublikası Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministrliginiń 2022-jil 19-iyul kúńgi 233-sanlı buyrıǵına muwapıq sabaqlıq sıpatında baspadan shıǵarıwǵa ruxsat berilgen.

ISBN 978-9943-8715-4-0

© Qalmuratov B.S., 2022.
© "INNOVATSIYA-ZIYO", 2022.

1-BAP. MENEDJMENT. MARKETING PANININ PREDMETI, OBEKTI HÁM METODÍ

Joba

1.1 Menedjment. Marketing pániniń tiykarǵı mazmunı, áhmiyeti, pándi oqıtıwdıń maqsetleri, menedjment ob`ekti hám sub`ekti

1.2 Menedjment. Marketing pániniń analitikalıq usılları, sistemalıq qatnas, kompleksli qatnas jasaw, baqlaw usılları mazmunı

1.3 Menedjment. Marketing pániniń social-ekonomikalıq, huqıqiy hám basqa pánler menen óz ara baylanısları

1.1 Menedjment. Marketing pániniń tiykarǵı mazmunı, áhmiyeti, pándi oqıtıwdıń maqsetleri, menedjment ob`ekti hám sub`ekti

Menedjment – bul ingilis sózi bolıp, ingilis tiliniń Oksford sózliginde berilgen táriyip boyınsha:

- basqarıw hákimiyati hám iskusstvosi (sheberligi);
- resurslardı basqarıw boyınsha ayırıqsha sheberlik hám hákimshilik kónlikpelerdiń jymındısı túsiniledi.

Basqasha sóz benen aytqanda, menedjment – bul basqarıw, yaǵnıy resurslardı, adamlardı basqarıw, nátiyjeli xızmet alıp barıw hám payda alıwdı biliw, onı kóbeytiriw processı bolıp tabıladı. Usı kóz qarastan **basqarıw** – bul ózine tán joqarı sheberlikti talap etiwshi tańlaw, usı tańlaw tiykarında **qarar qabil etiw hám onıń orınlanıwın qadaǵalaw** bolıp tabıladı.

Hár qanday xızmettiń unamlı nátiyje beriwı, eń aldı menen, tańlawdı durıs orınlay alıwǵa, al`ternativ hám iseninli qarardı qabil ete alıwǵa hámde bul qarardıń orınlanıwın qadaǵalay biliwge baylanısh. Mısalı, joqarı payda alıw tómendeǵı úsh ózgeshelik boyınsha durıs tańlawdı hám nátiyjeli qarar qabil etiwdi talap etedi.

Qárejetler – bul ónimdi islep shıǵarıw (xızmet kórsetiw) hám onı satıw hámde xızmetkerlerge miynet haqı tólew ushın sarıplanatuǵın qarjılar bolıp tabıladı. QáJobatler quramına:

- ónimniń (xızmet) ózine túser bahası;
- hákimshilik qáJobatleri;

- ijara hám payız tólemleri;
- is xaqı;
- salıqlar kiredi.

Bazar ekonomikasında tańlaw qaǵıydası jáne quramalastı. Sebebi, islep shıǵarıw (xızmet) ushın resurslar durıs tańlanǵanda ǵana hám olardan nátiyjeli paydalanǵanda ǵana qáJobatler joqarı payda keltiriwi múmkin.

Máp – bul ónim (xızmet)niń tutınıwshılarga qansha dárejede unamli nátiyje keltiriwi bolıp tabıladı. Qarıydar satıp alıw múmkinshiligi ortalıǵında eń paydalı tovardı tańlawǵa umtıladı. Sonda ǵana ol qanaatlanadı. Biraq tovardıń paydalılıǵı yamasa mápligi qansha joqarı bolsa, onıń bahasında sonsha joqarı boladı. Bul bolsa, óz gezeginde, qarıydarıń satıp alıw múmkinshiligin tómenletedi.

Baha – bul tovar hám xızmetlerdiń pulda kórsetilgen qunı bolıp tabıladı. Baha eki tiykarǵı wazıypanı atqaradı:

- resurslar tutınıwın sheklew imkaniyatın beredi;
- islep shıǵarıw ushın túrtki bolıp xızmet etedi.

Bizge belgili, qálegen shiyki zat (resurs yaki tovar) qansha deficit (qıt) bolsa, onıń bahası sonsha joqarı boladı hám soǵan baylanıslı, onı satıp almaqshı bolǵanlarda sonsha kem boladı. Ekonomistler bunı **bahaların sheklewshilik nátiyjesi** dep ataydı.

Bahanıń joqarılıwı yamasa kóteriliwi islep shıǵarıwshılar sanın kóbeyttiriwge, bahanıń túsiwi bolsa islep shıǵarıwshılardıń kemeyiwine, olardıń bir bóleginiń bazardan shıǵıp ketiwine alıp keledi. Ekonomistler bahaların bunday tásirin islep shıǵarıwǵa túrtki wazıypası dep ataydı.

Paydaǵa tásir etiwshi bul úsh elementtiń áhmiyetin túsingen basqarıwshı ǵana tańlawdı durıs ámelge asırıwı hám nátiyjeli qarardı qabil ete alıwı múmkin. Basqarıw sheberligi, yaǵnıy menedjment sonda ǵana kórinıwi, keleshekte bolsa payda alıwǵa erisiliwi múmkin. Solay etip, ápiwayı etip aytqanda:

Basqarıw – bul tańlaw, qarar qabil etiw hám onıń orınlanıwın qadaǵalaw procesi bolıp tabıladı.

Menedjment páni – bul basqarıwshıǵa tańlawdı durıs ámelge asırıwın hám nátiyjeli qarardı qabil etiwın úyretiwshi pán bolıp tabıladı. Onıń tiykarǵı maqseti bazar qatnasları sharayatında barlıq buwınlarda isley alatuǵın joqarı mamanlıqtaǵı basqarıwshılardı

tayarlawdan ibarat. Usınnan kelip shıqqan halda bul pán tómendegilerdi úyrenedi:

- basqarıw teoriiyasi hám ámeliyatı;
- basqarıw ob`ekti hám sub`ekti;
- basqarıw principi hám usılları;
- basqarıw mádeniyati;
- menedjer hám onıń pazıyletleri;
- menedjer reytingi;
- basqarıwda kirisiwshenlik hám qarar qabil etiw;
- basqarıw funkciyaları;
- xızmetkerlerdi basqarıw;
- islep shıǵarıw (óndiristi) basqarıw;
- ónimdarlıqtı basqarıw;
- ónimniń sapasın basqarıw;
- ózin-ózi basqarıw;
- aymaqlıq basqarıw hám basqalar.

Kórip turǵanıımızday, bul pánniń mazmunı basqarıw sisteması hám basqarıw ob`ekti arasındaqı óz-ara qatnas bolıp, onıń tiykarǵı wazıypası studentlerge basqarıwdıń zamanagóy usılların, basqarıwshılıq sheberligi sırların úyretiwden ibarat.

Pándi oqıtıw studentlerde basqarıwdaqı mashqalalardı sheshiwge qızıwshılıq oyatıw, ámeliy shólkemlestiriwshilik xızmetine talaptı payda etiwden ibarat. Sebebi házir basqarıw tiykarların úyrenip atırǵan studentler keleshekte basqarıw sistemasınıń xızmetkerleri, kishi hám orta, úlken jámáátlerdiń basqarıwshıları, kárxana hám firmaların ekonomikalıq, sociallıq, shólkemlestiriwshilik, texnikalıq xızmetleriniń túrli táreplerin basqarıw boyınsha joybarlar, ilajlar islep shıǵıwǵa júrek ete alatuǵın qanıgeler bolıp jetisedi.

Basqarıw sistemasın jetilistiriw boyınsha ilajlar islep shıǵıw da olardıń juwapkershiligine kiredi.

Menedjment ob`ekti xaqında sóz etkende, eń aldǵı menen ob`ekt sóziniń sózlik mánisine itibar beriw kerek boladı. Usı mániste **ob`ekt** – bul:

- bizden sırtqı ortalıqta hám biziń sanamızǵa baylanıslı bolmaǵan halda bar bolǵan barlıq waqıyalar, materiallıq dúńya;
- insan xızmeti, dıqqat - itibarı qaratlılǵan hádiyse, predmet, shaxs;

• xojalıq áhmiyetine iye bolğan kárxana, qurılıs. ayırım bólim hám usı sıyaqlılar.

Demek, ob`ekt túsiniği mikro waqıyalıqtan baslap, tap makro waqıyalıq dárejesine shekem bolğan mánisti óz ishine aladı. Mısalı, “Shofyor óz mashinasın basqara almağanlıǵı sebepli ol joldan shıǵıp ketken”. Bul jerde basqarıw ob`ekti bolıp mashina esaplanadı.

Yaki, “Ol insan ózin júdá jaqsı basqara aladı”. Bul jerde basqarıw ob`ekti bolıp *adam, shaxs* esaplanadı. Futbol komandası yaki qala transportı háreketin basqarıw. Rayon, walayát, mámleketti basqarıw hám t.b. menedjmenttiń yaki basqarıwdıń ob`ektleri bolıp tabıladı.

Basqarıw jumısın atqarıwshı keńseler hám olardıń basqarıwshıları *menedjmenttiń sub`ekti*, yaǵnıy basqarıw organları yaki menedjerler – basqarıwshılar bolıp esaplanadı.

Solay etip hár qanday hádiyse yaki procestiń negizi basqarılatuǵın ob`ekt hám basqarıwshı sub`ekt sistemalarınan turadı.

Menedjment ob`ekti hám sub`ekti

I. Makro dárejede

Mámleket (respublika):

• nızam shıǵarıwshı hákimiyat (Oliy majlis)

• atqarıwshı hákimiyat (Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabineti)

• sud hákimiyatı

Walayat:

• Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarı keńesi, walayát deputatları

• Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler keńesi, walayát hákimiyatları

• Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarı sudı, wálayatlar sudları

Rayon (qala):

• rayon (qala) xalıq deputatları

• rayon (qala) lar hákimiyatları

• rayon (qala) sudları

•

II. Megodárejede

Koncern (kóp tarmaqlı korporaciya):

• Komitetler hám olardıń baslıqları Sektor (tarmaq):

• Ministrlikler hám ministrler (Qaraqalpaqstan Respublikasında Ministrlikler hám ministrler).

III. Mikrodárejede

Kárxana (firma), korporaciya:

• Jámaát keńesi hám baslıqlar

Xızmetkerler:

• Kárxana (firma) basqarıwshıları, basqarıw buwınları baslıqları
Islep shıǵarıw, óndiris:

• Kárxana (firma) basqarıwshıları, buwın baslıqları
Nátiyjelik:

• Kárxana (firma) basqarıwshıları, buwın baslıqları

Ózin-ózi basqarıw:

• Puxaralar jıymı, aqsaqallar.

Menedjment páni waqıyalardı biliwge baǵıshlangan ulıwmafilosofiyalıq usıllardı qollaydı. Eń aldın, basqarıwshı ob`ektti sáwlelendiriwshı, onı talıqlawǵa járdem beriwshı maǵlıwmat (fakt) lar jámlenip bahalanadı. Bul maǵlıwmatlar mikro, mego hám makro dárejedeǵi waqıyalar jıynaǵına tiyisli bolıwı múmkin.

Basqarıwdıń sırların ilimiy tiykarda úyreniw, analizlew maqsetinde bul pán tómendegi metodlardan paydalanadı.

1.2 Menedjment. Marketing pániniń analitikalıq usılları, sistemalıq qatnas, kompleksli qatnas jasaw, baqlaw usılları mazmunı

Sistemalıq qatnas:

• basqarıwshı ob`ekt úzliksiz sistema tárizinde alıp qaraladı. Bul qatnas túrlishe bolıwı múmkin:

• sistemalıq - kompleksli qatnas;

• sistemalıq - funkcional qatnas;

• sistemalı - qurarnlıq qatnas;

sistemalı - kommunikaciyalıq qatnas.

Kompleksli qatnas:

• basqarıwshı ob`ekt basqa ob`ektlar menen óz ara birlikte hám baylanısta qaraladı.

Quramalıq qatnas:

- basqarıwshı ob`ekt quramlıq bólimlerge bólip úyreniledi. Sharayatlıq (situaciya) qatnas:
- basqarıwshı málim bir ob`ekttiń konkret belgili sharayatında onıń ishki hám sırtqı sharayatına qarap basqarıwdıń al`ternativ metodi qollanıladı.

Integraciyalıq qatnas:

- basqarıwshı ob`ekt joqarıdağı metodlar (sharayatlı, kompleksli, quramlıq qatnaslar)dı birgelikte qollaw járdeminde basqarıladı.

Modellestiriw usılı:

- basqarıwshı ob`ektti basqarıw boyınsha túrli sızılma, grafika hám sızılmalar, diagramma materialları tayarlanadı.

Ekonomikalıq-matematikalıq qatnas:

- optimal qarar qabil etiw maqsetinde matematikalıq metodlar hám informaciyalıq kommunikaciyalıq texnologiyalardı keń kólemde qollaw.

Baqław usılı:

- basqarıwshı ob`ekt haqqındağı maǵlıwmatlardı Jobali, ilimiy, uyımlastırılǵan tiykarda toplaw usılı.

Ekspiriment (tájriybe) usılı:

- basqarıw processinde basqarıwshı ob`ektke salıstırǵanda úlgili tájriybeden ótken usıllardı qollaw.

Sociologiyalıq baqlaw usılı:

- basqarıw maqsetinde túrli anketali sorawlar, sáwbetlesiwler, testler, infrastrukturalıq analizlerdi ótkiziw.

1.3 Menedjment. Marketing pániniń social-ekonomikalıq, huqıqıy hám basqa pánler menen óz ara baylanısları

Menedjment-páni basqarıw haqqındağı bilimler kompleksi bolıp tabıladı. Ol, social-ekonomikalıq, xuqıqıy hám basqa pánler menen tıǵız baylanıslı bolıp tabıladı.

Menedjment, birinshiden ekonomikalıq teoriya páni menen jaqınan baylanıslı bolıp esaplanadı. Ol ekonomikalıq nızamlardı bilip alıwǵa hám olarǵa sáykes túrde basqarıw processinde ekonomikalıq metodlardı qollawǵa, hár bir xızmetkerge hám komandaǵa tásir etiwine tiykarlanadı. Bir qatar ekonomikalıq pánler: makroekonomika,

mikroekonomika, statistika, keleshekti boljaw, miynet ekonomikasi sıyaqlılar da menedjment páni menen baylanıslı.

Basqarıw páni menen yuridikalıq pánler ortasında turaqlı qatnasıqlar bar. Yuridikalıq pán basqarıw xızmetin qanday sheńberde ámelge asırıw kerekligin, huqıqıy normalardı qanday qollaw hámde xojalıq júritiw processinde basqarıw organları, basqarıwshılar hám ayırım shaxslardıń normativlik hújjetlerden, nızamlardan paydalanıwın belgilep beredi.

Sociologiya, psixologiya hám miynet fiziologiyası basqarıw principlerin islep shıǵıwda úlken rol` oynaydı.

Menedjment páni basqarıwdıń ulıwma nızamlılıq úyreniwshı informaciyalıq-kommunikaciyalıq texnologiyalar(IKT) páni menen baylanıslı. Ol basqarıw qararların qabil etiw ushın kerekli bolǵan informaciyalardı analizlew hám qayta islew processlerin úyrenedi. IKTniń jetiskenlikleri:

- basqarıwdağı informaciya sistemasın jetilistiriwge;
- basqarıw procesin komp`yuterlestiriwge;
- avtomatlastırılǵan basqarıw sistemasın jaratıwǵa keń jol ashıp beredi.

Atap ótilgen baylanıslı bolǵan pánlerdi tereń hámde hár tárepleme úyreniw basqarıwdıń sırların tereńnen biliwge. iyelewge hám onı nátiyjeli qollawǵa imkaniyat jaratadı.

Tayamış sózler	
<ul style="list-style-type: none"> • menedjment • menejment ob`ekti • menedjment sub`ekti • biznes • isbilermenlik, baha 	<ul style="list-style-type: none"> • bahanıń sheklewshilik nátiyjesi • máp • qáJobat • menedjmentte qollanılatuǵın usılları

Ózin ózi tekseriw ushın sawallar:.

1. Menedjment degenimiz ne?
2. Bazar, isbilermenlik hám biznes túsinipleri?
3. Menedjment páni neni úyretedi?
4. Menedjment ob`ekti hám sub`ekti degende neni túsinesiz ?
5. Menejment páni qanday usıllardan paydalanıladı?
6. Menedjment páni qanday pánler menen baylanıslı?

II-BAP. MENEDJMENT TEORIYASININ QALIPLESIVI HAM RAWAJLANIWI

Joba

2.1 Menedjment teoriyasinin qaliplesivi ham evolyuciyaliq rawajlanıwı

2.2 Basqarıw táliymatındaǵı tórt baǵdar ham olardıń tiykarǵı wákilleri

2.3 Orta Aziyada menedjmenttiń teoriyalıq tiykarları ham onıń tiykarǵı principi

2.1 Menedjment teoriyasinin qaliplesivi ham evolyuciyaliq rawajlanıwı

Basqarıw teoriyasinin dáslepki wákilleri Yu.Cezar, A.Makedonskiy, Türkistanda bolsa orta ásirlerde Amir Temur húkimdarlıǵı dáwirinen baslap qalıplese baslaǵan. Dáslepki dáwirlerde ol ápiwayı bolıp tiykarınan áskeriy xarakterge iye edi.

Ol dáwirlerde menedjerler tártip áskeriy intizamdı ornadıw maqsetinde xızmetkerlerdi jaza menen qorqıtıw, hár qanday buyırıq ham páрманlarǵa sózsiz boysındırıw sıyaqlı usıllardı qollanǵan. Bunday basqarıw miynet resurslarınan paydalanıw, olardan ilajı barınsha kóbirek qosımsha qun óndiriwdiń nátiyjeli usılı, dep qaralǵan, Amir Temur dáwirinde oraylasqan, intizamlı mámlekettiń jaratılǵanlıǵı ham sárkardamızdıń óziniń qol astındaǵılardı “**qorqıw menen úmit ortasında uslaw**” principi boyınsha basqarǵanı sebep bolǵan.

Kapitalizm sistemasinin baslanǵısh dáwirinde - múlk iyesi jeke tájiriybesine tayanıp óndiristi basqarǵan. XVIII ásirdeń aqırlarında Angliyada bolǵan sanaat revolyuciyası basqarıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıqtı jáne kúsheytirdi ham basqarıw xızmetkerlerin tayarlawǵa ayırıqsha itibar berile basladı.

Biraq XIX ásirdeń ekinshi yarımı ham XX ásir shegarasında texnika ham texnologiyaniń rawajlanıwı, islep shıǵarıwdıń keskin ósiwi basqarıwdı quramlastırıp jiberdi ham onı arnawlı bilimlerde talap etiwshi, xızmettiń arnawlı salasına ajıratı. Usı mashqalalardı sheshiw ushın basqarıw tarawındaǵı tájiriybeni ulıwmalastırıp, islep

shıǵarıw ham xızmetkerlerdi basqarıwdıń nátiyjeli usılların izlewge alıp keldi. Nátiyjede basqarıw haqqındaǵı ilim, pán payda boldı.

Usı dáwirde baslap búgingi kúnge shekem basqarıw táliymatında tómendegi tórt baǵdar (mektep) evolyuciyalıq túrde rawajlanǵan ham ózleriniń tiyisli úleslerin qosqan.

Solay etip, menedjment teoriyası ham ámeliyatı túrli dáwirlerde ózine sáykes kórinislerde qalıplesken:

- XX ásirdeń 50-60 – jıllarda basqarıwdıń **shólkemlesken quramı** dıqqat orayında bolǵan bolsa;

- 60-70 - jıllarda **strategiyalıq jobalastırıp** payda boldı;

- 80 - jıllardan baslap aldınǵı orınlardaǵı batus firmalarında strategiyalıq jobalastırıp, **strategiyalıq basqarıwǵa** ótili.

Házirgi zaman basqarıw páni - pánler aralıq pán. Basqarıwdıń hár bir funkciyasın búgin arnawlı pánler:

- industrial-injinerlik sociologiyası;

- sociallıq psixologiya;

- sociallıq injeneriya (ergonomika);

- marketing sıyaqlılar ornıladı.

Ásirese, menedjmenttiń marketing teoriyası menen baylanısı basqarıwdıń bazar koncepciyasınıń payda bolıwına tiykar boldı. Házirgi dáwirde basqarıw teoriyası ham ámeliyatında júz berip atrǵan ózgerisler “**Tınısh basqarıw revolyuciyası**” dep atalmaqta.

2.2 Basqarıw táliymatındaǵı tórt baǵdar ham olardıń tiykarǵı wákilleri

Házirgi kúnge shekem basqarıw táliymatında tómendegi tórt baǵdar(mektep) evolyuciyalıq tárizde rawajlanǵan ham óziniń tiyisli úlesin qosqan (2.2.1 keste). “**Ilmiy menedjment**” mektebi XIX ásirdeń aqırı ham XX ásirdeń baslarında Amerikada qalıplese baslaǵan. Bul mektep basqasha at penen de atalǵan, yaǵnıy “basqarıwdıń klassikalıq mektebi” dep te júritilgen. Bul mekteptiń tiykarın amerikalıq injener ham dóretiwshi F.Teylor (1856-1915) qurǵan edi. Onıń teoriyası keyinirek “Teylorizm” degen at alǵan. Ol jaratqan sistema bolsa jumishulardıń “sıǵıp suwın alıw”dıń ilmiy sisteması dep atalǵan.

2.2.1-keste

Basqarıw tálimatındaǵı tórt baǵdar(mektep)

№	Mektepler atı	Wákilleri	Mekteplerdiń basqarıw tálimatına qosqan úlesi
1	İlimiy menedjment mektebi 1340-1400 jıllar	Amir Temur	-Mámleketti payda etiw hám saltanattı basqarıw metodi, strategiyası hám taktikasın payda etiw - XIV-XV ásirler waqıyaları hám jámiyetlik turmıstı ózinde sáwlelendiren miyneti Temur túziklerin jazdı. Bul miynetinde bayanlanǵan basqarıw jol jobaları, nızam-qáǵıydalan, násiyatları Ózbekistan ǵárezsizligin bekkemlew jolında xızmet etpekte. - Kúshli mámleketti payda etiw, mámleket hákimiyatınıń qaysı jámiyetlik taypalarǵa tayanıwı, hámelder shaxslardı olardıń sıpatlamalarına qarap tańlaw hám wazıypalardı durıs bólistiriwge baylanıslı tálimattı payda etti. - Ullı mámleket basqarıwshısı, dún`yalıq bilimlerdiń iyesi bolǵan Ullı sarkarda oraylasqan mámleketti payda etiw arqalı orta ásirlerde ullı shaxslar jetisip shıǵıwı ushın materiallıq, ideyalıq tiykar payda etti.
2	(1885-1920) jıllar	F.Teylor G.Emerson hám basqalar	- Wazıypanı ornlawdıń optimal usılların tabıw maqsetinde ilimiy analizdi qollaw. - Wazıypanı ornlawshı eń optimal xızmetkerdi tańlaw hám onıń oqıtılıwın támiyinlew. - Wazıypanı nátiyjeli támiyinlewshi xızmetkerlerdi zárúrli resurslar menen támiyinlew. - Joqan miynet ónimdarlıǵın támiyinlew maqsetinde xızmetkerlerdi turawlı tańhametlep turıw.
3	Klassikalıq yaki administrativlik (hákimshilik) menedjment mektebi (1920-	A.Fayol, M.Veber hám basqalar	- Basqarıw principlerin rawajlandırıw. - Basqarıw funkciyaların bayanlaw. - Shólkemdi jalpı basqarıwda sistemalıq qatnastı tiykarlaw.

	1950)		
4	“Insan qatnasıqları” mektebi (1950 jıldan házirge shekem)	E.Meyo, R Laykert hám basqalar	- Miynet ónimdarlıǵın asırıw maqsetinde óz ara qatnasıqlardan qanaatlanıwshı usıllardı qollaw. - Kompaniyanıń siyasatı hám keleshegin xızmetkerlerdiń minez qulqına tiykarlanǵan halda shólkemlestiriw.
5	Muǵdarlıq sistemalı yaki zamanagóy menedjment (1950 jıldan házirge shekem)	G.Saymon, P.Druker, E.Deyl hám basqalar	- Quramalı basqarıw mashqalaların tereńirek túsiniw maqsetinde túrli modellerdi islep shıǵarıw hám qollaw. - Quramalı sharayatlardıń sheshimi boyınsha basqarıw xızmetkerlerine járdem beriwshi muǵdarlıq usıllardı islep shıǵıw.

F.Teylor tálimatınıń tiykarǵı mazmını – jallanba jumısshılar miynetiniń ónimdarlıǵın asırıwda nátiyjeli hám maqul usılların izlew bolıp esaplanadı.

Onıń principleri boyınsha:

- miynettiń hár bir procesi, onıń kólemi hám izbe-izligi anıq-puxta qánigelestiriliwi shárt;
- xár bir miynet túri belgili bir waqıt aralıǵında bólistiriliwi kerek;
- hár bir miynet procesi hám hátteki hár bir háreket puxta islep shıǵılǵan qáǵıydalarǵa boysındırılǵan bolıwı kerek;
- joqarıdan belgilep berilgen jumıs usılların hám qáǵıydaların ornlaw ushın talapshań qadaǵalaw ámelge asırıwı kerek.
- Jumısshılardı tájiriybesi hám sawatına qarap ornı-ornına qoyıw shárt;
- basqarıwshı menen basqarıwshı juwapkershiligin anıq belgilew hám wazıypalardı durıs bólistiriw shárt.

F.Teylordıń miynetin shólkemlestiriw hám onı basqarıw barısında usınıs etken hám islep shıǵarıwǵa usınılǵan bul principlerdi miynet ónimdarlıǵınıń eki ese (100%ke) ósiwine alıp keledi. Ásirese, onıń qollanǵan xronometraj usılı dıqqatqa ılayıq.

F.Teylor principine tiykarlanıp basqarıwshı hám qánigelerdi kem tájiriybe talap etetuǵın ornlaw miynetinen hám olarǵa sáykes bolmaǵan wazıypalardan azat etiliwi de jumısshıdan bolsa baslıqlardıń barlıq buyırıqların hesh qanday oylaw júritpesten, hesh qanday jeke baslama kórsetpesten anıq hámde tez ornlawın talap etedi.

F.Teylor basqarıwdı “anıq nızam hám qağıydalarǵa tayanatuǵın xaqıqıy ilim, sonday aq, anıq biliw, ne islew kerek hám onı qanday etip puxta hám arzan usılda ornılaw sheberligi” dep bahalaǵan.

Solay etip, F.Teylor “basqarıwdıń klassik mekteb”iniń payda bolıwına tiykar saldı. Ol payda etken basqarıw mektebi tek Amerikada emes, bálkim Evropanıń basqa mámleketlerinde de túrli teoriya hám aǵımlar kórinisinde rawajlanıp bardı.

Teylordıń zamanlası hám onıń jumısınınıń dawamshısı amerikalıq ekonomist G.Emerson miynetti ilimiy shólkemlestiriw boyınsha iri qanıgelerden bolıp, ol basqarıw hám miynetti shólkemlestiriwdiń kompleksli, sistemalıq sistemasın islep shıqqan. Onıń principleri, belgili “Miyнет ónimdarlıǵınıń 12 principini” atamasındaǵı miynetinde jarıtıp berilgen.

G.Emerson bul kitaptıń mazmunında ilimiy basqarıw principlerin áhmiyetine qarap tómendegi izbe-izlikte bergeni:

1. Anıq qoyılǵan maqset hám ideyalar;
2. Aqıllı, tolıq puxta pikir;
3. Abıroy hám itibarǵa iye ónim;
4. Intizam, tártip;
5. Xızmetkerlerge ádalatlı bolıw;
6. Operativ, isenimli, tolıq, anıq hám turaqlı esap-sanaq;
7. Bólistiriw hám tártipke salıw;
8. Normativler hám kesteler;
9. Sharayat penen támiynlew;
10. Operaciyalardı normalastırıw;
11. Standart kórsetpelerdi tayarlaw;
12. Ónimdarlıqtı tańhametlew.

Kórinip turǵanında, G.Emersonnıń dıqqat-itibarında eń aldın eki princip, yaǵnıy **anıq qoyılǵan maqset hám ideyalar**, sonday aq **aqılhıq hám tolıq pikir turıptı**. Ol sonday pikirlerdi, usıllardı islep shıqtı, ol boyınsha hár bir operaciya ushin, jumısshınıń háreketin úyreniw nátiyjesinde berilgen jumıs kóleminin birden bir, eń muwapıq usılı ornatar edi. Paydasız, háreketler saplastırılıp, qoyılǵan maqset hám ideyalarǵa muwapıq ráwishte eń jetilisenleri tańlap alınar edi.

Bunda optimal pikir tiykarında, mısalı, salıstırmalı is haqınıń amawlı sisteması qollanılıp, ol boyınsha berilgen normanı ornlaǵan

jumısshılarǵa tarif stavkaları hám koefficientleri asırılıp, onı ornlay almaǵan jumısshılarǵa stavkaları 20-30 payız tómenletilip járiyma salınar edi. Sonıń menen birge berilgen wazıypalardı joqarı dárejede ornlanıwı ushin olarǵa sharayat jaratılar edi.

“Klassikalıq menedjment” mektebinin áhmiyeti

“Ilimiy menedjment” mektebinin kórnekli wákilleri óz ilimiy jumısların tiykarınan kárxana, shólkem basqarıwın jetilistiriwge baǵıshlaǵan. Olar basqarıw dárejesinen tómendegi máseleler menen, yaǵnıy tek ǵana islep shıǵarıw dárejesindegi basqarıw menen shuǵılangan. Hákimshilik mektebinin payda bolıwı menen qanıgeler endi ulıwma shólkem dárejesindegi basqarıw mashqalaları menen shuǵıllana basladı.

F. Teylor hám L. Gilbertler ápiwayı jumısshılar qatarınan jetiskenlikke erisip, úlken mártebege erisken. Usı tájriybe olardıń basqarıw haqqındaǵı túsiniklerine keskin tásir etken. «Ilimiy menedjment» mektebinen, klassikalıq hákimshilik basqarıw mektebinin tiykarshıları.

Olardı oylandırgan bas másele -bul ulıwma shólkem ortalıǵındaǵı nátiyelikke erisiw bolǵan. Usınday maqset qoyılǵan bolsa-da olar da basqarıwdıń sociallıq táreplerine onsha itibar bermegen.

Maqset-basqarıwdıń universal principlerin jaratıw hám onıń esesine jetilisenlikke erisiw edi. Olar basqarıwdıń tómendegi eki tárepine óz itibarların qarattı:

- shólkemniń nátiyjeli basqarıw sistemasın islep shıǵıw. Usı maqsette shólkemdi bólimler yaki jumısshı toparlarǵa bóliw, finans, islep shıǵarıw hám marketing basqarıwın jetilistiriwdiń áhmiyetli tárepleri dep esapladı.

- shólkemniń jumıs islewshi nátiyjeli quramı hám xızmetkerlerdi nátiyjeli basqarıwǵa erisiw. Usı maqsette basqarıwda jeke basqarıwshılıq bolıwın hám xızmetker tek ǵana bir baslıqtan tapsırma alıw hám oǵan boysınıwı lazım degen ideyanı ilgeri súredi.

A.Fayol basqarıw pániniń rawajlanıwına salmaqlı úles qosqan francuz alımlarınan esaplanadı. Ol Franciyadaǵı iri kómir qazıp alıwshı kompaniyanı basqarǵan. A.Fayol óziniń bay ámeliy tájriybesin “Ulıwma hám sanaat basqarıwı” (1916) atlı kitabında

ulıwmalastırǵan. Onıń alǵa súrgen tómenдеgi basqarıw principiери házirgi kúnde de óz áhmiyetin joypaǵan.

2.2.2- keste

Аnri Fayoldıń basqarıw principiери

Miynettiń bólistiriliwi	• Qánigelesiw nátiyjesinde kóp muǵdarda hám joqarı sapalı ónim islep shıǵarıladı. Bul itibar qaratılıwı lazım bolǵan maqsetler sanın keskin qısqarttırıw esesinen erisiledi.
Wákillik hám juwapkershilik	• Wákillik-bul buyırq beriw ushın berilgen xuııq. Juwapkershilik bolsa bunıń kerisi. Qay jerde wákillik berilgen bolsa usı jerde juwapkershilik payda boladı.
Intizam	• Intizam basqarıwshı menen xızmetker ortasında óz ara húrmet, qulaq salıwdı talap etedi. Shártnamalardıń sózsiz ornlanıwın talap etedi.
Jeke basqarıwshılıq	• Xızmetker tikkeley baslıqtan buynq alıwı kerek.
Bagdarıń bir tárepligi	• Bir maqset sheńberinde xızmet kórsetip atırǵan hár bir topar, birden bir Joba tiykarında islewi hám bir basqarıwshıǵa iye bolıwı kerek.
Jeke máplerdi ulıwma máplerge boysındırıw	• Aynım xızmetker yaqi topardaǵı adamlardıń mápleri bir-birine qarsı kelmesligi lazım.
Xızmetkerlerdi tańhametlew	• Xızmetkerlerdiń isenimine erisiw hám olardıń birge islesiwdegi isenimin arttırıw ushın olarǵa ádalat penen miynetine tolıq is haqı tólew lazım.
Oraylastırw	• Barlıq jumıs bir ornannan tártipli ráwishte bólistiriliwi lazım.
Basqarıwdaǵı ierarxiya	• Bunda tómenдеgi dáreje joqarıdan qadaǵalanadı hám joqarıǵa boysınadı.
Tártip	• Hámme óz omında bolıwı hám óz juwapkershiligin atqarıwı lazım.
Adalat	• Shólkemde ádalattıń húkim súriwi-bul nızamnıń ústemligi menen onıń hámmege teńliginiń korinisi.
Xızmetker ushın jumıs ornınıń turaqlılıǵı	• Joqarı dárejedegi kónimsizlik shólkem xızmeti nátiyjeligin tómenletedi. Óz jumıs ornınıń bekkem iyesi bolıw hárketinde bolǵan ápiwayı basqarıwshı bir ornında turaqlı islewdi qálemeytuǵın talantlı basqarıwshıdan mıń ese jaqsı.
Baslama	• Baslama - bul tar mániste Jobanı islep shıǵıw hám onıń óz waqtında ornlanıwın támiyinlew bolıp tabıladi.

A. Fayol basqarıwdı:

- keleshekti kóriwshi;
- xızmetti shólkemlestiriwshi;
- shólkemdi jumıs ornına aylandırıwshi;
- xızmet túrlerin muwapıqlastırıwshi;
- qarar hám buyırqlardıń ornlanıwın qadaǵalawshı kúshli qural dep ataydı. Bul pikirler házirgi dáwirge shekem basqarıw pániniń tiykarın quraydı.

“Ilimiy menedjment” hám “klassikalıq menedjment” wákileri miynetti ilimiy shólkemlestiriw principiерin islep shıǵıwdı, miynettiń **texnokratiyalıq** basqarıwına tiykar saldı.

Miynetti texnokratiyalıq basqarıw usılı jallanba jumısshıların miynet ónimdarlıǵın asırıwda júdá ónimdarlı hám maqul usıl sıpatında kóp jıllar dawamında xızmet etti. Ásirese, bul usıl G. Ford zavodlarında joqarı rawajlanıwǵa erisildi. Onıń basqa kompaniyalardaǵı izbasarları islep shıǵarıwdı úzliksiz-konveyer usılında shólkemlestiriwleri basqarıwdı oraylastırwǵa, miynetti ilimiy shólkemlestiriwge, ónimdarlıqtı keskin ósiriwge eristi.

1850-1860 jıllarda ilim-texnika faktorınıń kúsheyiwi, miynetti shólkemlestiriw hám onı basqarıwda qollanılıp atırǵan texnokratiyalıq usıldın da jetilistiriliwine alıp keldi. Ilim hám texnikanıń rawajlanıwı jańa texnologiyalardıń kirip keliwin jedellestiredi. Endi jumısshı kúshine bolǵan qatnas túpten ózgerdi.

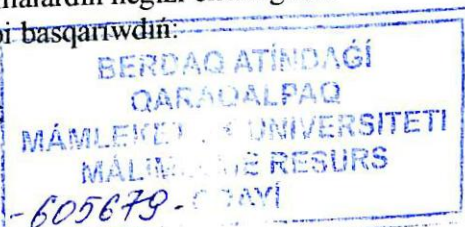
Usınday bir sharayatta ilimiy hám klassikalıq menedjmentlerge al'ternativ hárket sıpatında AQShta 1820-1830 jılları “teylorizm”ge qandayda bir dárejede qarsı turıwshı jańa teoriya - “*insan qatnasıqlar*” mektebi payda boldı. Bul mektepke amerikalıq jámiyetlik isker hám psixolog E.Meyo (1880-1949) tiykar saldı.

Bul mekteptiń kóz qarasınıan:

- jumısshı - bul pikirsiz robot emes, bálkim abıroy itibarǵa, ózini ózi húrmet etiwge, óz qádirin-qımbatın seziwge;
- basqa adamlar tárepinen tán alınıwına, jeke maqsetler hám máplerge erisiwge umtılıwda belgili sociallıq mútájliliklerge iye bolǵan individ bolıp esaplanadı.

Usı individler kompaniya hám firmalardıń negizi ekenliginen kelip shıǵıp, insan qatnasıqları mektebi basqarıwdıń:

- baslama kóteriwsilikten;
- jumısshılar menen sheriklikten;

• kompaniyada “awızbirshilik ruwxı” hám “keleshek tuyǵısı”ın qalıplestiriwden paydalanıw hámde olardı ta`nhametlewge tiykarlangan tiyisli usıllardı islep shıqtı.

Amerikalıq alım D.Mak-Gregor (1906-1964) “ *insan qatnasıqları*” mektebiniń ataqlı wákillerinen esaplanadı. Ol insan minez qulqınıń eki modeli, xızmetkerdiń óz miynetine eki qıylı qatnasta bolıwı múmkinligin inabatqa alıp X (iks) hám U (igrik) teoriyasın jaratadı.

X (iks) teoriyası boyınsha, úgili jallanba xızmetker - tábiyattan jalqaw bolǵan adam, usı sebepli ol tapsırılǵan jumıstan moyın tawlawǵa urnadı, onda izzet talapshańlıq, juwapkershilik seziw, pámparasat jetispeydi. Bunday jaǵdayda xızmetkerdi bárqulla májbúrlew, qadaǵalaw, jazalaw hám járiyma salıw menen qorqıtıp turıw zárúr.

U (igrik) teoriyası birinshisine qarama-qarısı: jallanba jumısshılar tábiyattan belsendi, olarǵa baslama hám alǵa ilgerlewsheńlik, óz moynına juwapkershilik alıw qásiyeti tán bolıp esaplanadı. Bunday jaǵdayda menedjerlik wazıypası adamlarǵa óz maqsetine hám qızıǵıwlarına júdá maqul formada erisetuǵın shárt-sharayattı payda etiwden ibarat. Kompaniyanıń siyasatı hám keleshegi bolsa xızmetkerlerdiń minez qulqına tiykarlangan halda shólkemlestiriliwi kerek. Bul teoriyaǵa muwapıq keliwshi jumıstı ta`nhametlew hám oǵan qolaylı ortalıq jaratıp beriw ǵana jetkilikli.

Álbette, hár eki teoriya da tek teoriya bolıp esaplanadı. Ámeliyatta olar sap kóriniste bolmaydı. İnsan ózinde birinshi hám ekinshi modellerdi qalıplestiriwi múmkin. Basqarıwdıń joqarı sheberlik ekenligi de usı eki tárepti bir birine birlestiriwde bolıp esaplanadı. Bári-bir insan faktori basqarıw principleri quramında eń tiykarǵısı bolıp qaladı.

“Sistemalıq” yaqi zamanagóy menedjmenttiń áhmiyeti

XX ásirdeń 60-80 - jıllarında Batista zamanagóy menedjment rawajlana basladı. Batis teoretikleri sociallıq sistemalar mektebi basqarıwın shólkemlestiriw maqsetinde:

- sistemalı qatnas tiykarların islep shıǵadı;
- úzliksiz sistema menen onıń bólimleri qatnasları máselelerin kórip shıǵadı;
- bir qansha ózgeriwshi faktorlardıń basqarıwǵa bolǵan tásirin úyrenedi.

Bul mektep wákilleri (amerikalıq Ch.Barnard, G.Saymon) zamanagóy menedjmentte tómendegi tórt qatnastı tiykarlap beredi.

2.2.3-keste

“Sistemalıq” yaqi zamanagóy menedjment

Sistemalıq qatnas	Sistema - bul bir-biri menen óz ara baylanısqań bólekler. Hár bir bólek úzliksiz sistemanıń ózgeriwine óz tásirin qosadı. Shólkem - bul úzliksiz ashıq sistema bolıp tabıladı. Onıń táǵdiri sırtqı hám ishki ortalıqqa baylanıslı. Sistemalıq qatnasta shólkemdi basqarıwda tiykarınan onıń ishindegi, quramındaǵı ortalıqqa (ekonomikalıq, ilimiy-texnikalıq, social-siyasıy) itibar beriledi.
Sharayatlıq qatnas	Sistemalıq qatnasta úzliksiz shólkem qanday bóleklerden payda bolǵan degen sawalǵa juwap taba alsaqta, biraq bul bóleklerdiń qaysı biri áhmiyetli, qaysı biri ekinshi yaqi úshinshi dárejeli ekenligine itibar qaratılmaydı. Úzliksizliktiń qaysı bir bólegi úlken áhmiyetke iye degen sawalǵa sharayatlı analiz juwap beredi. Bunda shólkemniń ishki quramındaǵı ózgerisler sırtqı ortalıqtıń táseri menen baylanıstırılıp úyreniledi. Biraq túrli dárejedege sharayat túrli dárejedege bilimdi talap etedi.
Funkcionalıq qatnas	Basqarıwǵa shólkemlestiriwshi mexanizmlerdiń eń qolaylı hám nátiyjeli jolların islep shıǵıw imkaniyatın beredi. Usı kóz qarastan basqarıw tómendegi funkciyalardı onnlaydı: <ul style="list-style-type: none"> • jobalastırıw; • shólkemlestiriw; • basshılıq etiw; • muwapıqlastırıw; • qadaǵalaw hám h.t.b
Muǵdarlıq qatnas	Bunday qatnasqa tiykarınan: <ul style="list-style-type: none"> • menedjmenttiń operaciyalıq principine; • qarar qabil etiw teoriyası principlerine • matematikalıq yaqi ilimiy menedjment sıyaqlıqlarǵa itibar qaratıladı. Endi basqarıw processinde tek matematika, statistika, kibernetika, injinerlik pánleri emes, bálkim sonday aq sociologiya, psixologiya, sistemalar teoriyası sıyaqlı pánler de keń qollanıla baslanadı.

Zamanagóy menedjmenttiń maqseti qarar qabil etiw procesin, informaciyalıq kommunikaciyalıq texnologiyalar hámde eń jańa matematikalıq usıllar hám qurallardı qollanǵan halda izertlewlerdi

ótkiziw bolıp tabıladı. Sistemalıq menedjment qararların nátiyjeligin jetilistiriw sıyaqlı wazıypamı qoyadı.

2.3 Orta Aziyada menedjmenttiń teoriyalıq tiykarları hám onıń tiykarǵı principi

Ózbekistanda menedjmenttiń teoriyalıq tiykarları hám onıń tiykarǵı principi XIII-XIV ásirlerge kelip Ámir Temur húkimranlıǵı dáwirinen baslap aq qalıplese baslaǵan. Ámir Temur “Temur tuzukları” miynetinde, qanday etip hákimiyattı qolǵa kiritkeni, siyasiy hám áskeriy xızmet xaqındaǵı sırlar, onı basqarıw sheberligi, sonıń menen birge mámleketti qanday etip basqarǵanlıǵın ózi táriyiplep bergem.

“Temur tuzukları” dúń`yaǵa belgili kitap bolıp tabıladı. Onıń qol jazba nusqaları dúń`yanıń derlik barlıq mámleketleri (Hindistan, Iran, Angliya, Daniya, Franciya, Rossiya, Germaniya, Armeniya, Ózbekistan hám basqalar)niń kitapxanalarında bar. Kitap eki bólimnen ibarat.

Birinshi bólim Ámir Temurdıń óz mámleketin payda etiw hám onı hár tárepleme bekkemlew, joqarı dárejede qurallanǵan qudretli armiya dúziw barısında kórsetpeler hám Jobalerinen ibarat bolıp, bul jerde hátki áskerlerdiń urısqa sap tartıp turıw tártibide arawlı kesteler arqalı kórsetip berilgen.

Kitaptıń on úsh bólim(Kengash)nen ibarat ekinshi bóliminde bolsa xızmet ullı Saqıpqırannıń kúshli feodal mámleketti payda etiw, armiya dúziw hám dushpan láshkerlerin sıdırıw boyınsha dúzgen keńesleri hám ámelge asırǵan jumısları óz sáweleleniw tapqan.

Ámir Temur shaqqan, tájiriyebeli hám siyasachı mámleketlik basshı boldı. Ol ózi dúzbekshi bolǵan mámlekettiń oraylıq aparatı hám jergilikli hákimiyattıń qanday, qaysı social klaslarǵa tayanıwı, ámeldar shaxslardıń juwapkershiliklerin hám wazıypaların aldınnan belgilep bergem.

“Tuzuklar” avtorınıń pikirinshe, hár bir taxt iyesi mámleket hám jámiyetti belgili bir social-siyasiy toparǵa tayanǵan halda basqarıwı lazım. Háziret Ámir Temur, “Tuzuklar”de aytıwınsha, óz xızmetinde 12 túrli jámiyetlik-siyasiy toparǵa tayanıp jumıs alıp barıw lazım bolǵan.

Mámleketti basqarıwda wázirler, ámirler hám walayatlarda otırǵan basqarıwshılardıń roli júdá úlken bolǵan. Sonıń ushun da Ámir Temur olardı tańlaw hám wazıypalarǵa bekitiw jumıslarına ayırıqsha áhmiyet bergem. Olar saqıpqırannıń pikirinshe iymanlı, ádeplilik tárepinen pák, ádalatlı, tınıshlıq súyiwshi hám baslamashı adamlar bolıwı kerek. “Tuzuklar” avtorınıń pikiri boyınsha, mısalı, wázirler ózgeshelikke iye tórt qásiyet yamasa sıpatlamaǵa iye bolıwı shárt:

1. hasil, taza násil;
2. aqıl parasatlı;
3. qara puxara xalıq awhalınan xabardar bolıw hám olarǵa ǵamqorlıq kórsetiw, olar menen jaqsı qatnasta bolıw;
4. sabırlılıq, múláymıhlıq.

“Tuzuklar”de keltirilgen maǵlıwmatlar boyınsha Ámir Temur óz mámleketin barlıǵı bolıp jeti wázir járdeminde basqarǵan. El-jurttıń abadanshılıǵı, saltanattıń ústemligi kóp tárepleme usı wázirlerge baylanış bolǵan. Basqarıw sistemasınıń usı tárizde aqıllılıq penen shólkemlestiriliwi negizinde insan mápleri jatqanlıǵı, mámleket siyasatınıń basqarıwǵa unamlı tásiri dúń`yada ullı mámleket payda bolıwı menen juwmaqlanadı. Bul oraylasqan ullı, ekonomikalıq nawqıran, siyasiy turaqlı mámlekettiń qalıplesiwine alıp kelgen basqarıw teoriyası tek usı mámleketti ǵana emes, bálkim basqa úlkelerde de mámleketti ilimiy basqarıwdıń teoriyası sıpatında qollanıla basladı.

Házirgi menedjment páninde kórsetip ótilip atırǵan basqarıwdıń ekonomikalıq, insanıyılıq, aqıllı hám nátiyjeli túrin jaratıw boyınsha háreketler Ámir Temurdıń “Temur tuzukları”inde óz sáwleleniwın tawıp, búgingi ǵárezsiz Ózbekistannıń ekonomikalıq hám siyasiy ǵárezsizligi tezlik penen rawajlanıp atırǵan waqıttada basqarıwdı shólkemlestiriwde áhmiyetli baǵdarlama sıpatında qollanıwmaqta.

Tayanış sózler	
• hákimshilik menedjmenti	• M. Gregordıń X (iks) teoriyası
• ilimiy menedjment	• M. Gregordıń Y (igrik) teoriyası
• teylorizm	• zamanagóy menedjment
• G. Emerson basqarıw principi	• texnokratıyalıq basqarıw
• E. Meyo teoriyası	• sistemalıq menedjment
• A. Fayol teoriyası	

• Amir Temurdiń «Temur tuzuklari» miyneti

Ózin ózi tekseriw ushın sawallar:

1. Basqarıw tálimatındaǵı tórt mektep haqqında ne bilersiz?
2. “Ilimiy menedjment” mektebiniń mazmunı hám áhmiyeti nelerden ibarat?
3. A.Fayol alǵa súrgen principleri haqqında ne ayta alasız?.
4. Insan qatnasıqları mektebiniń tiykarǵı wákilleri hám alǵa qoyǵan principleri qanday?.
5. X hám Y teoriiyası degende neni túsinesiz?
6. «Sistemalıq» yaki zamanagóy menedjmenttiń áhmiyeti nelerden ibarat?
7. Orta Aziyada menedjmenttiń teoriyalıq tiykarları qashan payda bolǵan? .

III-BAP. BASQARIW MAQSETI HAM FUNCİYALARI

Joba

3.1 Basqarıwdıń maqseti hám olarǵa qoyılatuǵın tiykarǵı talaplar

3.2 Basqarıw maqsetleriniń túrleri

3.3 «Maqsetler shejiresi», maqsetler teregi

3.4 Basqarıw funkciyaları, olardıń áhmiyeti, mazmunı

3.1 Basqarıwdıń maqseti hám olarǵa qoyılatuǵın tiykarǵı talaplar

Maqset – bul múddáa, murat, yaǵnıy ol yaki bul niyetke erisiw ushın kózde tutılǵan arızıw árman. Usı maqset islerdi, óz arızıwlarındı ornlanıwı ushın baǵdarlanadı. Biz dáslep ózimizdiń aldımızda turǵan maqsetimizdi anıqlap alamız, sońınan bolsa usı maqsetimiz:

- bolajaq háreketlerimizdi aldınnan anıqlap beredi;
- xızmetimizdiń baslı baǵdarların belgileydi;
- xızmetimizdi anıq sala, jumısqa baǵdarlaydı;
- ol yaki bul xızmetimizdiń zárúrlük dárejesin belgilep beredi;
- keleshektegi nátiyjemizdiń bahalaw kriteriyaların belgileydi

hám t.b.

Maqsettiń ilimiy tiykarlanǵanlıǵı hám durıs belgilengenligi basqarıw ushın júdá zárúr. Sebebi jumıs maqsetke qarap:

- basqarıw funkciyaları;
- basqarıw usılları;
- basqarıwdıń strukturalıq dúzilisi;
- lawazımlardı belgilew hám kadrlardı tańlaw sıyaqlı áhmiyetli máseleler sheshiledi.

Basqarıw maqseti tómenдеgi talaplarǵa juwap beriwi lazım.

3.1.1-keste

Basqarıw maqsetine qoyılatuǵın tiykarǵı talaplar

Maqset bir mánisli hám anıq bolıwı kerek.	• Eger siz qay jerge barıwdı bilmeseniz, bunday jaǵdayda qandayda bir joldı tańlawdıń zárúrligi joq.
Maqset real hám ornlanıwı múmkin bolıwı kerek.	• Qaysı tárepke júziwdi anıq maqset etip almaǵan jelqomlı qayıqqa hesh qanday samal járdem bermeydi.

Maqset muğdarlı ólshemge iye bolıwı gerek.	<ul style="list-style-type: none"> • Maqset - bul gezektegi basqışta “urıs”, penen erisiletuǵın biyik tóbe bolıp tabıladı. Bunı hesh waqıt umıtpaslıq lazım. Usı “urıs”ta jeńip shıǵıw ushın ornlanıwı múmkin bolǵan real maqsetti óz aldımızǵa qoyıwımız gerek. Onnan artıqshada, kem de emes.
Maqset barlıq onlawshılardı túsiniwli bolıwı gerek.	<ul style="list-style-type: none"> • Muğdarlıq ólshemge, normaǵa iye bolmaǵan maqset- bul áwereshilik. Bul talapqa juwap bermew Jobalastırılǵan maqsettiń aldınnan ornlanıwın tayarlaw degen sóz.
Maqset bólimler hám juwapkerler boyınsha detallastırılǵan bolıwı gerek.	<ul style="list-style-type: none"> • Maqset, onı basqarıw principleri, keleshekтегі nátiye barlıǵı túsiniwli hám jazba ráwishte ápiwayı tilde jetkiziliwı gerek.
Maqset kóp qırılı bolıwı gerek.	<ul style="list-style-type: none"> • Maqset hár bir xızmet túri, hár bir juwapker shaxs boyınsha mayda-shúydesine shekem tolıq durıs bólistirilip shıqqan bolıwı lazım. Sonda ǵana bul maqsettiń ornlanıw dárejesin anıq qadaǵalaw múmkin.
	<ul style="list-style-type: none"> • Bul – ulıwma, bas maqsettiń jeke maqsetlerine bóliniwini, “Maqsetler shejeresi”in dúziwdi talap etedi.

3.2 Basqarıw maqsetleriniń túrleri

Basqarıw maqsetleri júdá hár qırılı boladı. Bul bolsa olardı belgili formada klassifikaciyalawdı talap etedi.

3.2.1-keste

Maqset túrleri	
Ulıwma jámiyet arasındǵı qatnaslardı sáwlelendiriwine qarap.	<ul style="list-style-type: none"> • siyasiy maqsetler • ekonomikalıq maqsetler • social maqsetler • ruwxıy- aǵartıwshılıq maqsetleri • xalıq aralıq qatnaslar salasındaǵı maqsetler hám t.b.
Basqarıw basqışları(dárejeleri)ne qarap.	<ul style="list-style-type: none"> • Aymaqlıq basqarıw maqsetleri: <ul style="list-style-type: none"> - mámleket maqsetleri; - wálayat maqsetleri; - rayon maqsetleri; - awıl maqsetleri;

	<ul style="list-style-type: none"> - óndiris maqsetleri; - xalıq xojalıǵı maqsetleri; - taraw (sektor) maqsetleri; - kárxana (firma) maqsetleri; - jeke xızmetker maqseti.
Ámelge asırıw múddetine qarap.	<ul style="list-style-type: none"> • Kúndelikli (házirgi waqıttaǵı) maqsetler; • Keleshekтегі(perspektiv) maqsetler;
Basqarıwdiń júz beriwine qarap.	<ul style="list-style-type: none"> - úziliksiz maqsetler; - púrsatlıq maqsetler; - bir mártelik maqsetler;
Kútiletuǵın nátiyelerine qarap.	<ul style="list-style-type: none"> • Keleshekтегі maqsetler; • Aralıq maqsetler;
Quramalılıq dárejesine qarap	<ul style="list-style-type: none"> - ápiwayı, ádetтегі maqsetler; - mashqalalı maqsetler; - innovaciyalıq maqsetler.

Bul klassifikaciyalawdan kórinip turǵanıday, maqsetler óz ara baylanıslı bolıp, belgili bir ierarxiyaǵa, yaǵnıy joqarı hám tómeni maqsetlerge iye bolıwı, bir maqset bolsa basqa bir maqsetke boysıwı múmkin.

Kúndelikli (házirgi waqıttaǵı) **maqsetler** degende bir jil ishinde, sherek, bir ay dawamında hám onnan da kemirek múddet (hápte, dekada) ishinde ámelge asırılatuǵın maqsetler túsiniwli. Mısalı, kárxana bólimleri aldında bir jil ishinde tómendegi funkcional háreketтегі maqsetler qoyılǵan bolıwı múmkin.

3.2.2-keste

Kúndelikli (házirgi waqıttaǵı) maqsetler

Islep shıǵarıw bólimleri.	<ul style="list-style-type: none"> • kárxana ónimleriniń quramında “x” atlı jańa ónimdi islep shıǵarıwı jolǵa qoyıw;
Texnologiya bólimi.	<ul style="list-style-type: none"> • “x” ónimin islep shıǵarıw boyınsha jańa texnologiyani engiziwdi j.uwmaqlaw;
Izertlew (konstruktorlıq) bólimi.	<ul style="list-style-type: none"> • “x” Kúshdi quwatlılıqqa iye bolǵan ónim modelin islep shıǵarıw;
Miyнет bólimi.	<ul style="list-style-type: none"> • “A” ónim túrinin bir jumısshıǵa tuwra

	keletuǵın islep islep shıǵarıwdı “x” danaǵa kóbeytiriw;
Marketing, satıw bólimi.	• ónim satıw kólemín “A” swmǵa kóbeytiriw;
Finans bólimi.	• paydanı “x” swmǵa kóbeytiw; • Qanzdarlıqtı “x” swmǵa shekem kemeytiriw; • akciyadan alınǵan dáramattı “x” swmǵa kóbeytiriw;
Social bólim.	• jergilikli hákimiyatqa “n” swmlıq qarǵı ajratıw.
Ekologiya bólimi.	• atmosferaǵa shıǵarıp taslanatuǵın shıǵındılardı “x” m ³ qa kemeytiriw.

Maqsetlerdi belgilewge **kúndelikli (házirgi waqıttaǵı) maqsetler** kóz qarasanan qatnas, yaǵnıy hár bir bólim maqsetleri, olardı onnlaw múddetleri, anıq onnlawshılar, anıq maqsetli ilajlar, resurslar negizleri, belgilengen ilajlar onnlanıwınıń tiykarlap beriliwi barlıq buwınlar hám dárejelerde basqarıw isenimliliǵın asırıw ushın kepillik beredi, pútkil basqarıw apparatı háreketleriniń puxta bolıwın belgileydi.

Keleshekтегі (perspektiv) maqsetler degende bes jıllıq yaqı onnan kóbirek dáwir dawamında ámelge asırılatuǵın maqsetler túsiniledi. Mısalı, elimizde **Ózbekistan Respublikasınıń jánede rawajlandırıw boyınsha Háreketler strategiyası islep shıǵılǵan. Bundaǵı maqset** 2017-2021-jıllarda Ózbekistan Respublikasınıń rawajlandırıwdıń bes tiykarǵı baǵdarı boyınsha Háreketler strategiyasınıń ámelge asırıw arqalı elimizde jánede rawajlandırıw kózde tutılǵan.

Úzliksiz maqsetler degende hár kúni qabıl etiletuǵın hám ámelge asırılatuǵın ádettegi maqsetler túsiniledi. Mısalı, miynet ónimdarlıǵın arttırıw, intizamdı bekkemlew, ónimniń ózine túser bahasınıń páseytiriw, ónim sapasınıń asırıw sıyaqlılar turaqlı, kúndelikli talap etiletuǵın maqsetler bolıp tabıladı.

Pursatlı maqsetler degende qanday bir mashqalanı sheshiw zárurlıǵı tuwılǵan jaǵdaylarda payda bolatuǵın maqsetler túsiniledi. Mısalı, kárxananı qayta úskenelew, úskenerdi jańalaw, islep shıǵarıwdıń qanıgelesiwiniń ózǵertiriw bazıda islep shıǵarıwdıń ekonomikalıq záruriyatına qarap payda boladı.

Basqarıw processinde **bir mártelik maqsetlerge** de zárurlik tuwılıwı múmkin. Bunday maqsetler, ádette, kárxana ushın kútilmegen, tosattan payda bolǵan mashqalanı sheshiw ushın ortaǵa qoyıladı. Bul maqset, mısalı, tábiyǵıy apat júz bergen jaǵdayda usı apattı saplastırıw ushın zárur qarjını ajratıw kórinisinde bolıwı múmkin.

Basqarıwǵa maqsetli qatnas wákılleri barlıq maqsetlerdi tómendegi tórt toparǵa bóledi:

- *ápiwayı, turaqlı ádetdegi maqsetler*
- *mashqalalı maqsetler;*
- *innovaciyalıq maqsetler;*

• *xızmetkerler mamanlıǵın, tájiriyesin asırıw boyınsha maqsetler.*

Birinshi topardaǵı maqsetler hár kúni qabıl etiletuǵın hám ámelge asırılatuǵın ádettegi maqsetler bolıp, olardıń orınlanıwın támiyinlew tiyisli buwındaǵı basshınıń juwapkershiligine kiredi. Mısalı, marketing bóliminiń baslıǵı aldına tómendegi maqset qoyılǵan bolıwı múmkin:

“Aydıń akırına shekem usı jıldıń sońǵı shereginde satılǵan tovarlardı analizlew hám tiyisli juwmaq shıǵarıw”. Bul ádettegi maqset bolıp esaplanadı.

Ekınshi topardaǵı maqsetler ádettegi maqsetlerden ózgeshelikke iye. Bul maqsetler kárxanaǵa hám ayırım xızmetkerge qıyınshılıqlar tuwdıradı. Mısalı, ónimge bolǵan talaptıń tosattan keskin páseyiwi hám satıw kóleminiń kemeyiwi, tábiyǵıy ráwishte kárxananiń aldınnan alatuǵın paydasına kerı tásir kórsetedi. Sonday bir sharayatta kárxana basshısı aldında sharayattı ózǵertiriw, satıw kóleminiń aytayıq, eki ay ishinde keskin arttırıwday quramalı másele turadı.

Bul maqset **mashqalalı maqset bolıp tabıladı**. Sebebi satıw kóleminiń qısqa múddet (2 ay) ishinde keskin arttırıw:

- *ónimge bolǵan talaptıń keskin páseyiw sebepleriniń anıqlawdı;*
- *kóp faktorlı analizdi ámelge asırıwdı;*
- *eń maqul qararlar qabıl etiwdi talap etedi.*

Buǵan bas qatırıw, aqıldı isletiw kerek boladı.

Innovaciyalıq maqsetler – bul jańa ónimdi islep shıǵarıw, jańa texnologiyaniń engiziw boyınsha qoyılatuǵın maqsetler bolıp tabıladı. Mısalı, izertlew bólimi xızmetkerleriniń maqseti tómendegishe bolıwı

múmkín: “1 iyulğa shekem eksport ushın mólsherlengen úsh túrdegi jańa ónimdi sınawdan ótkiziwdi támiyinlew”.

Maqset qansha dárejede quramalı bolsa, sonsha dárejede ol basqarıwshı ushın mashqalalı yaqi innovaciyalıq bolıwı múmkín. Biraq, bir maqsettiń ózi birew ushın ápiwayı, basqa ushın mashqalalı, hátte innovaciyalıq bolıwı múmkín. Birinshi gezekte basshı usı maqsetti sheshiw usılların jaqsı biledi, yaǵnıy bunıń ushın onıń bilimi, mamanlıǵı jeterli bolıp, onı hesh qanday qıynalmay sheshedi. Basqa basshı bolsa ol maqsetti ózi ushın qıyın hám mashqalalı sıpatında qabil etedi.

Mısalı, marketing bólimi xızmetkeri ushın “sherekbe satılatuǵın tovarlardıń analizin islew” ápiwayı bir is bolsa, satıw bólimindegi xızmetker ushın bul jumıs mashqala boladı.

Tórtinshi topar maqsetleri - bul kárxana xızmetkerleri mamanlıǵın asırıw salasındaǵı maqsetler bolıp, olar uzaq múddetli (strategiyalıq) Joba tiykarında turaqlı ráwishte ámelge asırılıp barladı. Mısalı, “3-5 jil ishinde kárxana xızmetkerleriniń 20 payızınıń mamanlıǵın asırıw”.

Kárxana ulıwma maqsetiniń nátiyjeligi jeke, yaǵnıy hár bir xızmetker maqsetiniń qansha durıs anıqlanǵanlıǵı hám qansha dárejede nátiyjeli sheshilgenine baylanıslı boladı. Usı sebepli hár bir xızmetker aldına qoyılatuǵın maqsetke tómendegi talaplar qoyıladı.

Xızmetker maqseti joqarı buwındaǵı bólimler maqsetine boysınıwı, oǵan sáykes bolıwı kerek. Juwmaqlap aytqanda ayırım xızmetkerlerdiń maqsetleri joqarı baǵanadaǵı (jeke, lokal, ulıwma) maqsetler basqıshları astında bolıwı kerek, sonda ǵana jeke maqsetler kárxana maqsetiniń nátiyjeli bolıwına xızmet etedi. (3.1.1-sızılma).

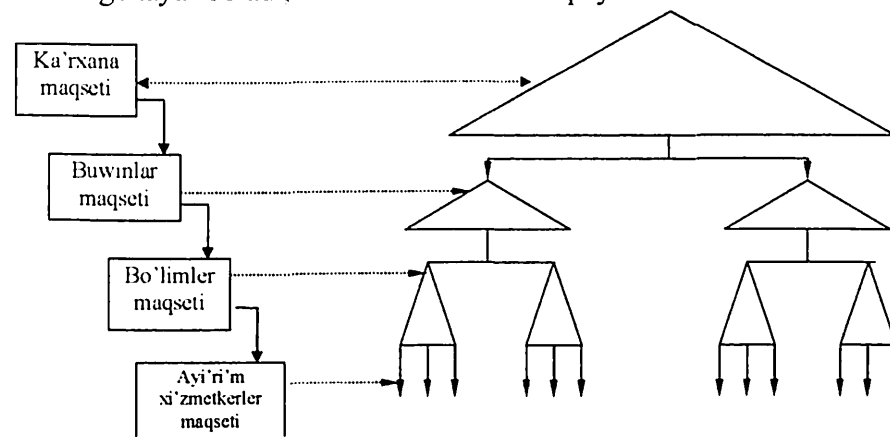
- *xızmetker óz aldına qoyatuǵın maqsetlerdiń sanı 4 ten 8 ge shekem bolıwı, onnan aspawı kerek. Eger olardıń sanı bunnan arca, ol jaǵdayda xızmetker kútken nátiyjesin ala almaydı, aqıbetinde kárxananiń ulıwma maqsetine zıyan jetkizedi.*

- *jeke maqsetinde keleshektegi nátiyjesi hám anıq múddeti belgilengen bolıwı kerek. Keri jaǵdayda oǵan jete almaydı.*

- *Jobalestiriletuǵın maqset erisiletuǵın, sonıń hám ámelge asırıw múmkín bolǵan dárejede bolıwı kerek.*

Ulıwma hár bir adam óz maqsetine erisiwdiń eń awır hám quramalı jolın tańlawı hám hár dayım da óz maqsetine júdá ańsatlıq penen

erisiwine úmit etpew kerek. Sonda ǵana ol hár qanday kútilmegen sácizliklerge tayar boladı, dárriw túskinlikke túspeydi.

3.1.1-sızılma. Maqsetler basqıshları

Biraq bul máseleniń basqa tárepi de bar. Eger maqset quramalı bolıp, onıń ústine orınlanıwı gúman bolsa, bunday jaǵdayda basqarıwdıń unamalı nátiyjelerge erisiwge imkaniyat bolmaydı.

Hár qanday maqsettiń nátiyjeligi erisilgen nátiyjege durıs baha beriliwine hám onı tańhametlew dárejesine baylanıslı. Eger erisilgen nátiyjege ádalatlı baha beriw hám onı tiyisli ráwishte tańhametlew ádet túsine kirgen bolsa, ol jaǵdayda bul kárxanada omatılǵan basqarıw usılı rawajlanıp bara beredi.

Maqsettiń belgili ierarxiyaǵa iye ekenligi, yaǵnıy bir maqsettiń basqa bir maqsetke boysınıwı, maqsetlerdiń bir-biri menen óz ara qatnasta bolıwı olardı qandayda bir tártipke salıw zárúrligin tuwdıradı. Bunday wazıypanı orınlaw ushın menedjment páninde “maqsetler shejiresi” dep atalǵan amawlı usıl qollanıladı.

3.3. “Maqsetler shejiresi”, maqsetler teregi

“Maqsetler shejiresi” – bul maqsetler menen olarǵa erisiw quralları ortasındaǵı baylanıstıń grafikalıq súwretleniwı bolıp tabıladı. Ol bolajaq waqıyalar óz ara baylanısınıń tolıq kórinisin sáwlelendiriw, konkret wazıypalar dizimin alıw olardıń qanday dárejede áhmiyetliliǵi haqqındaǵı maǵlıwmatqa iye bolıwı imkaniyatın beredi. Ol shólkemlestiriwshilik strukturası menen maqsetler strukturası

ortasında sáykeslesiwdi payda etiw jolı menen maqset tapsırmalardı tikkeley orınlawshılarga jetkiziwdi támiyinleydi.

“Maqsetler shejiresi” ierarxiyalar kórnisindegi bir neshshe dárejelerden:

- bas maqset;
- I dárejeli (tiykarǵı) maqsetler;
- II dárejeli maqsetler hám basqalardan quraladı.

“Maqsetler shejiresi” niń mısaldın mámleketimiz aldına qoyılǵan bas maqsettiń qatar birinshi hám ekinshi dárejeli maqsetlerine baylanıshılıǵında kóriwimiz múmkin.

Keleshekтеgi maqsetimiz social baǵdarlanǵan turaqlı bazar ekonomikasına tiykarlanǵan kúshli demokratiyalıq huqıqıy mámleketti hám puxaralıq jámiyetti qurıwdan ibarat. Bul maqset quramalı hám kóp qırlı. Onıń ámelge asırıwı siyasiy, ekonomikalıq, ruwxıy-aǵartıwshılıq, huqıqıy salalardaǵı tiykarǵı maqsetlerge erisiliwine baylanıshlı. Usı sebepli bas maqsetke (BM) erisiwdiń anıq baǵdarları belgilep alınadı hám tómendegi tórt topardaǵı birinshi dárejeli maqsetler ajratıladı:

1. *Social-siyasiy saladaǵı maqsetler;*
2. *Social-ekonomikalıq saladaǵı maqsetler;*
3. *Ruwxıy-aǵartıwshılıq salasındaǵı maqsetler;*
4. *Xalıq aralıq qatnaslar salasındaǵı maqsetler;*

Social-siyasiy saladaǵı maqsetler, óz gezeginde, tómendegi ekinshi dárejeli maqsetlerge bólinedi:

1. *Hákimshilik-buyırıqpaızlıq, avtoritar sistema mexanizmi hám strukturalardan qutılıw;*
2. *Mámleket qurılısınıń demokratiyalıq-huqıqıy princip hám normativlerge ótiw;*
3. *Puxaralıq jámiyetine ótiwdiń fundamentin qurıw hám basqalar.*

Social-ekonomikalıq maqsetler de óz gezeginde tómendegi ekinshi dárejeli maqsetlerge bólinedi:

1. *Ekonomikalıq xızmet erkinligine ótiw;*
2. *Múlikshiliktiń hár-qıylı formalarına erisiw;*
3. *Baha erkinligin támiyinlew;*
4. *Báseki gúresine ótiw;*
5. *Jobali- bólistiriw sistemasınan waz keshiw.*

6. *Kóp tarmaqlı ekonomikaǵa hámde bazar qatnaslarına ótiw hám basqalar.*

Ruwxıy aǵartıwshılıq salasındaǵı maqsetler de:

1. *Júdá siyasatlastırılǵan ideologiya húkimranlıǵınan qutılıw;*
2. *Ǵárezsiz hám jańasha pikirlewge insanlardı tárbiyalaw hám t.b.*

Xalıq aralıq-qatnaslar salasındaǵı maqsetler de:

1. *Pútkil dúńya progresinen ajırılıp qalıwınan, ózin shetke alıwdan hám oǵan qarısı turıwdan waz keshiw;*
2. *Dúńya júzi birligine kirip barıwı hám onıń menen teń huqıqlı birge islesiwge jol ashıw hám basqa maqsetlerge bólinedi.*

Ekinshi dárejeli maqsetlerdiń hár biri óz gezeginde tómengi buwın maqsetlerine bólinedi.

Basqarıwda maqsetli qatnas usılı yaqi **maqsetli menedjment** – bul basqarıwdıń belgili sisteması bolıp onda eki element bir-biri menen úzliksiz baylanısqa boladı:

- maqset (keleshekтеgi nátiyje);
- qadaǵalaw.

Bul usıldıń áhmiyeti tómendegishe ańlatıladı:

Hár bir basshı, joqarı basqıshıtan baslap tap tómengi basqıshıqa shekem óziniń anıq maqsetine, onı ámelge asırıw Jobasına iye bolıwı shárt.

Maqsetli qatnas usılı bes basqıshıtan ibarat.

1-basqıshıtaǵı maqsetler kárxananiń strategiyalıq jobalastırıwine tiyisli. Olardı kárxananiń joqarı basqıshındaǵı menedjerler islep shıǵadı. Olar úlken máselelerdi anıqlawǵa, kárxana ishki qádiriyatları hám rawajlanıw strategiyasını islep shıǵıwǵa juwap beredi hámde orta buwın menedjerleri jumısın basqaradı.

2-basqıshıtaǵı maqsetler joqarı hám orta dárejedeги menedjerler tárepinen belgilenedi. Olar onsha uzaq múddette bolmaǵan, anıq dáwirge mólsherlengen maqsetler bolıp tabıladı. Ádette bul maqsetler kárxananiń anıq xızmet salaları ortalıǵında boladı. Olarǵa:

- *óndirislik*
- *finanslıq*
- *miynetti basqarıw*
- *marketing*
- *rentabellik sıyaqlı salalardaǵı maqsetler kiredi.*

Bul salalardaǵı maqsetler ádette muǵdarlıq kórsetkishlerde óz sáwleleniwini tabadı. Mısalı, ótken jılǵa salıstırǵanda usı jıldı rentabellik dárejesin 10 payızǵa asırıw yaqı miynet ónimdarlıǵın 18 payızǵa asırıw sıyaqlılıq bolıp tabıladı.

3 basqıshaǵı maqsetler – maqsetli basqarıwdıń ózige esaplanadı. Bunda maqsetti ámelge asırıw boyınsha ámeliy ilajlar islep shıǵıladı, Jobalar dúziledi. Bul basqıshaǵı menedjerlerdiń wazıypası – hár bir xızmetker aldındaǵı maqsetti anıqlaw hám olardı ámelge asırıw boyınsha anıq usıl hám qurallardı islep shıǵıwdan ibarat.

Maqsetli basqarıw usılı bul usıl óziniń bir qatar artıqshılıqlarına iye. Jaqsı shólkemlestirilgen maqsetler boyınsha basqarıw usılı:

- kárxana basqarıw sistemasın jetilistiriwge járdem kórsetedi;
- hár bir xızmetker hám ulıwma kárxananiń joqarı nátiyjelerge erisiwge imkaniyat tuwdıradı;
- hár bir xızmetker jobasınıń barlıq buwınlar jobalari, sonday aq, kárxananiń strategiyalıq jobasi menen úzliksiz baylanıslılıqtı támiyinleydi;
- basshılardan anıq hám orınlanıwı múmkin bolǵan maqsetlerdi qabıl etiwdi talap etedi;
- anıq muǵdarlıq kórsetkishler járdeminde erisilgen nátiyjege ob`ektiv baha beriw imkaniyatın beredi;
- xızmetkerler boyınsha minnetleme hám wákilliklerin bólistiriw jolı menen olardan durs hám nátiyjeli paydalanıwǵa járdem beredi;
- erisilgen nátiyjelerge qarap xızmetkerlerdiń xızmet basqıshlarına kóteriliwin barǵan sayın kóbeyttiredi;
- perspektivalı basshılar qatarın anıqlawǵa imkaniyat tuwdıradı;
- basshılar menen boysınıwshılar, basshılar menen basshılar ortasında qatnaslardıń birligin támiyinlewge hám bul procestiń jaqsılanıp barıwına óz úlesin qosadı;
- boysınıwshılardıń maqsetlerin belgilep beriwshi basshılardı nátiyjeli qarar qabıl etiwge baǵdarlaydı, olardıń juwapkershiligin arttıradı, intizamǵa shaqıradı;
- xızmetker hám basshılardı materiallıq hám morallıq ta`nhametlew maqsetinde olardıń xızmetin maqsetke muwapıq

ráwishte háreketke keltiriwshi dáliyiller, sebepler kompleksin kóbeytiwge xızmet etedi hám basqalar.

3.4 Basqarıw funkciyaları, olardıń áhmiyeti hám mazmunı

Eń dáslep “funkciya” hám “wazıypa” túsiniqleriniń mánisi haqqında eki awız sóz.

“**Funkciya**” - bul latinsha sóz bolıp bir adam yaqı andayda bir nárseniń jumıs, xızmet sheńberi, wazıypası degen mánisti beredi.

“**Wazıypa**” - bul ámelge asırılıwı, shesheliwi lazım bolǵan másele, erisiliwi lazım bolǵan, kózde tutılǵan maqset yaqı qandayda bir tapsırma, xızmet, jumıs, xızmet lawazımı, ámeldar, ámel.

“Funkciya” túsiniǵı “wazıypa” túsiniǵine salıstırǵanda tar mániske iye. Funkciya tek ǵana óz xızmet yamasa háreket sheńberindeǵı wazıypalardı óz ishine aladı. Máselen, marketologtıń jumısın orınlaw kárxana injineriniń funkciyasına kirmeydi, sebebi ol usı tikkeley marketolog xızmeti sheńberindeǵı jumıs bolıp esaplanadı. “Wazıypa” bolsa óz xızmet sheńberinen sırtta da bolıwı múmkin. Basqarıw funkciyası degende ol yaqı bul ob`ektti basqarıwǵa tiyisli anıq wazıypalardı sheshiwge qaratilǵan bir túrdeǵı jumıslar kompleksi túsiniledi.

Demek, basqarıw beligili funkciyalar arqalı ámelge asırılıadı. Funkciyalardı anıqlaw, olardıń áhmiyetin asırıw hám úyreniw basqarıw processin durıs shólkemlestiriwdiń áhmiyetli shárti bolıp tabıladı.

Basqarıw funkciyalarınń mazmunı yaqı bul xızmetti shólkemlestiriwden kelip shıǵadı. Máselen, islep shıǵarıw yamasa óndiristi alayıq. Onıń dáslepki basqıshında:

- joybarlastırıw;
- konstruktorlıq;
- jobalastırıwdey jumıslardı orınlaw menen baylanıslı funkciyalar payda boladı. Keyingi funkciyalar islep shıǵarıwdı tayarlaw, yaǵnıy, ónim tayarlaw texnologiyasını islep shıǵıw;
- miynet normaları, materilları sarıplanıwın belgilew;
- áspab-úskenelerdi tayarlaw uqsaqan jumıslardı orınlaw menen baylanıslı funkciyalar payda boladı.

Óndiris procesin baslaw hám onı úzliksiz dawam ettiriw ushın:

- óndiris quralları, texnika;

- shiyki zat;
- energiya;
- transport sıyaqlı materiallıq támiynat quralları zárúr. Sonnan keyin:

- kadrardı tańlaw, olardı orın-ormına qoyıw;
- miynetti shólkemlestiriw;
- islep shıǵarıwǵa xızmet kórsetiwdey bir qatar shólkemlestiriwshilik funkciyaları kelip shıǵadı.

Kórip turǵanımızday, basqarıw mazmunı process sıpatında onıń funkciyalarında kórinedi. Funkciyalar xızmet túrlerin, sub'ekttiń basqarıw ob'ektine anıq tásir qılıw baǵdarların sáwelendiredi.

Basqarıw funkciyalarınan tısqarıda basqarıw procesiniń ózi bólek bolıwı múmkin emes. Funkciyalar quramın, olardıń kólemin hám mazmunın anıqlaw-basqarıwshı xızmetkerler sanın belgilaw, basqarıw apparatınıń shólkemlestiriw strukturasını joybarlaw ushın áhmiyetli tiykar bolıp esaplanadı.

Menedjment funkciyalarınıń túrleri

Menedjment processiniń mazmunı onıń funkciyalarında kórinedi. Menedjment funkciyası degende basqarıwǵa tiyisli mashqalalardı sheshiwge baǵdarlangan jumıslar jıymaǵı túsiniledi.

Basqarıw organları hám orınlawshılar juwapkershilikli basqarıw funkciyasın belgileydi. Bul wazıypalar funkcional bólim haqqındaǵı nızam hám hámeldar basqarıwshılar ushın kórsetpelerde óziniń sáwleleniwini tabadı.

Basqarıw procesiniń funkcional analizi hár bir funkciya ushın jumıs kólemi tiykarın payda etedi, basqarıwshılar sanın belgileydi hám basqarıw sistemasın muwapıqlastıradı. Basqarıw organları funkciyaları tiykarǵı hám anıq funkciyalargá bólinedi.

Basqarıw funkciyaları - kóp mániske iye túsini bolıp tabıladı. Sol sebepli olardı áhmiyetli belgileri boyınsha bir neshshe toparlarǵa ajratıp úyreniw zárúrligi tuwıladı.

Batis menedjmentiniń búgingi zamanagóy teoriyası basqarıw funkciyaların toparlarǵa ajratqanda eń aldın onıń tómendegi tiykarǵı funkciyalarında (ulıwma) funkciyalarına ústinlik beriledi:

- jobalastırıw;
- shólkemlestiriw;

- tártipke salıw hám muwapıqlastırıw;
- qadaǵalaw;
- ta`nhametlew (motivaciya).

Bul funkciyalar basqarıwdıń barlıq buwınlarında hám hámme basqışlarda tómendegi izbe-izlik penen ámelge asınladı.

Demek, basqarıw dáslep jobalastırıwden baslanıp, xızmetti shólkemlestiriw, onı tártipke túsiriw, muwapıqlastırıw menen dawam ettirilip, qadaǵalaw menen tamamlanadı. Bul jerde ta`nhametlew barlıq funkciyalar processinde óz kórinisin tabadı.

Bul funkciyalar basqarıwdıń hámme basqışlarına tán bolǵan ulıwmalıq ózgesheliklerge iye bolıp, basqarıw apparatınıń barlıq basshıları hám qanıgeleri is hareketi hám xızmeti ortalıǵında bar boladı.

Olardı, sonday aq, basqarıwdıń barlıq táreplerin qamraǵan funkciyalar dep aytıw múmkin, sebebi olar basqarıw sistemasında vertikal hám gorizental tárepten qamrap aladı.

Basqarıw funkciyasın klassifikaciyalawǵa ekinshi tárepten qatnas jasaǵanda basqarıw jumısın anıq orınlaw boyınsha bólistiriwge ústinlik beriledi.

Bunda bir pütün anıq funkciyalar sisteması ajratıladı. Máselen, zamanagóy batis firmalarında óndidristi tiyisli 20-25 ten kem bolmaǵan funkciyalar ajratıladı. Bular tómendegiler:

- tiykarǵı óndidristi basqarıw;
- qosımsha óndidristi basqarıw;
- islep shıǵarıwǵa xızmet qılıwshı óndidristi basqarıw;
- marketingdi basqarıw;
- finanslıq basqarıw;
- saparı basqarıw;
- miynetti basqarıw;
- xızmetkerlerdi basqarıw;
- innovaciyanı basqarıw hám taǵı basqalar.

Bunday halda islep shıǵarıwdı basqarıw xızmetiniń ayırım túrleri hám tarawları ayırıqsha ajralıp turadı.

Basqarıwdıń joqarıda sanap ótilgen tiykarǵı funkciyaları olardıń óndidristi basqarıw procesindegi ornı júdá áhmiyetli hám hám zárúr bolǵanlıǵı ushın jánede tereńirek úyrenip shıǵamız.

Basqarıwdıń tiykarǵı funkciyaları

Jobalastırıw	<ul style="list-style-type: none"> • basqarıwdıń tiykarǵı hám dáslepki funkciyası. Hár qanday basqarıw Joba dúziwden baslanadı. Bul Jobade: • basqarıw maqsetleri hám wazıypaları, olardı realizaciya etiw múddetleri belgilenedi; • wazıypaların ámelge asırıw usılları islep shıǵıladı; • xalıq xojalıǵı buwınlardıń óz ara baylanısları omatıladı; <p>Jobalastırıwdıń ulıwma insaniyılıq ózgesheligi sonda, bunda hár bir basqarıw xızmetkeri óziniń jeke jumısın Jobalastıredı, óz jumıs ornınıń xızmeti korsetkishlerin islep shıǵadı, Jobalardı qanday onnılap atırǵanlıǵın qadaǵalawdı uyımlastıradı.</p>
Shólkemlestiriw	<ul style="list-style-type: none"> • bul funkciya basqarıw ob'ekti ortalıǵında barlıq basqarıwshı hám basqarıwshı proceslerdiń uyǵınlasıwın támiyinleydi. Usı kóz qarastan shólkemlestiriw ishki hám sırtqı shárt-sharayatlarlardıń ózgerip turıwına qarap ámeldegi sisema quramın jetilistiriw yaki jańasın dúziw degen. <p>Bul funkciya házirgi hám strategiyalıq Jobalardıń orınlawın támiyinlew boyınsha birinshi adım bolıp tabıladı.</p>
Muwapıqlastırıw hám tártipke salıw	<ul style="list-style-type: none"> • jobalastırıw basqarıwdıń strategiyası esaplanısa, muwapıqlastırıw basqarıwdıń taktikalıq máselelerin sheship beredi. Bul funkciyanıń tiykarǵı wazıypası jaqsı baylanıslar ornatiw jolı menen basqarılatuǵın sistemaniń hár túrli bólimleri ortasında kelisip jumıs alıp barıwdı támiyinlew bolıp tabıladı. • Muwapıqlastırıw negizlerin tejew maqsetinde basqarıwdaǵı paralelizm hám bir-birin tákirarlamalıq imkaniyatın beredi. Bunnan basqa, ol túrli tarmaqlar ortasında resurslardı bólistiriw jolı menen qatnas hám turaqlılıqtı, islep shıǵarıw menen tutınıw ortasındaǵı baylansıtı ornatağı. • Tártipke salıw muwapıqlastırıwdıń dawamı bolıp, ol bolıp turatugın awıswıwları saplastırıw jolı menen islep shıǵarıw processlerin ámelge asırıwın maqset qılıp qoyadı. Olardıń járdemi menen payda bolıwı múmkin bolǵan awıswıwlarıń aldı alınadı.

Ta`nhametlew-bul	<ul style="list-style-type: none"> • bul funkciya insanlardı ruwxıy aǵartıwshılıq, materiallıq ta`nhametlew tiykarında jumıs islew nátiyjeligin artırıwǵa iytermeleydi
Qadaǵalaw	<ul style="list-style-type: none"> • bul funkciyanıń maqseti “tutıp alıw”, “ayıbın ashıw”, “ilindiriw” emes , bálkim basqarıw ob'ektinde bolıp atırǵan proceslerdi esapqa alıw, tekseriw, analizlew hám belgili tártipte sol ob'ekt xızmetin óz waqtında sazlap turıw bolıp tabıladı. Qadaǵalaw omatılǵan normativ hújjetlerden, Jobalardan shıǵıp ketiwlerdi, olardıń ornı, waqtı, sebebi hám ózgesheliklerin anıqlaw imkaniyatın beredi. • tásirli qadaǵalawdı shólkemlestiriw hár bir basshınıń funkcionál jumıs bolıp tabıladı. Turaqlı qadaǵalaw joq jerde joqarı nátiyjalerge erisip bolmaydı.

Basqarıw xızmetiniń túrlerine qarap, funkciyalar tómendegishe bólinedi:

- ♦ **basqarıwdıń ekonomikalıq funkciyaları, yaǵnıy:**
 - qarjılardıń aylanısın ámelge asırıw;
 - ónim óndiriw hám xızmetler kórsetiw;
 - marketing xızmetin shólkemlestiriw;
 - payda alıwdı támiyinlew hám t.b.
- ♦ **basqarıwdıń social funkciyaları, yaǵnıy:**
 - miynet sharayatın jaqsılaw,
 - xızmetkerlerdiń úy-jay mıtájligin, social mádeniy-ruwxıy mıtájliklerin qanaatlandırıw;
 - materiallıq ta`nhametlewdi támiyinlew;
 - sociallıq qorǵawdı támiyinlew hám t.b.
- ♦ **basqarıwdıń ruwxıyılıq- aǵartıwshılıq funkciyaları, yaǵnıy:**
 - xızmetkerlerdi insaniyılıq, jaqsılıq, miyрман-sharapatlı hám óz ara qatnasıqlarda sabırlı bolıw ruwxında tárbiyalaw;
 - xızmetkerlerdi Watanǵa muhabbat, insanpáwarlıq ruhında tárbiyalaw, hadallıqtı, ádalat tuyǵısın, bilim hám ilimge intiliwge tárbiyalawǵa xızmet qılıw hám t.b.
- ♦ **basqarıwdıń shólkemlestirilgen funkciyaları, yaǵnıy:**
 - islep shıǵarıwdı shólkemlestiriw;
 - óz ara baylanıslardı ornatiw hám muwapıqlastırıw;

• *barlıq buwin hám bólimlerrortasında wazıypalardı bólistiriw, huqıq beriw hám basqarıw apparatı xızmetkerleri ortasında juwapkeshiliklerdi belgilew;*

• *basqarıwdıń anıq metodın tańlaw hám qarar qabil etiwde jumıs tártibiniń izbe izligi, maǵlıwmatlar agımın shólkemlestiriw hám t.b.*

Bul aytıp ótilgen funkciyalar bir-biri menen baylanıslı hám belgili dárejede tártike salınǵan kóp elementlerden, komponentlerden ibarat bolıp, olar úzliksizlikke iye. Sonıń ushın da basqarıw procesinde olardıń hesh biride itibardan shette qalmaslıǵı kerak.

Eger basqarıwshı obekt ózine tán ózgesheliklerge iye bolsa, basqarıwdıń anıq funkciyaları iskerlik kórsetedi. Biraq kárxana mısasında tómendegi funkciyalardı ajratıw múmkin:

a) tiykarǵı óndiristi basqarıw.

b) járdemshi óndiristi basqarıw.

c) ónim sapasını basqarıw.

d) miynet hám is haqını basqarıw.

Hár bir anıq funkciya menedjment funkciyasınıń quramlıq bólimi bolıp, olar óz gezeginde jáne bir neshshe bólimlerge bólinedi. Tiykarǵı islep shıǵarıwdı basqarıw marketing, jobalastırıw, ta`nhemetlew hám basqarıwdı óz ishine aladı. Barlıq funkciyalar óz - ara baylanısta boladı.

Bazar ortalıǵınıń tez ózgeriwi kárxanaǵa hámme waqıt qáwip alıp kelip turadı. Xalıqtıń dáramatı, sawda islew qábileti, ónim hám xızmetlerge bolǵan talap, demografiyalıq sharayat tez-tez ózgerip turadı.

Máselen xalıqtıń turmıs dárejesiniń ósiwi qımbat bahalı tovarlarǵa bolǵan talabın arttıradı. Sonday tovarlar menen talaptı qanaatlandırǵan kárxana kóp payda aladı. Bazar qatnasıqlarınıń ózgeriwi islep shıǵarıw hám basqarıwdı ózgeritiriwde talap etedi. Menedjment funkciyasın ózgeritiwge mútájlik tuwıladı. Soǵan qosımsha tómendegiler qayta qurıladı: jobalastırıw, shólkemlestiriw, muwapıqlastırıw, ta`nhemetlew, esapqa alıw h.t.b.

Bazar qatnasıqlarına ótiw, barlıq nızam, kórsetpeler nızamǵa tuwra kelmeytuǵın normativlik hújjetlerdi qayta kóriwdi talap etedi. Basqarıw, lizing, finans hám kredit, baha belgilew hám jobalastırıwda jańa nızamlar qabil etiledi. Tómendegi hám joqarı shólkemler ortasında áshkáralıq keńeyedi, basqarıw organları funkciyası ózgeredi.

Tiykarǵı itibar islep shıǵarıw hám tutınıw ortasındaǵı zárúr qatnasıqlardı ornatiwǵa qaratiladı.

Óndiris hám támiynat, miynet hám is haqı, jumısshı ornı hám miynet resursları, talap hám usınıs ortasındaǵı kelispewshilikler sheshiledi.

Basqarıw organlarınıń nátiyjeli islewi social-ekonomikalıq rawajlanıw hám oǵan erisiw quralları muwapıqlastırıwdı kózde tutadı.

Solay etip menedjment funkciyası hesh qashan sónbeydi, ol hár dayım anıq milliy jaǵdaylardı esapqa alǵan jaǵdayda hám insan ruwxındaǵı ózgeris proceslerine qarap jetilisip baradı.

Tayanısh sózler	
• basqarıw maqseti	• basqarıw funkciyası
• úzliksiz maqset	• shólkemlestiriw funkciyalar
• púrsatlı maqset	• ulıwma funkciyalar
• mashqalalı maqsetler	• anıq funkciyalar
• innovaciyalıq maqsetler	• ekonomikalıq funkciyalar
• maqsetler kaskadı	• social funkciyalar
• «maqsetler shejiresi»	• aymaqlıq funkciyalar
• maqsetli basqarıw usılı	• tarmaq funkciyalar
• basshı funkciyaları	• atqarıwshılıq funkciyaları

Ózin ózi tekseriw ushın sawallar:

1. Basqarıw maqseti degenimiz ne? Ol qanday talaplarǵa juwap beriwı kerek?
2. Basqarıw maqseti qanday túrlerge bólinedi?
3. Házirgi hám keleshektegi maqsetler menen úzliksiz hám púrsatlıq maqsetler ortasında qanday ayırmaslılıq bar?
4. Mashqalalı hám innovaciyalıq maqsetler haqqında ne ayta alasız?
5. Jeke maqsetler degende neni túsinesiz?
6. «Maqsetler shejiresi» yaki maqsetler ierarxiyası degende neni túsinesiz?
7. Funkciya degenimiz ne? Basqarıw funkciyası degende neni túsinesiz?
8. Basqarıw funkciyaları qanday klassifikacijalanadı?
9. Basqarıwdıń ulıwmalıq hám anıq funkciyaları haqqında ne ayta alasız?

10. Basqarıwdın tiykarǵı funkciyaları hám olardıń zárúrligi nede?
11. Basqarıwdın ekonomikalıq, social, ruwxıy-aǵartıwshılıq hám shólkemlestiriwshilik funkciyaları nelerden ibarat?
12. Basqarıwdın aymaqlıq hám tarmaq funkciyaları haqqında ne ayta alasız?
13. Basqarıwdın ózine tán anıq funkciyaları degende ne túsiniledi?

IV-BAP. BASQARÍWDÍN SHÓLKEMLESKEN STRUKTURALARÍ

Joba

- 4.1 Basqarıw strukturasınıń mazmunı. Basqarıw buwınları, basqarıw basqıshları.
- 4.2 Basqarıw strukturasınıń belgilewshi faktorlar.
- 4.3 Basqarıw strukturasınıń shólkemleskenlik túrleri, olardıń abzallıqları hám kemshilikleri.
- 4.4 Ózbekistan Respublikasınıń basqarıwdaǵı tarawlıq organları.

4.1 Basqarıw strukturasınıń mazmunı. Basqarıw buwınları, basqarıw basqıshları

“**Struktura**” latinsha sóz bolıp, nárseler quramlıq bólekleriniń óz ara baylanıshı ráwishte jaylasıwı, dúzilisin bildiredi.

Basqarıw strukturası degende basqarıw maqsetlerin ámelge asırıwshı hám funkciyaların ornlawshı bir-biri menen baylanısqań túrli basqarıw organları hám buwınlarınıń kompleksi túsiniledi.

Basqarıwdın ol yaki bul wazıypaların sheshiw ushın belgili organlar dúziledi. Basqarıw organları sisteması, tómengi organlardın joqan organlarına boysınıw hám olar ortasındaǵı óz ara baylanısı basqarıw strukturası túsiniǵin payda etedi. Bunday struktura ádette “*basqarıw apparatı strukturası*” dep júritiledi. Ol qandayda bir basqarıw organınıń (ministrliktiń basqarıw apparatı, kárxananıń basqarıw apparatı hám t.b) bólimleri quramın bildiredi.

Basqarıw strukturası **islep shıǵarıw strukturası** túsiniǵi menen de ańlatıladı. Bunda basqarıwdı shólkemlestiriwdin dáslepki hám belgilewshi faktori islep shıǵarıw processı bolıp esaplanadı. Ol óz ara baylanısqań tiykarǵı, járdemshı hám xızmet kórsetiwshı processlerden ibarat bolıp, bul procesler bólimler hám xızmetkerler ortasında miynet bólistiriliwin talap etedi. Usı maqsette islep shıǵarıw bólimleri hám olarǵa tán bolǵan basqarıw apparatı dúziledi.

Bólimler jıyındısı, olardıń quramı hám óz ara baylanıs formaları kárxanalardıń islep shıǵarıw strukturasınıń quraydı. Hár bir kárxana ózine tán islep shıǵarıw strukturasına iye.

Solay etip, basqarıwdıń maqsetleri, funkciyaları, wazıypaları, ob'ektleri hám organları onıń shólkemlesken strukturasını belgilep beredi.

Shólkemlestiriw strukturaların quraytuǵın basqarıw organları basqarıw buwınları hám basqarıw basqıshları formasında boladı.

Basqarıw buwını – bul basqarıwdıń ayırım yaki bir qatar funkciyaların ornlawshı gárezsiz strukturalı bólimleri bolıp tabıladı. Bul bólimler ortasındaǵı baylanıslıq hám baylanıslar gorizontál xarakterge iye.

Basqarıw basqıshı- bul ierarxiyanıń belgili dárejesinde ámel etetuǵın buwın bolıp tabıladı. Mısalı:

Ministrlik → birlespe → kárxana → cex → uchastka

Basqarıw basqıshları bir basqarıw buwınıń ekinshisine ádette tómengi buwınıń joqarı buwınǵa izbe izlik penen boysınıwın kórsetedi. Bul vertikal boyınsha bóliniw bolıp tabıladı.

Barlıq buwın hám basqıshlardıń quramı hám olardıń óz ara boysınıw tártibi, hár bir basqarıw organı hám buwınıń huqıq hám juwapkershilikleri, sonday aq olar ortasındaǵı qatnaslar tártibi, informaciya sıyaqlı basqarıwdıń shólkemlesken elementleri basqarıw sistemasin quraydı.

4.2 Basqarıw strukturasını belgilewshi faktorlar

Tómendegi belgiler basqarıw strukturasını anıqlawshı faktorlar bolıp esaplanadı.

Basqarıw strukturasını belgilewshi faktorlar

Strukturanı anıqlawshı faktorlar	<ul style="list-style-type: none"> • basqarıw maqseti; • basqarıw funkciyaları hám wazıypaları; • xızmet kórsetiletuǵın aymaqlar hám tutınıwshılar toparı; • jumıs waqtı rejimi hám intervalı hám basqalar.
Strukturaǵa tásir etiwshi faktorlar	<ul style="list-style-type: none"> • sırtqı ortalıq; • texnologiya; • kárxananıń úlken-kishiligi;

	<ul style="list-style-type: none"> • biznes strategiyası; • xızmetkerler sanı; • qabil etiletuǵın qararlar sisteması; • qalıplesken struktura hám basqalar.
Strukturanı optimallasırıwshı faktorlar	<ul style="list-style-type: none"> • joqarı mamanlıqtaǵı xızmetkerlerge iye bolǵan, onsha úlken bolmaǵan bólimler hám buwınlar; • kóp bolmaǵan basqarıw buwınları; • ózgerislerge salıstırǵanda sezgirlik hám tayarlılıǵı; • joqarı dárejedegi ónimdarlıq; • pás dárejedegi qarájetler; • jumıs grafiginiń tikkeley tutınıwshılarǵa iykemlesiw hám basqalar.

Kórip turǵanıımızday, basqarıw maqseti, funkciyaları hám wazıypaları basqarıw strukturasını anıqlawshı eń dáslepki belgilerden esaplanadı.

Usı orında sonı aytıp ótiw lazım, kópshilik jaǵdaylarda jańa kárxana yaki shólkemlerdi dúziw waqtında aldın basqarıw basqıshları hám buwınlarınıń quramı, basqarıw apparatı shtatları belgilenedi, sońınan olar ortasında funkciyalar bólistiriledi. Negizinde bolsa, bul process kerisinshe bolıwı kerek, yaǵnıy dáslep maqsetke muwapıq funkciyalar sanı anıqlanıwı, sońınan bolsa basqarıw strukturasını shólkemlestiriwge kirisiw kerek. Mısalı, eger funkciya muǵdarı onsha úlken bolmasa, ol jaǵdayda bul kárxanada qandayda bir bólimdi shólkemlestiriwge yaki qosımsha lawazımdı kiritiwge mıtájlik bolmaydı.

Basqarıwdıń shólkemleskenlik strukturası basqarıw aldında turǵan wazıypalardı jaqsı sheshiwge járdem beretuǵın etip dúziliwı kerek. Usı kóz qarastan bul struktura tómendegi talaplarǵa juwap beriwı lazım:

1. Basqarıw strukturasında buwın hám basqıshlar sanı optimal bolıwı kerek.

- Buwın hám basqıshlar sanınıń tiykarsız kóbeyip ketiwı:
- basqarıw apparatın saqlaw qáJobatleriniń kóbeyip ketiwine;
 - informaciyalardıń ótiw jolı hám waqtınıń sozılıp ketiwine;
 - basqarıwda paralelizm hám tákirarlanıwlarıń payda bolıwına;

• basqarıwda juwapkershilik elementleriniń tuwılıwına hám keleshekte basqarıw ónimdarlıǵınıń tómenlewine alıp keledi.

2. Basqarıw strukturası basqarıw apparatınıń operativ islewin támiyinlew lazım.

Bul xızmet hárekettegi wazıypalardıń óz waqtında hám ustalıq penen tez sheshiliwinde kórinedi. Buǵan islep shıǵarıwdıń ortalıǵı, quramalıǵı, basqarıw ob`ektleriniń jaylasıwı da tásir kórsetedi.

Solay etip, basqarıw strukturası qansha quramalı bolsa, islep shıǵarıw procesine tásir ótkiziw sonsha nátiyjeli ámelge asırıladı.

4.3 Basqarıw strukturasınıń shólkemleskenlik túrleri, olardıń abzallıqları hám kemshilikleri

Shólkem dúzilisleriniń túri júdá kóp, biraq olar ulıwma izbe-iz baylanıslıqqa iye hám belgili nızamlıqlarǵa boysınadı.

Basqarıwdıń shólkemleskenlik strukturası tiykarınan sızıqlı hám funkcional túrlerge bólinedi. Olar birigiwi nátiyjesinde hár túrli funkcional dúzilisler payda boladı. **Sızıqlı dúzilis:** Onıń tómenge basqarıw buwınları joqarıdaǵı basshıǵa boysınıwı menen súwretlenedi. Sızıqlı dúziliste hár-bir xızmetker bir basshıǵa boysınadı hám joqarı sistema menen tek sol arqalı baylanıslı boladı. Sızıqlı dúzilistiń jaqsı tárepi onıń ápiwayı, isenimli, kem qájobatlıǵı bolıp esaplanadı.

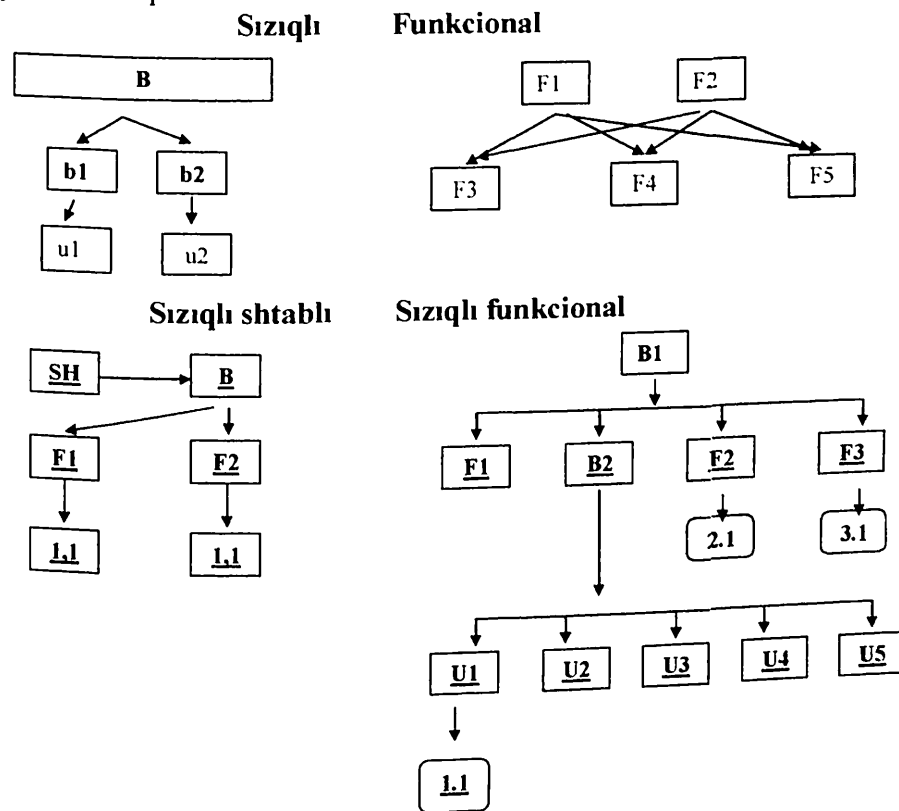
Hár bir basshı miynet jámaáti xızmeti nátiyjeleri boyınsha juwapker. Bul strategiyalıq hám aǵımdaǵı qararlardı qabıl etiw huqıqınıń oraylasıwına alıp keledi.

Sızıqlı dúzilislerdi sheshiwshi máseleler aralıǵı keń bolmaǵan, bul máseleler sheshiliwi ánsat bolǵan jaǵdaylarda qollaw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı. Ulıwma alganda sızıqlı basqarıw júdá keń, tiykarınan ol, bólim, shirket, kishi kárxanalarda qullanıladı.

Sızıqlı dúzilistiń tiykarǵı kemshiligi buwınlar koordinaciyası puxta bolmaydı. Basshı universal qánige bolıwı hám oǵan boysınıwshı barlıq buwınlar xızmetiniń barlıq táreplerin ózlestirip alıwı kerek.

Funkcional dúzilis – basqarıw wazıypalarınıń funkcional buwınlar hám basshılar ortasında bólistirilwine tiykarlanadı. Ol basqarıw quramalasıwı hám qánigelesiw rawajlanıwı menen baylanıslı jaǵdayda payda boladı.

Funkcional dúzilmede basqarıwshılar kórsetpeleri sapalı boladı, biraq jeke basshılıq principini bolmaydı. Funkcional buwınlardıń sanı artıwı menen hár buwınnıń gárezsiz túrde máseleleri sheshiw mümkinshiligi azayıp baradı. Bul óz gezeginde sheshimlerdiń maydalanıwına, basqarıwdıń quramalasıwına hám onıń ónimdarlıǵınıń páseyiwine sebep boladı.

Shártli belgiler: B-baslıq, b-Baslıq orınbasarları, U-usta, F-funkcional baslıq, shtab, 1,1;1,2;1,3; funkcional bólimler.

4.3.1-sızılma Basqarıw strukturasınıń shólkemleskenlik túrleri

Sızıqlı – shtablı dúziliste, sızıqlı dúzilis tiykar etip alınadı, biraq basqarıwdıń tómenge buwında áhmiyetli máseleler boyınsha shtablar

dúziledi. Shtablar sapalı qararlardı tayarlaydı, biraq sızıqlı dúzilis basshısı tastıyqlap, tómengi dárejege jiberedi.

Ol shtab usınısların koordinaciya qıladı, muwapıqlastıradı hám nátiyjede basqarıw sapası jaqsılanadı.

Biraq wazıypalar muǵdarı, kólemi kóp bolsa, sızıqlı struktura basshınıń wazıypalarıda artadı. Sol sebepli basqa qosımsha dúzilisler payda boladı.

Sızıqlı – funksional dúzilis – bul dúzilisde de zvenolar tómengi turǵan bólimlerge ózleri buyırq bere aladı. Biraq olardıń kompetenciyasına tiyisli bolǵan anıq belgilengen sawallarǵa ǵana. Mısalı, jobalastırıw – ekonomika bólimi bashıǵı cex baslıǵına jobalastırıwdı rawajlandırıw boyınsha buyırq beriw múmkin. Zavodtıń bas esapshısı bolsa cexta esap-sanaq hám esaptı jaqsılaw boyınsha h.t.b.

4.4 Ózbekistan Respublikasınıń basqarıwdaǵı tarawlıq organları

Organ – bul qandayda bir basqarıw sisteması quramına kırıwshı birlespe shólkem esaplanadı. Basqarıw organı bolsa socialıq miynettıń bólistiriliwi, basqarıw miynetiniń bólistiriliwi nátiyjesinde payda bolǵan basqarıw apparatı bolıp tabıladı.

Basqarıw apparatın dúziw processı basqarıwdıń qabil etilgen strukturası dógeresinde onıń funkciyaların ámeldegi qaǵıydalarǵa muwapıq bólistiriw hám wazıypaların anıqlawdan baslanadı. Sońınan hár bir funkciyalar:

- toparı;
- olardıń kólemi;
- dárejesi hám basqıshı;
- qánigelestiriliwi;

• oraylastırılıwın hám kooperaciyalastırılıwın analizleydi.

Áne usılardan keyin anıq jumıslar baǵdarı anıqlanadı, jańa organ dúziw yaki bar bólimnen ǵárezsiz organ ajratıw, yamasa bar organlarǵa qosımsha funkciyalarǵa tapsırıw haqqında qarar qabil etiledi.

Mámleketimizdiń úlken aymaǵında quramalı xalıq xojalıǵın basqarıw ushın kóp tarmaqlı basqarıw-organları dúzilgen.

Ulıwma ma`mleketlik basqarıw sho`lkemleri islep shıǵ`arıw tu`rli tarmaqların birlestiredi. Ulıwma basqarıw sho`lkemleri o`z jumısın Respublika konstituciyasına tiykarlanıp alıp baradı.

Xalıq xojalıǵın basqarıw ulıwma ma`mleketlik, Nızam shıǵ`arıwshı, atqarıwshı ha`m sud sho`lkemlerine bo`linedi.

Nızam shıǵ`arıwshı joqarı sho`lkem - O`zbekstan Respublikası Oliy Majilisi bolıp tabıladı. Ol xojalıqtın` is ha`reketin ta`rtipke salıwshı nızam, nızam aktlerin tastıyqlaydı. Ma`mleketlik jobalar ha`m byudjetin` orınlanıwı haqqındag`ı esabattı analizlep tastıyqlaydı, ekonomikanı basqarıwdın` atqarıwshı sho`lkemlerin qadag`alaydı.

Xalıq xojalıǵın basqarıwdın` atqarıwshı sho`lkemlerine ulıwma, tarawlıq ha`m arawlı wa`killike iye sho`lkemler kiredi. Ulıwma wa`killikke iye sho`lkemlerge O`zbekstan Respublikası Ministrler Kabineti, Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Ken`esi ha`m Ha`kimiyatlar kiredi.

Arawlı wa`killikke iye sho`lkem tarawlar aralıq a`hmiyetke iye wazıypalarǵa orınlaydı. Olardıń` qatarına ma`mleketlik komitetlerdi kirgiziw mu`mkin.

Ulıwma ma`mleketlik basqarıwshı sho`lkemlerdin` tiykarg`ı wazıypalarına ilim-texnika sistemalarındag`ı tiykarg`ı bag`darlardı belgilew, ta`biy`iy ortalıqtı qorg`aw, pul ha`m kredit sistemasına basshılıq etiw, salıq ha`m da`ramatlardı belgilew, esap ha`m statistikanı sho`lkemlestiriw, baha ha`m tariflerdi belgilew, xalıq xojalıǵı tarawlarına basshılıq etiw wazıypaları kiredi.

O`zbeksitan Respublikası Ministrler Kabinetiniń u`zliksiz jumıs islewshı sho`lkemleri: tarawlar aralıq ilimiy-texnikalıq jumıslarǵa`a basshılıq etiw, ilim-texnika tarawında tan`law, h.t.basqa jumıslardı atqarıw wazıypaların orınlaydı.

Mámleketlik basqarıw organları

- ministrlikler
- mámlekaetlik komitetler
- mámlekaet inspekciyasıları
- agentlikler
- komitetler
- oraylar

• oraylıq shólkemler

Hákimiyatnı nızam shıǵarıwshı, atqarıwshı hám sud hákimiyatına bóliniwi Konstituciyaımızdın 11-stat`yası menen nızamlastırılǵan. Bul organlardın hár biri óz ara baylanıslı háreket etiw menen birge óz wákillikleri ortasında ǵárezsiz hám erkin xızmet kórsetedi. Bul bolsa hákimiyatnı bir organ ıxtıyarında hádden tıs oraylaspaın támiyinleydi, olardıń xalıq hám nızam aldındaǵı huqıqların anıq bólistirip beriwge xızmet etedi.

Joqanda aytıp ótkenimizdey, basqarıwdın ulıwma mámleket organları quramına nızam shıǵarıwshı organlar da kiredi. Nızam shıǵarıwshı organ-bul Oliy Majlis.

Ózbekistan Mámleketlik hákimiyatınıń jokarı atqarıwshı organı - bul Ministrler Kabineti bolıp tabıladı. Onıń quramı Ózbekistan Respublikası Prezidenti usınısı boyınsha ol Oliy Majlis tárepinen tastıyqlanadı.

Konstituciyanıń 98-stat`yasına muwapıq Ministrler Kabineti:

- ekonomikanıń, social hám ruwxıy-aǵartıwshılıq salanıń nátiyjeli xızmetine basshılıqtı;
- nızamlar, Oliy Májlistiń basqa qararları;
- Ózbekistan Respublikası Prezidentiniń pármanları, qararları hám kórsetpeleriniń orınlanıwın támiyinleydi.

Ministrler Kabineti ámeldegi nızamlarǵa muwapıq Ózbekistan Respublikası aymaǵındaǵı barlıq organlar, kárxanalar, birlespeler, shólkemler, ámeldar shaxslar hám puxaralar tárepinen orınlanıwı májbúriy bolǵan qararlar hám pármanlar, kórsetpeler shıǵaradı.

Mámleketti basqarıw sistemasında funkcionl, tarmaqlar aralıq organlar, yaǵnıy Oraylıq bank, Mámleketlik salıq komiteti, bajıxana sıyaqlılar pútkil xalıq xojalıǵı ortalıǵında anıq basqarıw funkciyaların ámelge asırıwǵa haqlı.

Ózbekistan Respublikası sud hákimiyatı, Konstituciya sudı, Joqarǵı sud, Joqarǵı xojalıq sudı hám Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı sudı, wálayat, rayon qala hám xojalıq sudlarınan turadı. Sudlar iskerligin shólkemlestiriw hám tártipke salıw nızam tárepinen belgilenip qoyıladı.

Ózbekistan sud hákimiyatı nızam shıǵarıwshı hám atqarıwshı hákimiyatlardan, siyasiy partiyalar hám basqada ǵalabalıq shólkemlerge boysınbay is júrgizedi.

Ózbekistan Respublikası Konstituciya sudı nızam shıǵarıwshı hám atqarıwshı hákimiyatlarınıń nızamlı aktleriniń Konstituciyaǵa muwapıqlıǵı menen baylanıslı jumislardı kóredi. Onıń quramı siyaset hám huqıq boyınsha qánigelerden baslıq, baslıq orınbasarı hám Konstituciya sudı sud yaları, sonıń ishinde Qaraqalpaqstan Respublikası wákilliklerinen saylanadı. Konstituciya sudı baslıǵı hám aǵzaları deputatlıq mandatqa iye bolmaydı.

Tayanısh sózler	
<ul style="list-style-type: none"> • basqarıw strukturası • óndiris strukturası • basqarıw buwını hám basqıshı • sızıqlı struktura • sızıqlı shtablı struktura • funkcionl struktura • sızıqlı funkcionl struktura • mámleketlik komitetler • birlespe 	<ul style="list-style-type: none"> • basqarıw organı • sud organları • Ministrler Kabineti • Oliy majlis • sud hákimiyatı • basqarıwdın jergilikli organları • basqarıwdın tarmaqlıq organları • kárxana, firma • koncern, assosiaciya, koncorcium • milliy kompaniya • óz-ózini basqarıw organları

Ózin ózi tekseriw ushın sawallar::

1. Struktura degenimiz ne?
2. Basqarıw strukturası degenimiz ne?
3. Basqarıwdın shólkemleskenlik strukturalarınıń túrleri?
4. Basqarıwdın ulıwma mámleketlik organları?
5. Basqarıwdın jergilikli organları?
6. Tarmaq organlarına neler kiredi?
7. Ózin ózi basqarıw organları?
8. Sızıqlı strukturanıń áhmiyeti?
9. Sızıqlı strukturanıń ózine tán ózgeshelikleri?

V-BAP. BASQARIW USÍLLARI

Joba

5.1 Basqariw usullarınıń mazmunı, basqariw ob`ektin úyreniw processinde qollanılatuǵın usıllar

5.2 Basqariwdıń shólkemlesken – hákimshilik usılları

5.3 Basqariwdıń ekonomikalıq usılları

5.4 Basqariwdıń social-psixologiyalıq usılları

5.1. Basqariw usullarınıń mazmunı, basqariw ob`ektin úyreniw processinde qollanılatuǵın usıllar

Basqariw usılları bul basqariw sub`ektiniń basqariw ob`ektine maqsetli baǵdarlangan tásir etiwiniń usılları, yaǵnıy basqariwshınıń ol basqariw atrǵan óndiris jámáátine qoyılǵan maqsetlerine erisiw procesinde onıń jumıs koordinaciyasını támiyinlew bolıp tabıladı.

Basqariw usılları járdeminde ekonomikalıq proceslerge hám óndiris qatnasıwshılarınıń materiallıq, finanslıq, energiya, miynet resursların imkanı barınsha az sarıplap joqarı nátiyjelerge erisiw maqsetinde tásir etiledi. Óndiris nátiyjeligi kópshilik jaǵdayda basqariw usullarınıń anıqlıǵı hám durıs alıp barılıwı menen baylanıslı.

Basqariw usılları menedjment páninde áhmiyetli orındı iyelep, basqariw nızamları hám principleri menen tıǵız baylanıslı.

Basqariw usılları sırtqı hám ishki faktorlar tásirinde ózgeredi. Sırtqı faktorlarǵa; sırtqı hám ishki sharayattıń ózgerisi, ekonomikanı basqariwda ekonomikalıq reformalardı ámelge asırıw, xalıq xojalıǵınıń texnikalıq jaqtan qurallanıw dárejesi, basqariw sistemasındaǵı ózgerisler (ekonomikalıq reformalar, ekonomikanı basqariwdıń tarawlıq sistemasınan jergilikli sistemaǵa ótiwi h.t.b.) kiredi. Ishki faktorlarǵa iri islep shıǵarıw birlespelerin payda etiw tiykarında islep shıǵarıw koncentraciyasınıń ámelge asırıw; kárxananıń múlk formasınıń ózgeriw nátiyjesinde onıń bir topardan ekinshi toparǵa ótkeriliwi; islep shıǵarıwdıń qánigelesiw dárejesiniń ózgeriw; miynettiń texnika menen támiyinleniw dárejesiniń támiyinleniw; jaqsılanıwı; óndiristi jobalastırıw hám tez tártipke salıwdıń bar usılların jetilistiriw hám jańa jolların payda etiwdi (tarawlıq jobalastırıw hám basqariw, óndiristi úzliksiz hám tez jobalastırıw,

islep shıǵarıwdı basqariwdıń avtomatlastırılǵan sistemasın qollaw h.t.b.) kiritiw múmkin.

Basqariw usılları tikkeley social–ekonomikalıq qatnasıqlarǵa tásir kórsetiwshi, islep shıǵarıw usullarınıń rawajlanıwı hám jámiyettiń islep shıǵarıw kúshleriniń ósiwi menen ózgerip baradı. Ekonomikanıń tabıslı rawajlanıwında basqariw usılların durıs tańlaw úlken áhmiyetke iye.

Basqariw usılların ekonomikanıń belgili bir arıq tarawlarında qollanıwına qarap ajratıw múmkin. Máselen; basqariw dárejeleri boyınsha basqariw usılları (mámleketlik sektordı basqariw usılları, cex, kárxana, birlespe, aymaqtı basqariw usılları), yaki tarawlardı basqariw usılları (sanaat, transport, awıl xojalıǵın basqariw usılları) haqqında sóz júritiw múmkin. Sonday-aq, túrli sub`ektler tárepinen qollanılatuǵın basqariw usılların ajratıp kórsetiw múmkin. Mámleketlik basqariw usılları, jámáátlik shólkemlerdi basqariw usılları yaki ekonomikanıń ayırım tarawlarında qollanılatuǵın basqariw usılların (islep shıǵarıwdı, finanslıq tarawdı, pán hám ilimdi basqariw usılları) da kózde tutıw gerek.

Hár qıylı shólkemlerde basqariw usılları múlk formasına baylanıslı hár qıylı boladı.

Basqariw shólkemleriniń sisteması ózleriniń háreket etiwine baylanıslı, ózlerine tán basqariw usıllarına iye. Bul jerde sóz, ministrlikler, assosaciylar, akcionerler jámiyeti, mámleketlik komitetlerdi basqariw. Soǵan sáykes hár túrli dárejege kiriwshi islewshiler, menedjerler, direktorlar, bólim bashlıqları tárepinen qollanılatuǵın basqariw usılların ajratıp kórsetiw múmkin. Demek basqariw teoriyasında hám ámeliyatında túrli basqariw usılları bar. Olardıń basqariw usıllarınıń hár bir toparı ózine tán ózgesheliklerine iye sistemanı payda etedi.

Xalıq xojalıǵın basqariwda tómendegi usıllardan paydalanıladı; ekonomikalıq, administrativlik, social-psixologiyalıq hám huqıqiy. Basqariwdıń bul usılları óz-ara tıǵız baylanıslı, sol sebepli olardıń birewine artıqsha itibar beriw pútkil islep shıǵarıwdıń normal háreket etiwiniń buzılıwına alıp keledi.

5.2 Basqariwdıń shólkemleskenlik – hákimshilik usılları

Xojalıq shólkemleriniń óndiristi basqariw boyınsha is háreketi basqariwdıń administrativlik(hákimshilik) basqariw usılları;

basqarıwshı hám basqarılıwshı sistemalardıń nátiyjeli xojalıq júritiwın támiyinlewshı tásir etiw sistemasınan ibarat bolıp tabıladı. Basqarıwdıń shólkemlestirilgen basqarıw usılları ekonomikalıq usıllardı toltırıp, bazar ekonomikasını nızamları, huqıqıy aktlerdi esapqa alıw hám orınlawǵa tiykarlanadı.

Mámleket amawlı dúzilgen basqarıw shólkemleri járdeminde basqarılıwshı sistemaǵa administrativlik(hákimshilik) hám shólkemlestiriw jaǵınan tásir kórsetedi.

Menedjment sistemasında shólkemlestiriw usılları ulıwma maqsetke erisiw ushın islep shıǵarıwshılardıń birgeliktegi xızmeti tártipke salınatúǵın administrativlik(hákimshilik) hújjetler tiykarında ámelge asadı.

Ne sebepten basqarıw shólkemlestiriw usılları administrativlik usıllar menen birge qosılıp alıp barıladı degen soraw tuwıladı. Bul kóp jaǵdaylarda bul qarar hám pármanlardı ámelge asırıwǵa tiykarlanadı. Biraq «basqarıwdıń shólkemlestirilgen – basqarıw usılı» «administrativlik basqarıw usılı» túsiniǵinen bir qansha keń mániske iye bolıp tabıladı. Sebebi shólkemlestirilgen – basqarıw usılları basqarıwdıń túrli dárejelerin túrli kólemde hám formada shólkemleskenlik tásir etiwdi úyreniw máselelerin óz ishine aladı. Shólkemlestirilgen – basqarıw usılları sırtqı sistema, basqarıwdıń hár bir buwını wazıypaların belgilep beredi, basqarıw apparatı intizamın hám onıń xızmetiniń nátiyjeligin támiyinleydi, jumısta tártip ornatadı, qarar pármanlardı orınladı, kadrlardı tańlaydı ornı – ornına qoyadı. Basqarıwdıń shólkemlestirilgen basqarıw usılları olardıń islep shıǵarıwshılardıǵa tásir etiw tiykarları hám baǵdarları boyınsha bir neshe túrlerge ajratıladı. Búǵan baylanıslı tásir etiwdiń shólkemlestirilgen – basqarıw usılları úsh topardı bólinedi.

1. Shólkemlesken – turaqlastırılıwshı 2. Buyırılıwshı 3. Tártip – intizam.

1. Tásir etiwdiń shólkemlesken – turaqlastırılıwshı usıllardıń tiykarǵı maqseti birgelikte jumıs islew ushın shólkemlesken tiykar jaratıw bolıp tabıladı, yaǵnıy wazıypa, minnetleme, juwapkershilik hám wákilliklerdi bóliw, tártip ornatiw h.t.b. Administrativlik tásirdiń shólkemlesken formalarınń eki shólkemlestirilgen – reglamentlik hám shólkemlestirilgen normalastırılıw túrleri bar. Shólkemlestirilgen reglamentlik quralı járdeminde mámleket basqarıwı hám

basqarılatúǵın sistemaǵa olardıń al`ternativ qatnasım, shólkemlestiriw sistemasın hám hár bir dárejede basqarıw sheǵaraların anıqlaw maqsetinde tásir etedi. Shólkemlestirilgen reglamentlikti misal etip lawazımlar haqqında nızamdı kórsetiw múmkin. Shólkemlestirilgen normalastırılıw hújjetleri qurallarına shiyki zat, materiallardıń sarıplanıwın normalastırılıw, ónim islep shıǵarıwǵa miynet haqı, islep shıǵarıw fondlarınan paydalanıw, texnikalıq hám texnologiyalıq normalar (standartlar, qayta islew usılı, tártibi h.t.b.) islep shıǵarıwdı shólkemlestiriw normaların kiritemiz.

2. Tásir etiwdiń buyırılıwshı usılları sheklewshı hújjetlerde kózde tutılmaǵan jaǵday kelip shıqqan halda tez basqarıw maqsetinde qollanıladı. Buyırılıw usılıń tiykarǵı maqseti basqarıw apparatınıń anıq háreketi, basqarıwdıń barlıq bólim hám xızmetleri turaqlı islewın támiyinlep beriwden ibarat. Tásir etiwdiń buyırılıw usılları, buyırılıq, kórsetpe hám basqa normativ hújjetler tiykarında ámelge asıladı.

Buyırılıq – bul basshınıń qol astındaǵı xızmetkerlerden málim wazıypanı orınladı jazba yaqı awızeki ráwishte talap qılıw bolıp tabıladı. Buyırılıq tek basshı tárepinen beriledi. Kórsetpe – xızmetkerlerden ayırım islep shıǵarıw hám xojalıq islerin sheshiwdi talap etiw bolıp tabıladı.

Kórsetpe baslıq orınbasarları, xızmetkerlerge iyelep turǵan lawazımları sheńberinde beriledi. Basqarıw ámeliyatında qollanılatúǵın tásir etiw usıllarınan jáne biri – awızeki kórsetpe esaplanadı. Tásir etiwdiń bunday formasın barlıq dárejelerdegi basshılar, lekin kóbinese tómen dárejedege komandirler, brigada baslıqları, ustalar qollanıladı. Kórsetpe usılı tásir etiw orınlaw múddetleri menen ajraladı. Buyırılıq hám kórsetpeler uzaq yaqı qısqa múddetke mólsherlengen boladı.

Hár bir buyırılıq yamasa kórsetpede qanday wazıypa orınlanıwı, qashan orınlanıwı kerek. Tásir etiwdiń kórsetpe usılı shólkemli tásirge qaraǵanda onıń orınlanıwın qadaǵaladı kóbirek talap etedi. Atqarıw barısı qadaǵalangannan keyin jáne kórsetpe menen tásir etiwge mütájlik tuwıladı. Kórsetpe usılıń qollanıw kólemi basqarıw kadrlarınıń tájriybesi hám qábiliyetine baylanıslı.

Kárxanadı basqarıwda kórsetpe usılı menen tásir etiw tek nızamǵa qarısı bolmaǵan jaǵdayda ǵana orınlanıwı shárt bolǵan huqıqıy kúshke

iyе boladı. Sol sebepli barlıq sistemada shólkemli – kórsetpe xızmeti bar bolǵan nızamlılıqqa boysınǵan halda ámelge asırıw kerek.

Jenillikli tásir usılları shólkemli turaqlastırılıshı hám kórsetpe usılında tásir etiw usılların toltırıp, intizamıq talaplar hám májbúriyatlar dizimi quralında shólkemli baylanıslar turaqlılıǵın támiyinlewge qaratılǵan.

5.3 Basqarıwdıń ekonomikalıq usılları

Házirgi dáwirde bazar ekonomikasın basqarıwdıń ekonomikalıq usılları úlken áhmiyetke iye. Basqarıwdıń ekonomikalıq usılları adamlarǵa ekonomikalıq mápler arqalı tásir kórsetedi.

Ekonomikalıq usıllardıń áhmiyeti xızmetkerler hám islep shıǵarıwshılar jámáátine olardıń mápdar bolıwın támiyinlewshi ekonomikalıq sharayat jaratıp beriwden ibarat. Basqarıw usılları sistemasında ekonomikalıq usıllar jetekshi orındı iyeleydi.

Ekonomikalıq usıllar ekonomikalıq tásir kórsetiw quralları jıyındısınan (baha, kredit, biznes Joba, payda, salıqlar, is haqı, ekonomikalıq ta`nhametlew h.t.b.), yaǵnıy xojalıq is háreketine tásir etiwshiler menen tıǵız baylanısta boladı. Bazar mexanizminiń áhmiyetli wazıypalarınan biri biznes joba hám bazar dıń tıǵız baylanısı bolıwına imkan jaratılıshı pul hám tovar resurslarınıń durıs qatnasın támiyinlew bolıp tabıladı.

Bazar bul, tovar- pul qatnasıqların hámme waqıt saqlawshı balansı bolıp tabıladı. Bazar qatnasıqları sharayatında jobalı ekonomikaǵa sáykes qatań basqarıw sisteması ornatıladı. Bazar principi xojalıq basshılarınan hárekecheńlikti, kárxana xızmeti máseleleri boyınsha joqarı nátiyjelerge erisiw maqsetinde tırısqaqlıq hám táwekelshilikti talap etedi.

Bazar ekonomikası administrativlik – buyırıpazlıq sistemasına qarama-qarsı sistema bolıp, bazarda baha, salıq, kredit quralların tártipke salıw eń aldın sociallıq maqsette ámelge asırıladı. Bazar ekonomikası sharayatında baha hám is haqı ózgerisin qatań tártipke salmay turaqlılıqqa erisip bolmaydı. Solay etip basqarıwdıń ekonomikalıq usılları júdá keń imkaniyatlardı iye bolıp, olar óz waqtında ustalıq penen shólkemlestiriw, social – psixologiyalıq hám huqıqiy usıllar menen qosıp alıp barılǵan jaǵdayda ǵana jaqsı nátiyjelerge erisiw múmkin.

Kárxana, akcionerlik jámiyetler, firmalarda áhmiyetli basqarıw usıllarınan biri biznes Joba bolıp tabıladı. Ol ekonomikalıq proceslerde ulıwmalıq máplerdi kózde tutıp, xojalıq praktikasında obektiv ekonomikalıq nızamlardan paydalanıw tiykarında, bir maqsetke umılǵan halda basqarıwdıń óz-ara tıǵız baylanıslı sistemasınan ibarat bolıp tabıladı.

Biznes Joba járdeminde sheshiletuǵın tiykarǵı wazıypalar tómendegilerden ibarat. Ekonomikanıń rawajlanıw baǵdarları hám maqsetlerin ámelge asırıw jolların kórsetiw, turaqlı ósiwdi támiyinlew, materiallıq, miynet hám finanslıq resurslardı tarawlarına sáykes baǵdarlaw, olardı islep shıǵarıwshılar ortasında bólistiriw hám qayta bólistiriw, ilim hám texnika jetiskenliklerin óndiriske engiziwdi támiyinlew, tarmaqlar aralıq integraciya, taraw ishinde qanıgelesiw hám sanaat kooperaciyasın tereńlestiriw, xojalıq júritiwshi sub`ektler xızmetin jedel tártipke salıw hám koordinaciyalaw.

Biznes Joba kárxana, akcionerler jámiyeti koncemler xızmetin barlıq táreplerin, ónim islep shıǵarıw hám satıw, materiallıq texnikalıq támiyinlew hám islep shıǵarıw fondlarınan paydalanıw, miynet hám is haqı, jámáátte sociallıq procesler hám taǵı basqalardı óz ishine aladı. Bazar qatnasıqları sharayatında olarǵa jobalastırıw barısında keń huqıqlar beriledi.

5.4 Basqarıwdıń social-psixologiyalıq usılları

Social-psixologiyalıq usıllardıń tiykarǵı maqseti jámáátte bekkem social-psixologiyalıq klimatı payda etiw bolıp esaplanadı. Bul usıl social-ruwxıy sharayatqa tásir etiw jolı menen adamlardıń psixologiyasın esapqa alıp olardıń sociallıq talapların qanaatlandırıw arqalı basqarıwdı bildiredi.

Basqasha kılıp aytqanda, socialıq-psixologiyalıq usıllar bul islep shıǵarıw jámáátlerin, olardaǵı “psixologiyalıq sharayatı”, hár bir xızmetkerdiń jeke qásiyetlerin úyreniwge tiykarlanǵan usıl bolıp tabıladı.

Adamlar pikirlew usılında ózgeristiń júz beriw hám olardıń mádeniy hámde bilim dárejesiniń artıp barıwı menen social – psixologiyalıq usıllarınń áhmiyetide artıp baradı. Bunday jaǵdayda óz miynetinen qanaatlanıwınıń eń kerekli bolıp islep shıǵarıwshılardıń bashq penen óz – ara jaqsı qatnasıǵı islep shıǵarıwdaǵı qolaylı social – psixologiyalıq jaǵday xızmet etedi.

Basqarıwdıń social psixologiyalıq usılları islep shıǵarıwda bar bolǵan sociallıq mexanizmdi qollawǵa tiykarlanadı. Basqarıwdıń social usılları social tártipke salıw menen ámelge asadı, al psixologiyalıq usılları toparlardı payda etiw, bilimli kadrlar tańlaw hám olardı oqıtıw hám taǵı basqalar kiredi.

Basqarıwdıń social-psixologiyalıq usılları tómendegi mashqalalardı sheshiwge qaratılǵan:

1. Adamlardıń social-psixologiyalıq ózgeshelikleri, qábiletleri, háreketleri, juwapkershiligi hám basqa ózgesheliklerin esapqa alǵan halda miynet jámaátlerin shólkemlestiriw. Bunıń nátiyjesinde jámaátti rawajlandırıw, islep shıǵarıw nátiyjeliin arttırıw maqsetinde sheriklikte islew ushın qolaylı sharayatlar jaratıladı.

2. Sociallıq ádep-ikramlılıq normaların ornatiw ham rawajlandırıwǵa jaqsı tásir etiwshi úlgili ádetlerdi qollap quwatlaw hám milliy úrip-ádetlerdi engiziw hámde jámaát sanasın ósiriwge járdem beredi.

3. Sociallıq rawajlanıw hám adamlardıń intiliwi, baslamshılıq (iniciativalıq) qábiletin rawajlandırıw, ulıwma bilim dárejesin asırıw, mádeniy, ruwxıy ham aǵartıwshılıq tárepten ósiw, mamanlıǵın arttırıw hám miynetke joqarı dárejede qatnasın támiyinleydi.

4. Adamlardıń mádeniy hám social-turmıshlıq mıtájliklerin qanaatlandırıw, úy-jaylar, balalar baqshaları, klublar, profilaktoriyalar, sport binaları hám basqalardı taǵı qurıwǵa sharayat tuwdıradı.

5. Miynet jámaátlerinde talapshańlıq, óz ara járdem, intizamdı buzıwshılar arasında social-psixologiyalıq klimatı payda etiw hám **oni qollap quwatlawǵa** sharayat tuwdıradı.

6. Adamlardıń óz miynetinen hám tańlaǵan qánigeliginen qanaatlanıwları ushın, islep shıǵarıw nátiyjeligi hám jumıs sapasın asırıw ushın sharayatlardı payda etedi.

Bul mashqalalardıń sheshimi basqarıwdıń jánede nátiyjeli bolıwın talap etedi. Ámeliy basqarıwda social-psixologiyalıq usıllardan nátiyjeli paydalanıw ushın basqarıw ob`ektiniń jaǵdayı haqqında keń informaciyaǵa iye bolıw kerek. Bunday informaciya alıw ushın jámaáatte tikkeley sociologiyalıq izertlewler ótkiziw lazım.

Sociologiyalıq izertlewler hár kıyılı informaciyalar alıw imkaniyatın beredi:

- jámaát aǵzalarınıń miynetke hám basshıǵa qatnası;
- basqarıw usıllarınıń bir-biri menen óz ara qatnası;
- jámaáattiń mıtájlikleri hám qızıǵıwshılıqları;
- jumısshılardıń iykemsizliginiń sebepleri;
- jumısshılardıń óndiristegi belsendiligi;

Joqarıda keltirilip ótken sociallıq izertlewlerdiń unamlı tárepleri hám kemshiliklerinde bar. Sonı esapqa alǵan halda ol yamasa bul usıldı real sáwlelendiriw hám kóbirek nátiyje beriwine qarap tańlaw lazım.

Tayanısh sózler	
<ul style="list-style-type: none"> • ekonomikalıq usıllar • basqarıw usılları • psixologiyalıq usıllar • huqıqiy usıllar • basshılıq usılı • tárbiyalıq usıllar 	<ul style="list-style-type: none"> • biznes Joba • kórsetpe • buyırq • hákimshilik tásir etiw • sociallıq juwapkershilik,

Ózin ózi tekseriw ushın sawallar:

1. Ekonomikalıq basqarıw usıllarınıń qanday artıqmashılıq hám kemshiliklerin bilesiz?
2. Shólkemlestiriw- administrativlik(hákimshilik) usıllardıń nátiyjeligi neden ibarat?
3. Sociologiya neni úyretedi?
4. Shólkemlestiriwshilik-turaqlastırıwshı tásir miynet toparlarına ne ushın kerek?
5. Jeke adamnıń qanday ruwxıy qábiletlerin bilesiz?
6. Ruwxıy tánhametleniw degende neni túsinesiz?

VI-BAP. MENEDJERDİŇ BASQARÍW METODÍ HÁM BASQARÍWDAĞÍ ORNÍ

Joba

6.1 Menedjer hám basqarıw metodı túsinigi. Menedjerlerdiń basqarıw dárejelerine qarap bóliniwi

6.2 Basqarıw metodınıń basqarıw usılları menen óz ara baylanıslılıǵı

6.3 Basqarıw metodlarına sáykes basshılardıń bóliniwi.

Avtoritar basshılar, liberal basshılar, demokrat basshılar

6.4 Basshı pazıyleti mádeniyatı hám onıń tiykarǵı elementleri

6.1 Menedjer hám basqarıw metodı túsinigi. Menedjerlerdiń basqarıw dárejelerine qarap bóliniwi

Menedjer-bul amawlı tayarlıq kórgen basqarıw bilimin iyelegen isbilermenlik qáiletin ámelge asıra alatuǵın tájiriyyebeli qánige. Olar jallanba basqarıwshılar bolıp, xalıqtıń ayırıqsha sociallıq qatlamın quraydı. Kárxana, kompaniya, firma, bank, finans mákemeleriniń atqarıwshı hákimiyatqa iye bolǵan basqarıwshı, basshı, járdemshı, direktor barlıǵı menedjerler dep júritiledi. Menedjerler basqarıw basqıshına qarap úsh túrge bólinedi:

1. Joqarı basqıshaǵı menedjerler - bular firmanıń keleshegin belgilew, onıń keleshegi ushın áhmiyetli shárt-sharayatlardı jaratıp beriw menen shuǵıllanadı. Olar sırtqı ortalıq penen úziliksiz baylanısta boladı.

2. Orta basqıshaǵı menedjerler - bular firmanıń ishki hám sırtqı tásirleri ortasındaǵı baylanıslılıqtı tániynleydi. Sonıń ushın firmada ayırım táreplerdi basqarıw menen bánt boladı. Mısalı; islep shuǵarıw, tovarlardı satıw, bahasın belgilew, finans xızmeti jańa tovarlardı ózlestiriw, texnologiyanı qollaw sıyaqlı qubılıslardı basqarıw menen bánt boladı.

3. Tómengi basqıshaǵı menedjerler - bular cex, bólim sheńberinde jumıs alıp barıp, kúnlık, háptelik, aylıq is tapsırmalarınıń ornlanıwın basqarıp baradı.

Duris, kárxananı basqarıw múlk iyesiniń wazıypası dewimiz múmkin. Biraq basqarıw ushın múlk iyesi bolıw shárt emes. Mısalı,

orkestrdi baskarıwshı dirijer basqarıwshı saz áspablarınıń iyesi bolmasada óz jumısın isleydi. Basqarıwshı wazıypasın kárxana iyesiniń ózi yamasa jallanǵan biraq múlk iyesi atman is alıp barıwshı menedjer isleydi.

Ekonomikalıq baylanıslar quramalasıp bargan sayın menedjer xızmetine talap asadı, óz jumısınıń ustası bolǵan sociallıq qatlam menedjerleri payda boladı. onıń ayırıqsha sociallıq statusı bar boladı. Olar júdá quramalı, júdá juwapkershilikli jumıs penen shuǵıllanıwı, firmanıń turmısına juwapker bolǵanı ushın jallanıp islewshiler arasında eń úlken xızmet haqı aladı:

Zamanagóy menedjer jámiyetlik óndiriste: a) basqarıwshı, b) diplomat, s) jetekshi, d) trener, e) innovator, j) insan sıpatında maydangá shıǵadı.

Basqarıwshı – menedjer. Menedjerdiń bul funkciyası ázelden oǵan tán bolǵan dástúriy funkciya esaplanıladı. Basqarıwshılıq wazıypasın atqarar eken, menedjer hákimiyatqa iye shaxs esaplanadı. Házirgi sharayatlarda hákimiyat tek bir adamǵa tiyisli bolmawı ushın hákimiyatı qolda tutıwshı adamnan búgingi kúnde qatańlılıq hám belgili dárejede múlayımlılıqtı talap etedi. Basqarıwshı menedjer eń joqarǵı kásip mamannı, másláhachı, pedagog hám psixolog talantına iye bolıwı kerek.

Diplomat – menedjer. Búgingi kúndegi joqarı hám orta menedjerler ózleriniń jumıs waqıtların tiykarınan adamlar menen baylanıslar ornawı hám bul baylanıslardı keńeyttiriwge, birge islesiwdegi baylanıslardı tereńlestiriw, shártnamalar dúziw, húkimet penen ornawlatuǵın qatnaslardı jolǵa qoyıwǵa sarıplaydı. Hár túrli jumıslarda menedjerlerdiń qatnasıwı kóbirek zárúr bolmaqta. Minekey usıllardıń hámмесin esapqa alǵan halda adamlarda yaǵniy menedjerlerge ayırıqsha, yaǵniy diplomatlarǵa tán bolǵan qáiletler bolıwı kerek.

Jetekshi menedjer. Zamanagóy menedjer, menedjerlik jumıslarınan tisqari jetekshilik jumıslardı da alıp baradı. Menedjment haqqında Amerika ilimpazları «hár bir menedjer jetekshi bolıwı kerek» degen gápti ortaǵa taslaǵan. Menedjerlik wazıypası tek bir mánisti ańlatpaydı. Bizde menedjerlik wazıypası delinse, kóbinese biznestiń materiallıq sisteması iskerligin quwatlap barıw ushın zárúr bolǵanlıǵı professional háreketler túsiniledi. Biznestiń insanǵa tán

bolğan basqa áwlad sisteması yaǵnıy basqarıwdıń tiykarǵı ob`ekti bul orında shetde qalıp ketken. Lekin bul wazıypanı jaqsı orınlaw ushın menedjer adamlardı ózine biriktirip bayıw qábiyetine yaǵnıy jetekshı bolıwı kerek. Zamanagóy kóz qarastan qarasaq jetekshilik funkciyaları eki bólimnen: professional–texnokratik hám emocional – shaxsqa tán bólimlerden dúzilgen.

Trener – menedjer. Islep shıǵarıw procesleri quramalasıp barǵan sayın jumısshılardıǵa qoyılatuǵın talaplar artıp baradı. Bir tárepten jumısshılardıń texnologiyalıq bilimlerin asırıw zárúrligi payda bolsa, ekinshi tárepten ómirdiń ruwxıy táreplerin jetildirip barıw imkanıyatı tuwıladı.

Rawajlanıp atırǵan texnika hám texnologiya kadrlardıǵa úziliksiz kásiplik tálim berip barıw zárúriyatın tuwdırıwı bizge belgili. Kóp payda alıwdı kózleytuǵın menedjer jumısshılardı ádep ikramlılıq, adamgershilik tárepinde tárbiyalap barıwı barlıq menedjerdiń eń jaqsı qáblieti degen pikir júrgizsek durıs boladı.

Innovator – menedjer. Menedjer xızmetiniń eń áhmiyetli táreplerinen biri innovaciya boyınsha jumıs alıp barıw bolıp tabıladı. Bul rawajlanıp baratırǵan ilim hám texnika progresinen kin qol úzse sol artta qalıwı turǵan gáp. Innovaciyalardıń zárúrligin túsindiriw júdá ańsat. Eskirip qalǵan ásbap úskenerlerdi tiklew, jańalıqlar kirgiziwde qáJobatlerdi únemlep qalatuǵın jańa texnika hám texnologiyalar bazasında miynet ónimdarlıǵı hám ónim sapasını kóteriw júdá ańsat hám tez boladı.

Menedjer - bul insan. Menedjer bul sırtqı energiya dereklerinden isleytuǵın mashina emes. Sonıń ushında menedjerde insandıǵı tán bolǵan ózgeshelik kórinip turadı. Menedjer tar bilim nátiyjesinde jetistirilgen sociallıq sapalardıń quramalı bir sisteması, yaǵnıy shaxsqa iye adam. Hár bir menedjerdiń óziniń minez qulqı menen belginetuǵın óz tábiyatı bar. Lekin adam tábiyatınıń hár qaysı tárepide menedjer wazıypaların atqarıwǵa járdem bere bermeydi. Yaponiya firmaları menedjerleri jumısshılar miynetiniń nátiyjelerin asırıw ushın tómendegi qaǵıydaǵa itibar beredi: biziń koncepciyamız jámiyetimizdi rawajlandırıw hám jaqsı jasaw múmkinshiligini asırıw boyınsha óz múmkinshiliklerin tańlap biliw, dúnya mádeniyatın rawajlandırıwda óziniń ornın belgilew hám jumısta firmaǵa opalı bolıp firmaǵa jetiskenlikler alıp keledi.

Hár bir menedjer ózine tán basqarıw metodına iye. **Metod** – bul jumıs islew, basqarıwdaǵı ózine tán jol, usıl mánisin ańlatadı. Usı kóz qarastan tómendegi túsiniqlerdi ajrata biliw lazım:

- basqarıw metodı;
- jumıs metodı;
- basshınıń is metodı.

6.2 Basshılıq metodınıń basqarıw usılları menen óz ara baylanıslılıǵı

Basqarıw usılı - bul basqarıw processinde kelip shıǵatuǵın mashqalalardı sheshiw usıllar, jolları kompleksi bolıp tabıladı.

Jumıs usılı - bul basqarıw funkciyaların nátiyjeli orınlaw maqsetinde qanday da bir organdıń boysınıwshılardı anıq turaqlı tásir kórsetiw usılı hám jollar kompleksi bolıp tabıladı. Mısalı:

- mámleket basqarıw organlarınıń jumıs usılı;
- ministrlık, komitet, hákimiyatınıń jumıs usılı;
- sud, prokuratura yaǵnıy huqıq qorǵaw organlarınıń jumıs usılı;
- kárxana, cexlardıń jumıs usılı;
- ayırım basshılardıń jumıs usılı hám t.b.

Basqarıwdıń túrli basqıshlarında turǵan basqarıw organları hám basshılarınıń is usılı hár qıylı. Usı kóz qarastan is usılı júdá kóp qırlı túsiniqler bolıp tabıladı.

Basshınıń jumıs metodı- bul basqarıw processinde ol yaqı bul máselelerdi sheshiwge onıń ózine tán qatnas jasawı bolıp tabıladı. Basshı qarar qabil etkende, onıń orınlanıwın shólkemlestirgende hám qol astındaǵı adamlardı qadaǵalaǵanda ol óz wazıypalarına muwapıq is júritedi.

Biraq hár bir basshı bunda ózine tán ráwishte, basqarıw procesinde ózi ushın tán bolǵan, óz basshılıq usılın belgileytuǵın jollar menen háreket etedi. Absolyut birdey adam bolmaǵandıy, basshılıqtada absolyut birdey usıl joq. Basshılıq usılı basshınıń óz qol astındaǵılar menen baylanısında, olardıń óz ara qatnasıqlarında óz sáwleleniwini tabadı.

Usıl basqarıw organınıń intellektual potentsialı, sıpatlamaları, onıń individual ózgeshelikleri menen belgilenedi.

Basshılıq usılı basqarıw metodları menen óz-ara baylanısta boladı. Basqarıw metodı da basqarıw xızmetin ámelge asırıw usılları hám jolları kompleksinen, basqarıw sistemasında nátiyjeli, maqsetke muwapıq tásir kórsetiwden, yaǵnıy basqarıw funkciyaların ámelge asırıw mexanizminen ibarat.

Biraq sonı itibarǵa alıw lazım, **metod** bul ob`ektiv basshıǵa baylanıslı bolmaǵan hám gárezsiz túsinik. Usılda tásir ótkiziw usılları kompleksinen ibarat bolsa da, metoddan ózgesheliklerge iye, ol yaki bul basshınıń sub`ektiv, individual ózgeshelikleri menen belgilenedi.

Salıstırıw ushın sonı aytıp ótiw múmkin, muzıka notası hámme ushın birdey bolsa, biraq sazandelerdiń atqarıwı usıl (manera)ları hár qıylı.

Bunı tómendegi mısallarda kóriwimiz múmkin. Barlıq basshılar xızmetkerlerdi ta`nhametlew maqsetinde **basqarıwdıń ekonomikalıq usılınan** paydalanıwı kerek. Biraq bazı basshılar individual ta`nhametlewge, basqa bir basshılar bolsa jámaátti ta`nhametlewge kóbirek qarjı ajratıwǵa háreket etedi. Bazı basshılar sherek nátiyjeleri, ekinshi bir basshılar bolsa jıllıq jumıs nátiyjeleri ushın ta`nhametlewdi abzal kóredi.

Buyırıqlar, kórsetpeler hám pármanlar shıǵarıw sıyaqlı basqarıwdıń **shólkemlesken-administrativlik** metodlarında basshılar hár túrli paydalanadı. Bular bolmasada buyırıq shıǵarıw hám kerisinshe basqarıw funkciyaların buyırıqsız da tabıslı ornlaw múmkin. Buyırıq shıǵarıp, unı qadaǵalawsız qaldırıwda, onıń ústinen anıq hám ámeliy qadaǵalawda ornatiw múmkin.

6.3 Basqarıw metodlarına sáykes basshılardıń bóliniwi. Avtoritar basshılar, liberal basshılar, demokrat basshılar

Menedjmentte úsh tiykarınan metod ajratılıp kórsetiledi: avtoritar (yamasa buyırıqpazlıq) demokratiyalıq (yamasa kollegiya) hám liberal.

Avtoritar baslıq óz qol astındaǵılardı májbúrlew, jazalaw yaki úrip ádetlerdi ortaǵa qoyıp olardı ózine boysındıradı. Duglas Mark Greger (basshılıq tarawında belgili amerikalı alım) «X» teoriiyası dep atalǵan avtokrat teoriiyası ornlawshılardıń qábiletin esapqa almaydı. M. Gregor onıń usılların «Y» teoriiyası dep atawshı demokrat metoddan paydalanıwshı baslıq, óz qol astındaǵılardı qaraq qabil etiwde

qatnasıwına jol qoyadı, olardı isendiriw jolı menen tásir kórsetedi. Liberal baslıq bolsa óz qol astındaǵılardı tolıq erkinlik beredi.

Michigan universiteti professorı R.Laykert basshılardı jumısqa baǵdarlangan hám de insandı baǵdarlangan túrlerge ajratadı. Jumısqa baǵdarlangan basshı maksimal nátiyjelik hám jaqsı miynetti ta`nhametlew sisteması bar bolıwı haqqında ǵamxorlıq etedi. Insandı baǵdarlangan basshı insandı qatnasıqlardı jaqsılaw jolı menen tásir kórsetiwine umıtladı.

Menedjmenttiń avtoritar metodında qanıgeler tek ǵana olardı buyırılǵan wazıypanı ornlawları kerek, bunda olar tek ǵana eń kem hám zárúr informaciyalardı iye bolıwı kerek. Basshılıqtıń avtoritar metodı armiya hám flotta qollanıladı. Ol rásmiy sistema, nızamda kórsetilgen áskeriy huqıq hám minnetlemelerge súyenedi. Avtoritar mexanizminiń artıqmashlıq tárepi boysınıwshılardı tásir etiwdiń oraylasqan bolıw kerekligin kórsetedi. Sol sebepten, avtoritar metoddan tásirler operativ hám al`ternativ bolıwına anısat erisedi. Biraq nátiyjelilikti ámelge asırıwda qıyınshılıqqa dus keledi. Bunday basshınıń eń úlken kemshiligi iniciativanıń búgiliwi, qol astındaǵılardıń dóretiwshilik kúshlerinen paydalanbaslıǵı, jumıstıń bir tárepleme ornlanıwı bolıp tabıladı.

Basshı tárepinen avtoritar metoddıń qollanıwınıń saqlanıwına sırtqı faktorlar-intizamınıń tómenligi, jumıstıń jaqsı shólkemlespegenligi, basqarıw qararların tayarlaw hám qabil etiwde waqıt jetispewshiligi bolıp tabıladı. Geybir waqıtlarda quramalı sharayatqa dus kelgende avtoritar metod zárúr boladı. Basshınıń jeke sıpatlamasınan kelip shıǵıwshı ishki faktorlarda bar. Bunday basshı óz metodın ózgeritiw ushın ol óz ústinde baraqulla islewi sonı menen birge joqarı shólkem tárepinen tásir etiw zárúr. Basshılıq etiwdiń demokratiyalıq metodı qararlar qabil etiw hám sheshiwde jámaát aǵzaların tartıw menen ajralıp turadı. Bunda sáwbetlesiwdi muwapıqlastırıw hám baqlawdıń jámaátlik formalarınan kóbirek paydalanıladı. Demokratiyalıq metodtı qollanıwshı basshı óz qol astındaǵılardı jeke umtıwshılıq, erkinlikti ayqınlastırıwǵa imkan jaratadı, lekin olar boysınıwda bolmaydı. Ol ádette ózine boysınıwshılardıń jumısınıń nátiyjelerin sorastırmaıdı, mayda-shúyde jumıslardı jol jorıq kórsetpeydi hám baqlamaydı, lekin baraqulla olardıń xızmetiniń nátiyjesi menen qızıqsınadı, zárúr bolǵan

jaǵdaylarda másláhát beredi. Bunday basshı astındaǵı qánigeler jumısındaǵı jaǵday haqqında tolıq xabarlarǵa iye boladı. Basshı qánigeniń pikirin esapqa aladı, jámaátte birge islesiwi ushın jaǵday jaratıw ushın háreket etedi.

Basshılıqtıń liberallıq usılı, jámaáttegi xızmetkerlerdiń minimal aralasıwı menen xarakterlenedi. Basshı bunday halda miynet jámaátiniń daldálshı wazıypasın atqaradı, qánigelerdi jumısı ushın zárúr xabar menen támiyinleydi. Liberallıq metod maqset anıq hám qánigeler jumısı individual qásiyetke iye bolǵan halda ǵana qollanıwı múmkin. Bunday sharayatta qánigeler óz xızmetin jobalastradı hám shólkemlestiredi, basshılarǵa bolsa tek ǵana zárúr jaǵdaylarda usınıs etedi. Liberallıq mexanizm kópshilik waqıtta ilimizertlew jumıslarına basshılıq etiwdе qollanıladı, sebebi bul jaǵdayda dóretiwshilik xızmetti hám ǵárezsizlikti talap etedi. Islep shıǵarıw sharayatında liberal mexanizmin qollanıp bolmaydı.

Amelde anıq bir metod sap yaqi taza qollanılmaydı. Kóp jaǵdaylarda bir qansha metodlar kombinaciyalardan paydalanıladı. Belsendi basshı anlı ráwishte anaw yamasa mınaw metodtıń dóretiwshilik táreplerinen jetilistiriwge, unamsız táreplerin joq etiwge háreket etedi.

Biraq barlıq metodlar bir túrdegi kúshke iye dep esaplaw natuwrı boladı. Bárqulla basshılıq etiwdiń demokratiyalıq usılı qolaylı bolıp esaplanadı hám bul usıl járdeminde jámaát keleshegi unamlı dárejede rawajlanıwı múmkin.

6.4 Basshı pazıyleti, mádeniyatı hám onıń tiykarǵı elementleri

Pazıylet-bul unamlı sezim, jaqsı sıpatlama yaqi qásiyet bolıp tabıladı. Adamlarda pazıyletlerdiń hár túrli bolıwı hámde túrli minez qulıq insanıń denesinde aylanıp turatuǵın suyıq elementlerge kóp tárepleme baylanıshlı ekenligi tájriybede baqlanǵan.

Qádimgi medicinanıń kórnekli wákili Gippokrat insan denesindegi qan aylanısı tez bolsa, bunday adam hárekecheń, hár qanday sharayatqa tez kónligiwshi, óz átirapında júz berip atrǵan waqıyalarǵa tez aralasıwǵa beyim keledi degen pikirdi bildirgen. Bunday adamlardı Gippokrat sangvinler (belsendi insanlar) dep

ataǵan. Bul latinsha “sangvinis” yaǵnıy “qan” degen sózden kelip shıqqan.

Sangvinikler sezim ózgeshelikleri menen ajralıp turadı. Olar:

- jańa tanısqan adamları menen tez til tabısa alatuǵın;
- bir jumıs túrinen ekinshi jumıs túrine tez kónigetúǵın;
- bir túrde ornlanatúǵın jumıslardı jaqtırmaytuǵın;
- jańa sharayatqa ańsatlıq penen úyrenetuǵın;
- belsendi;
- háreketleri shaqqan;
- tez sóyleytuǵın;
- keleshekke isenim menen qaraytuǵın;
- sózin anıq hám mánili etip, imla isharaıar menen sóyleytuǵın

adamlar.

Sangvinikler jumıs processinde bolatuǵın kewilsiz jaǵdaylardı tez umıtağı. Olar óz kúshi hámde qábiiletlerine artıqsha baha beriw ózgesheliklerine iye.

Basshılar sangviniklerge qatań hám talapshań bolsa, unamlı nátiyjelerge erisiwleri múmkin.

Sangvinikler joqarı lawazımǵa umtilatuǵın adamlar boladı.

Eger adam awır minezli bolsa, bunday adamlar awır, basıq, keyipiyatları hám umtilatuǵın bir qansha turaqlı, wakıyalar hám ómirge itibarsızlıq penen qaraydı. Bunday adamlardı Gippokrat Flegmatikler dep ataǵan.

Flegmatikler:

- tásirsheńligi pás boladı;
- bir túrdegi jumıstan ekinshi túrdegi jumısqa ástelik penen kóshedi;
- belsendiligi tómen;
- jańa sharayatqa qıyınshılıq penen iykemlesedi;
- háreketleri hám sóylew páti áste;
- kewilsiz waqıya júz bergende ózin joǵaltpaydı;
- sabırlı, shıdamlı bolıp , sóylegende ózin uslap, basqalar menen arqayın sóylesedi.

Xolerikler – kóterińki ruwıxta jumıs isleytuǵın, qarsılıqlardı jeńe alatuǵın adamlar bolıp, olardıń jumıs islew dárejesi keypiyatınıń buzılıw menen tez ózgeriwi múmkin. Olar ashıwshaq, ózin jaqsı

kóretuǵın, tez sóyletuǵın adamlar bolıp basqalardan gápiniń ózgeshelishi menen ajralıp turadı. Xoleriklerdiń ózgeshelik dárejesi sangviniklerdikindey boladı. Basshı hám basqa adamlarǵa salıstırǵanda ózin durıs tutadı.

Melanxolikler:

- júdá tásirleniwshi qásiyetke iye;
- tez sharshaytuǵın hám ózine isenbeytuǵın;
- táshiwshisiz, biraq júdá seziwshen;
- ashıwshaq;
- júdá az kúletuǵın;
- belsendiligi tómen, tartınshaq, kem ǵayrat;
- arızmaǵan sebeplerge kózinen jas aǵatuǵın;
- jańa jumısshılar menen qıyınshılıqlar menen til tabısatuǵın adamlar bolıp tabıladı.

Melanxolikler qolaylı sharayatta aldına qoyılǵan máselelerdi tabıslı ornlaydı. Eger jumısta sharayat ózgerse qıyınshılıq tuwılsa, olar ózlerin shetke alıp qashadı.

Menedjment mádeniyatı quramına basqarıw xızmetkerleri mádeniyatı, basqarıw procesi mádeniyatı, miynet etiw mádeniyatı hám hújjetler júritiw mádeniyatı kiredi.

Menedjment mádeniyatınıń barlıq elementleri óz-ara baylanıslı hám óz-ara tásir etiwshi bolıp tabıladı. Sonıń menen birge olar ortasında basqarıw xızmetkerleri mádeniyatı jetekshi áhmiyetke iye. Menedjer basqarıw procesi mádeniyatınıń joqarı dárejesine erisiw hám óz miynetin shólkemlestiriwdi jetilistirip barıwı kerek. Hár bir kárxana hám shólkem menedjeri óz wazıypasın basqarıw procesinde jámááttin basqa xızmetkerleri menen qanday lawazımda bolıwınan ǵárezsiz isbilermenler ortasında bar bolǵan etikalıq nızamlarǵa boysınadı. Hár bir jámáátte qayırqomlıq, insańǵa húrmet ortalıǵı bolıwı kerek. Basqarıw mádeniyatına sensirewshilik, hámeldarlıq, miyriminsizlik, qopallıq jat nárse bolıp tabıladı.

Basqarıw sistemasında, sonday-aq mámleketlik normativlerge boysınbawshılıq, wádeparazlıq, xızmetke natıwrı baha beriw hám basqa ózgesheliklerge jol qoyıp bolmaydı. Ámeliyatta ilimnen paydalanıw, miynetke social qatnas jasaw, isbilermenlik, juwapkershilik, baslama hám ǵárezsizlik, hújdanlıq, kemtarlıq hám ápiwayılıq basqarıw xızmetkerleriniń mádeniyatılıǵın ańlatadı.

Basqarıw xızmetkerleri mádeniyatın támiyinlewdiń tiykarǵı jolları-basqarıw ilimin tereń iyelewi óziniń ulıwma mádeniy dárejesi hám mamanlıǵın turaqlı arttırıp barıw, óz xızmeti nátiyjelerin analizlew hám túsiniw, jeke xarakterlerin rawajlandırıwdan ibarat.

Basqarıw mádeniyatı ushın basqarıw procesin shólkemlestiriw mádeniyatı júdá úlken áhmiyetke iye. Basqarıw procesi mádeniyatına boysınıw kárxanada zamanagóy basqarıw procesin qollanıwdı bildiredi. Basqarıw mádeniyatı procesi, sonday-aq basqarıw miynetiniń (basqarıw miynetiniń durıs bólistiriliwi, jumısshılar sanın normalastırıw, kadrlardı durıs jaylastırıw hám olardan durıs paydalanıw) hám islewshi jumıs ornın (jumıs ornı hám xananıń qolaylıǵı, olardıń sanitariya-tazalıq talaplarına juwap beriwi), májilislardi, gúrrińlesiwlerdi, qabilına keliwshilerdi qabil etiw, ushırasıw, telefon arqalı sorasıw, xatlar menen tanıswdı durıs shólkemlestiriw hám hujjetlestiriwdi óz ishine aladı.

Basqarıw procesinde hár túrli texnika-ápiwayı kal'kulyatordan baslap sońǵı modeldegi informaciyalıq kommunikaciyalıq texnologiyalarǵa shekem qollanıladı. Menedjerler bul texnika imkaniyatları hám al'temativ paydalanıw tarawların biliwleri lazım bolıp, bul basqarıw mádeniyatı dárejesin bildiredi.

Basqarıw mádeniyatınıń ajralmas elementi-hújjetler júritiw mádeniyatı bolıp tabıladı. Hújjetlerdiń basqarıw procesinde áhmiyeti júdá úlken, sebebi basqarıwdıń qanday bolmasın bir wazıypasın hújjetler tiykarında jetkizip beriwshi informaciyasız ámelge asırıp bolmaydı. Hújjetlerdegi informaciya kárxana sırtqı hám ishki xızmetiniń hámme tárepın qamırıp aladı. Basqarıw procesiniń barlıq operaciyaları ámelde hújjetlerden baslanıp, hújjetler menen tamamlanadı. Basqarıw mádeniyatın jetilistiriw-onıń barlıq elementlerin jetilistiriw bolıp tabıladı.

Tayanısh sózler	
<ul style="list-style-type: none"> • menedjer • metod • basshılıq usılı • avtokratikalıq basshı • liberal basshı • demokratiyalıq basshı 	<ul style="list-style-type: none"> • sangvinikler • flegmatikler • xolerikler • melanxolikler • basshı madeniyatı • basqarıw procesi

Ózin ózi tekseriw ushin sawallar::

1. Menedjer kim?
2. Basshılıq usılı degende neni túsinesiz?
3. Basqarıwshılıq usılı basqarıwshılıq metodlarınan ne menen parıqlanadı?
4. Basqarıwshılıq usılınıń qaysı bir túrin tańlağan bolar edińiz?
5. Avtokratik, liberal hám demokratik metodlardı qollawdaǵı qatnas qanday bolıw kerek?
6. Paziylet degen ne?
7. Basshı qanday talaplarǵa juwap beriw kerek?
8. Basshıda qanday unamlı qásiyetler beyimlesken bolıwı kerek?
9. Qaysı qásiyetler basshını el názerinen qalıwǵa alıp keledi?
10. Basshılıq usılındaǵı unamsız táreplerdi saplastırıwdıń qanday jolların bilesiz?
11. Lawazımnan shetlep qalmaw ushin basshı nelerge itibar beriwı lazım?

VII-BAP. BASQARÍW QARARLARÍN QABÍL ETIW Joba

Joba

7.1 Basqarıw qararlarınıń áhmiyeti hám olarǵa qoyılatuǵın talaplar

7.2 Basqarıw qararlarınıń elementleri

7.3 Basqarıw qararlarınıń túrleri

7.4 Qararlardı islep shıǵıw hám qabıl etiw basqıshları

7.1 Basqarıw qararlarınıń áhmiyeti hám olarǵa qoyılatuǵın talaplar

Qarar – bul orınlanıwı múmkin bolǵan istin anıq bir jolın tańlap alıw bolıp tabıladı. Basqasha aytqanda, **qarar** – bul ol yaqı bul joldı tańlap alıwda bir sheshingge keliw yaqı qanday bolmasın bir pikirge keliw bolıp tabıladı. Bunday qararlardı hár birimiz bir kúnde onlap-júzlep, bir ómir dawamında bolsa mın-mınlap qabıl etemiz. Mısalı shkaftaǵı qaysı kiyimdi tańlap kiyiw, qaysı túrdegi awqattı tańlaw, mánzilge jetip alıwda qaysı bir túrdegi transporttı tańlaw, qaysı bir kásipti tańlaw h.t.b. Bunday mısallardı kóplep keltiriw múmkin.

Qarar qabıl etiw zárúrligi bar sharayattın, bolıwı lazım bolǵan jaǵday nátiyjesinde júzege keledi. Mısalı, mámleket tárepinen qatań belgilep qoyılǵan baha bazar ekonomikası sharayatında óz funkciyasın orınlay almaydı. Usı sebepli bahalardı erkinlestiriwge qarar qabıl etiledi.

Qarar qabıl etiw imkaniyatı bir neshshe al`ternatiha`mpayda bolǵanda júzege keledi hám basshı olardan birin, eń optimal variantın tańlaydı. Qarardıń eń nátiyjeli variantın tabıw ushin basshı «jeti ólshep bir kes» principine sáykes is júritiwı lazım. Qabıl etilgen qarar Joba, tapsırma, buynıq, pırman hám kórsetpeler arqalı yuridikalıq kúshke kiritiledi hám ámelge asırıladı. Usı kóz qarastan qarar- bul pútkil basqarıw binasınıń fundamenti esaplanadı.

Menedjer júdá hár qıylı máseleler boyınsha-islep shıǵarıw hám kadrlarǵa tiyisli, shólkemlesken hám xojalıq máseleleri boyınsha bir qatar qararlar qabıl etedi. Bazı jaǵdaylarda ol bul jumstı ózi jeke basshılıq penen, basqa jaǵdaylarda óz járdemshileri menen, jáne úshinshi jaǵdaylarda ekspertler hám Ja`maatshilikti tartıp sheshedi.

Basqarıwǵa tiyisli hár qanday qarar nátiyjeli bolsa ǵana maqsetke muwapıq dep esaplanadı.

Solay etip:

Bazar ekonomikası sharayatında basshılar qabil etiletuǵın qararlardıń áhmiyeti artıp barmaqta. Ekonomistlerdiń pikirinshe cex (bólim) baslıǵı qabil etetuǵın bir nátiyjeli qarar hár bir jumısshıǵa payda keltiredi. Nátiyjeli qarardı qabil etiw bir neshshe faktorlarǵa baylanıslı. Olardan tiykarǵıları tómendegiler:

- qarar qabil etiw processinde informaciyanıń tolıqlıǵı hám onıń sapası;
- qarar qabil etiwshi basshınıń jeke xarakteristikası;
- qarar qabil etiwde shólkemlesken máselelerdiń nátiyjeli sheshiliw dárejesi (mısalı, qarar qabil etiwde qánigelerdi tartıw, qarar qabil etiw sistemasınıń jetiliskenlik dárejesi, olardı orınlawshılardıǵa jetkiziw, qadaǵalaw hám orınlanıw dárejesi h.t.b).

Qarardı durıs tańlaw ushın belgili principiierge tayanıw hám **qararlardıǵa bolǵan talaplardı** esapqa alıw, anıq qarar qabil etiw maqsetin pútkil xalıq xojalıǵınıń maqsetine muwapıqlastırıw miynet jámaáti mápleriniń jámiyet mápleri menen sáykes keliwin aldınnan belgilew, miynet hám materiallıq resurslardan únemli paydalanıw, texnikalıq, ekonomikalıq hám social rawajlanıw tendenciyanıń esapqa alıw zárúr.

Joqanda aytıp ótilgenlerdi ulıwnalastırıw aytqanda basqarıw qararları tómendegi talaplardıǵa juwap beriwı kerek.

7.1.1-keste

Basqarıw qararlarına qoyılatuǵın talaplar

Basqarıw qararları: Ilimiy tiykarlangan bolıwı lazım.	<ul style="list-style-type: none"> • basqarıw qararları belgili óndiris sharayatın analizlewden kelip shıǵıp, ekonomikalıq, texnikalıq hám basqa social nızamlardıń ámel etiliwin esapqa alıp, házirgi zaman ilim-texnika jetiskenlikleri negizinde qabil etiwı kerek. Óz mazmunı boyınsha ol anıq, tereń bolıwı lazım.
Bir-biri menen baylanıslı hám maqseti bir bolıwı kerek	<ul style="list-style-type: none"> • belgili wazıypanı sheshiwde kóbinshe tiykarǵı maqsetlerden kelip shıǵatuǵın bir qansha qosımsha wazıypalardı sheshiwge tuwra keledi. Bul wazıypalar qarar qabil etilip atrǵan bas wazıypaǵa boysındırılıwı lazım. Barlıq qararlar, kórsetpeler, nızamlar bir-biri menen baylanıslı.

	<ul style="list-style-type: none"> • sonday aq, olar aldınnan qabil etilgen hám ámeldegi qararlar menen muwapıqlastırıladi.
Huqıq hám juwapkershilik ortalıǵında bolıwı lazım	<ul style="list-style-type: none"> • basshı qarardı ózine berilgen huqıqlar dógeresinde ǵana qabil etiwı múmkin. Bul jerde gáp basqarıwdıń barlıq buwınlarında huqıq hám juwapkershilik kólemi hám qatnası haqqında barıp atr. Huqıqlar úlken bolıp, juwapkershiligi kem bolsa administrativlik óz basımshalıqqa, oylamastan qarar qabil etiwge jol ashıladi. Huqıqlar az juwapkershilik úlken bolsa, bul da hesh qanday payda keltirmeydi.
Anıq hám durıs baǵdarǵa iye bolıwı kerek	<ul style="list-style-type: none"> • hár qaysı qarar anıq mánzilge iye bolıwı hám onılawshıǵa túsiniqli bolıwı lazım. Qarardan bir neshshe mánis kelip shıǵıwı hám onı túrlishe analizlew yaqi túsiniwge jol qoymaw kerek.
Waqt boyınsha qısqa bolıwı kerek	<ul style="list-style-type: none"> • informaciya menen islew waqtın únemlew maqsetinde qısqa múddetli qararlar qabil etiliwı lazım.
Waqt boyınsha anıq bolıwı kerek	<ul style="list-style-type: none"> • basshı óz qol astındaǵılarǵa tapsırmanıń orınlanıw múddetin anıq kórsetpesten beriwı múmkin emes. Keri jaǵdayda ol tapsırmanıń orınlanıwın ob'ektiv ráwishte qadaǵalaw imkaniyatına iye bolmaydı.
Operativ bolıwı kerek	<ul style="list-style-type: none"> • bunday qararlar óz waqtında, sol zamattıń ózinde, yaǵnıy islep shıǵarıwda sharayat sonı talap etken waqtıń ózinde ǵana qabil etiw qarardıń ekewide yaqi asıǵıw menen qabil etilgen qarardıń ekewide zıyanlı.
Nátiyjeli bolıwı lazım	<ul style="list-style-type: none"> • qabil etilgen qarardıń nátiyjeligi degende qoyılǵan maqsetke eń kem qarájet penen erisiw túsiniledi.

Basqarıw qararlarınıń nátiyjeligine bir qatar faktorlar tásir kórsetedi:

- basqarımanıń yaqi topardıń jeke ózine tán belgileri;
- sheshimdi qabil etiw sharayatındaǵı informaciyanıń támiyinleniwı;
- shólkemlestiriwshilik faktorlar (sheshimdi islep shıǵıwda qánigelerdi shaqırıw usıllar sisteması hám qabil etilgen sheshimlerdi orınlawshılardıǵa jetkeriw forması, qadaǵalaw sisteması h.t.b.);

- texnikalıq faktorlar (informaciyalıq-kommuniaciyalıq texnologiyalar (IKT) qurallarınan paydalanıw h.t.b.);
- waqıt faktori.

7.2 Basqarıw qararlarınıń túrleri

Basqarıw proceside túrli máseleler boyınsha, túrli dárejede hár qıylı áhmiyetke hám mazmunğa iye bolğan mıńlap qararlar qabıl etiledi. Olardı tómendegi belgiler boyınsha toparlarğa bóliw múmkin.

7.2.1-keste

Basqarıw qararlarınıń túrleri

Ámel etiw dáwirine qarap	<ul style="list-style-type: none"> • strategiyalıq qararlar • taktikalıq qararlar
Mazmunı hám ámel etiw xarakterine qarap	<ul style="list-style-type: none"> • social-ekonomikalıq qararlar • texnikalıq qararlar • iniciativalı qararlar
Tákirarlanıwı yaqı jańalıq dárejesine qarap	<ul style="list-style-type: none"> • ádettegi qararlar • usınılatuǵın qararlar
Informaciya menen támiyinlengenlik dárejesine qarap	<ul style="list-style-type: none"> • anıq qararlar • anıq emes qararlar
Ámel etiw xarakterine qarap	<ul style="list-style-type: none"> • waqtınshalıq qararlar • operativ qararlar • turaqlı qararlar • waqıt-waqıt menen qabıl etiletuǵın qararlar
	<ul style="list-style-type: none"> • jeke bassılıq principi tiykarında qabıl etiletuǵın qararlar • kollegiallıq tiykarında qabıl etiletuǵın qararlar
	<ul style="list-style-type: none"> • birge islesiw principi tiykarında qabıl etilgen qararlar • konsensus principi tiykarında qabıl etilgen qararlar.

Strategiyalıq qarar maqsetke erisiwde júdá úlken áhmiyetke iye. Ol joqarı basqarıw organları tárepinen túp negizgi hám perspektivalı

baǵdarlardı islep shıǵarıw maqsetlerinde qabıl etiledi. Bunday baǵdarlarğa:

- menshiklestiriw processlerin tereńlestiriw;
- básikishilik ortalıǵın qalıplestiriw;
- tereń strukturalıq ózgerislerge erisiw;
- kishi biznes hám jeke isbilermenlikti rawajlandırıw sıyaqlı

baǵdarlar misal boladı.

Taktikalıq qararda maqsetke erisiwdiń quralı hám usılları jaqsılap islep shıǵıladı. Bul jerde sóz tek ǵana, operativ qararlar haqqında barıp atır. Bunday qararlarğa tómendegiler misal boladı:

- kárxana, firmanın hárekettegi Jobaların dúziw hám engiziw;

- kadrlar máselesin sheshiw hám t.b.

Bul qararlar joqarı hám orta buwındaǵı basshılar tárepinen uzaǵı menen bir jıldan eki jılǵa shekem bolğan múddet ushın qabıl etiledi.

Ulıwma qararlar bir qıylı mashqalaga tiyisli bolıp, barlıq buwınlar ushın birdey ámel etedi. Mısalı, jumıs kúniniń baslanıwı hám tamamlanıwı, sáskelik waqıtı, is haqını tólew múddetleri hám t.b.

Arnawlı qararlar tar mániste ortalıqtaǵı mashqalaga tiyisli bolğan xızmetkerler qabıl etedi.

Iniciativalı qararlar óz xarakteristikası boyınsha novatorlarday, mazmunı boyınsha perspektivalı bolğan qararlar bolıp esapalanadı. Bunday qararlar birinshi mártebe payda boladı. Bunday qararlar bar sharayattı tereń úyreniw, arnawlı baqlaw materiallarına tiykarlanǵanlıǵı, arnawlı esap-sanaqlardıń orınlanıwın tartadı. Iniciativalı qararlar erkin háreketke tiykarlanıp qabıl etiledi.

7.3 Qararlardı islep shıǵıw hám qabıl etiw basqıshları

Menedjment ámeliyatında basqarıw qararların islep shıǵarıw hám ámeliyatta qollanıwdıń kóplegen forma hám usılları bar. Toplangan sawallardıń quramalıǵı mazmunına qarap, basqarıw qararların tayarlaw hám qabıl etiwde, ekonomikalıq analiz, eksport bahaları sıyaqlı usıllardan paydalanıw boyınsha xızmet háreketiniń izbe-izliginiń ulıwma sxeması bar. Onı biliw anıq qararlardı kórip shıǵıwǵa járdem beredi.

Qarar qabıl etiwden aldın basshı tómendegilerdi anıqlap alıwı shárt:

- háreket maqseti xám oǵan erisiwdiń jolları;
- mashqalalardıń áhmiyetli tárepleri;
- gerekli materiallıq, finanslıq hám miynet resursları;
- orınlawshılardıń wazıypaları;
- wazıypa orınlanıwın shólkemlestiriw tártibi.

Menedjmentte shólkem jumısı menen baylanıslı basqarıw qararları tuwrıdan- tuwrı basshı tárepinen islep shıǵıladı, bul qararlar shólkem xızmeti hám nızamǵa qarsı kelmewi kerek.

Hár bir quramalı qararlardı qabıl etiw processı óz ishine tómendegi basqıshlardı aladı;

1) Maqsettiń anıqlanıwı, mashqalanı túsiniw xám gerekli informaciyalardı jıynaw.

2) Jıynalǵan informaciyalardı klassifikaciyalaw, analizlew, bahalaw yaǵnıy informaciyalardı qayta islew.

3) Qararlardıń hár – túrli variantların islep shıǵıw.

4) Variantlardı analizlew, talqılaw hám bahalaw.

5) Aqırǵı hám optimal variantın qabıl etiw.

6) Hár – bir qarardı gerekli formada hújjetlestiriw.

7) Qararlardı tiykarlaw.

8) Qararlardıń orınlawǵa qoyılıwı.

9) Qabıl etilgen qararlar orınlanıwın shólkemlestiriw.

10) Qarardıń orınlanıwın qadaǵalaw hám onıń esabı.

Hár – bir basqıshtı kórip shıǵamız.

1) Birinshi basqısh jámáátegi social – ekonomikalıq process tiykarında ámelge asadı. Bul basqıshda basshı hám jámáát arasındaǵı dara qatnasıqlarǵa baylanıslı, qarardı bul basqıshda islep shıǵarıw úziliksizligin támiyinlew maqsetinde basshı social – ekonomikalıq mashqalalardı sheshiwge úlken itibar beriw kerek.

2) Ekinshi basqıshda toplanǵan informaciya klassifikaciyalanadı, analizlenedi hám bahalanadı. Bul basqısh quramalı process bolıp qánigeden bilim hám isbilermenlikti talap etedi.

3) Úshinshi basqıshda informaciya jıynaw dawam etip, onıń haqıyqiy imkaniyatları bahalanıp, bir neshshe óz – ara almasıwshı variantlar, yaǵnıy al`ternativalar islep shıǵıladı. Al`ternativ variantlar

amawlı qánigeler tárepinen islep shıǵılıp, tikkeley basshı qadaǵalawı astında boladı.

4) Tórtinshi basqıshda al`ternativ qararlardı analizlew tiykarında qararlar islep shıǵıladı. Qansha al`ternativ qararlar kóp bolsa, qarardıń variantın tańlaw sonsha nátiyjeli boladı. Basqarıw qararlarınń hár túrli variantlarınń analizi hám bahalawı háte onıń analizi hám esabın IKTda tańlaw arqalı alınadı. Keyninen hár bir varianttıń bahasını kórip shıǵadı, sonıń tiykarında aqırǵı hám optimal variant tańlanadı.

5) 6 – 7 basqıshlarda sonday – aq, onsha áhmiyetke iye bolmaǵan, tańlangan qarardı onıń kórinis beretuǵın basqıshı bolıp esaplanadı. Bul processte hújjettiń eki bólimi kórip shıǵıladı: analitikalıq hám konstruktivlik. Analitikalıq bólimde mashqalanıń kelip shıǵıw sebepleri, konstruktivlikte bolsa mashqalanı sheshiw ushın qurallar, tiykarǵı jollar hám resurslar kóriledi. Qarar isbilenenlik sıpatına iye bolıwı kerek. Basqarıw qararları ámeliyatta ulwma sózler menen islenedi (talap etiw, kórsetiw)

Aqırǵı hám eń zárúr basqısh bul 8, 9 hám 10 basqısh bolıp olar qabıl etilgen qarardı shólkemlestiriw menen tuwrıdan-tuwrı baylanıslı bolıp tabıladı.

Basqarıw qararların tayarlaw hám qabıl etiw procesi anıq sistemalı qatnasıqta qadaǵalawdı talap etedi:

- informaciyanıń kompleks sistemasın jaratıw. Ol islep shıǵarıw procesiniń quramlıq bólimlerin óz ishine aladı;

- mashqalalar sheshimin tezlestiriw ekonomikalıq islep shıǵarıw social psixologiyalıq ortalıqlar onıń ózgeriwi menen baylanıslı;

- barlıq variantlardıń sheshimleriniń nátiyjeliligini anıqlaw;

- analizlew ushın operativ esap –sanaq hám statistikadan paydalanıw.

Basqarıw qararlarınń tiykarı dep optimal variantqa jaqın bolǵan, eń zárúr variant qabıl etiledi. Bul variant miynetti, finanslıq-texnikalıq resurslardı hám waqıttı únemlegen halda, kárxanadaǵı bar bolǵan jaǵday haqqındaǵı logikalıq informaciyalardı jıynap, analizlew arqalı kelip shıǵadı. Optimal qarardı yaki oǵan jaqın qarardı tańlawda gerekli usıl hám metod qollanıw zárúr.

Basqarıw ámeliyatında qararlardı qabıl etiw hám olar menen islesiwdiń tómendegi usılları bar:

- sistemalı-ekonomikalıq hám social-analitikalıq, statistikalıq juwaplar hám bahalar usılı;

- variantlı qatarlardıń, yaǵnıy Joba islep shıǵarıw uqsáǵan modelleriniń analizi, rawajlanıw tendenciýaların hám islep shıǵarıwdıń máwsimlik xarakterin analizlew usılı;

- tájiriýbe juwapların statistikalıq analizin óz ishine alǵan, tájiriýbelik modellestiriw usılı.

- matematikalıq programmalastırıw usılı;

- maqsetlerdi bahalaw hám kútilip atırǵan qáwiptiń teoriyalıq usılı.

Bul usıldı oqıtıw hám de motivaciyalıq teoriyasın esapqa alǵan halda tábiyatın ólshew hám boljaw ushın qollanladı:

- modellestiriw hám isbilermenlikke jaqın oyınlar usılı. Bul usıl jańa informaciyalıq-kommunikaciyalıq texnologiyalardıń isletiliwin talap etedi;

- anıq emes sharayatta individual qarar qabıl etiwde hár qıylı qatnaslardı óz ishine alǵan izleniwler teoriyası;

- qáJobatlar usılı. Bul usıl yaǵnıy, xabarlar jıynaw, analizlew hám isletiw júdá kóp qarjı talap etedi, bunda basqarıwshı eger ol usıl optimal juwap tabıwǵa járdem berse qáJobatlar aldında toqtap ótiw shárt emes;

- belgisiz hám anıq emes jaǵdaylardı bahalaw hám analiz etiw, ádette bar bolǵan isenimli maǵlıwmatlar arqalı ámelge asırıladı. Bul jaǵdayda qabıl etiletuǵın qarar óz aldına qoyılǵan maqsetine baylanıslı. Qarar qabıl etiw ekonomikalıq-socialıq sistemaniń rawajlanıw nızamlılıǵına hám tendenciyasına, sonday-aq analizlik esap-sanaqlar tiykarında ámelge asırıw múmkin boladı. Basqa waqıtlarda álbette mashqalanıń tereń analizi hám de hár tárepleme birlesiwı kerek boladı, yaǵnıy mashqalǵa túrlishe qaraw, analiz hám esap-sanaqlar ótkiziledi.

Qabıl etilgen qararlardıń maqsetke muwapıq orınlanıwı ushın óndiris procesinde arawlı maqsetke baǵdarlangan baǵdarlamalar, tarmaqlı grafiklerdi, matricalı basqarıw sistemasın islep shıǵıw zárúr. Bul jıyñaqlardı úsh toparǵa ajratıw múmkin:

1. Qararlardı óz waqtında orınlawshılardı jetkerip beriw.

2. Kadrlar hám resurslardı optimal jaylastırıwdıń operativ túrlerin qalıplestiriw.

3. Qararlardıń orınlanıwın baqlaw.

Birinshi topar basqıshı. Qararlardıń óz waqtında orınlawshılardı jetkerip beriw. Qararlardı orınlawshılardı bir ay eki ayda jetip barıwın baqlap barıw múmkin. Bunda óz is-háreketi hám mazmunın joytadı, sebebi ol kesh jetip baradı.

Orınlawshılardıń pikirlerin eń keń tarqalǵan formalarınan biri olardı qarar qabıl etiwge tartıw bolıp esaplanadı. Usı tiykarda islep shıǵarıwdıń qatnasıwshıları qarar koncepciyası hám de máseleler sheshimi menen tanısadı. Bazı waqıtta usı maqsette islep shıǵarıw novatorları hám de óndiris aldınǵılarının komissiya dúziledi. Óz gezeginde bul qatnasıwshılardı tayarlawda hám bul sheshimlerdi qabıl etiwde haqıyqatqa jaqınraq keledi. Sebebi olar islep shıǵarıw procesine engizilgende jaqsı nátiýje beredi.

Ekinci topar basqıshı – bul kadrlar hám resurslar sonday-aq operativ rezervler. Hár bir sheshim materiallıq támiyinlewge mıtáj bolıp, adamlardıń qayta orientaciyası hám olardıń qayta tayarlanıwına hám almasıwına tuwrı keledi.

Sonıń ushın óndiristegi úlken baǵdarlamalardıń engiziliwi hám islep shıǵarıwdı qayta kórip shıǵıw isleriniń usıl hám formaların keskin ózerttiriwge alıp keledi. Bul kadrlar strukturasına da tásir etedi.

Úshinshi topar basqıshı – bul baqlaw, yaǵnıy tereń jetik analiz. Sistemalı baqlawsız joqarı nátiýjelerge erisip bolmaydı. Basqarıwdıń joqarı dárejesinde bunday baqlawdı shólkem anıq maqsetke hám kerekli mexanizmge erisiw ushın talap etiledi.

Tayanısh sózler:	
<ul style="list-style-type: none">• qarar• basqarıw qararları• wazıypa• juwapkeshilik• múddet	<ul style="list-style-type: none">• iniciativalı qarar• ádettegi qarar• operativ qarar• konsensus• kollegial

Ózin ózi tekseriw ushın sawallar::

1. Basqarıw qararları qanday talaplarǵa juwap beriwı kerek?
2. Basqarıw qararları qanday elementlerdi óz ishine aladı hám olar qanday klassifikaciyanadı?

3. Strategiyalıq hám taktikalıq qararlar ulıwma hám amawlı qararlardan qanday ózgesheliklerge iye?

4. Qarardı islep shıǵıw qanday basqıshlardı óz ishine aladı?

5. Qarardı orınlaw hám onıń orınlanıwın qadaǵalaw degende neni túsinesiz?

6. Qarardıń orınlanıwın qadaǵalawda qanday normativ hújjetlerge tayanıladı?

7. Qarardıń orınlanıwı qanday qadaǵalanadı?

VIII-BAP. ÓNDIRISTI BASQARÍW. MIYNET JÁMAATLERIN JOBALASTÍRÍW HÁM BASQARÍW

Joba

8.1. Óndiristi basqarıwdıń mazmunı hám áxmiyeti

8.2. Óndiristi basqarıwda ob`ekt hám sub`ekt túsinipleri

8.3. Óndirilgen ónim sapasın basqarıw

8.4. Sapa menedjmenti. Sapanı qadaǵalaw basqıshları

8.5. Miynet jámaátlerin basqarıw túsiniği

8.6. Xızmetkerlerdi basqarıw sisteması, xızmetkerlerdi basqarıw prinsipleri

8.7. Xızmetkerlerdi jobalastırıw basqıshları

8.8. Xızmetkerlerdi basqarıw nátiyjeligi

8.1. Óndiristi basqarıwdıń mazmunı hám áhmiyeti

Ob`ektiv dún`ya jansız hám janlı tábiyattan turadı. Hár eki tábiyatta bárqulla rawajlanıwda hám hárekette boladı. Sonlıqtan olar basqarıwdı talap etedi. Usıǵan baylanıslı basqarıw eki tiykarǵı túрге bólinedi:

- janlı tábiyattı basqarıw;

- jansız tábiyattı basqarıw.

Basqarıwdıń bul túrleriniń hár biri, óz gezeginde, bir neshshe túrlerge bólinedi. Mısalı, janlı tábiyattı basqarıw:

- jámiyetti basqarıw;

- shólkem jámaátin basqarıw;

- óndiristi basqarıw;

- xızmetkerlerdi basqarıw sıyaqlı túrlerge bólinedi.

Basqarıw sociallıq rawajlanıwdıń jemisi hám sociallıq miynet procesiniń zárúrli elementi bolıp tabıladı. Usıǵan baylanıslı, hár qanday salıstırmalı túrdegi úlken kólemde ámelge asırılatuǵın tikkeley sociallıq yaki birgelikte islenetuǵın miynet basqarıwshıǵa belgili dárejede mútáj bolıp tabıladı.

Óndiristi basqarıw degende óndiris ortalıǵında ámelge asırılatuǵın basshılıq, shólkemlestiriwshilik hám administrativlik xarakterdegi ayırıqsha iskerlik túsiniledi. Bunday basqarıwda eki tárep:

- social-ekonomikalıq;
- shólkemlesken-texnikalıq tárepler menen ajıralıp turadı. Bul hár eki tárepler óz ara baylanıslı, biraq óndiris barısında social-ekonomikalıq tárep sheshiwshi tásir kórsetedi, sebebi óndiristi basqarıw eń aldın, adamlardı, olardıń miynetin basqarıw bolıp esaplanadı.

Sociallıq miynet bólistiriwine qarap basqarıw: sanaat óndirisin, awıl xojalıgın, transporttı, sawdanı hám basqalardı basqarıwǵa bólinedi.

Aymaqlıq basqarıw dárejesi boyınsha basqarıw: rayon, walayát, mámleket ortalıǵındaǵı óndiristi basqarıw túrlerine bólinedi.

Basqarıwǵa kárxana kóz qarasınan tómendegishe táriyip beriw múmkin.

Kárxanani basqarıw – bul xojalıq basqarıw organları, kárxana administraciyası hámde jámáátlik shólkemniń ekonomikalıq hám sociallıq nátiyjelerge erisiwdi kózde tutqan halda adamlar jámáátine, olar arqalı óndiristiń materialıq-buyım elementlerine, olardıń óz ara ámel etiwın uyımlastırıw ushın anıq bir maqset baǵdarda tártipli tásir kórsetiw esaplanadı.

Hár qanday óndiris ol kárxana dárejesinde bolsın, mámleket ortalıǵında bolsın óziniń basqarılıwshısı (ob`ekti) hám basqarıwshısı (sub`ekti) na iye boladı.

Basqarıwshı yaqı basqarıw ob`ekti kóp qırlı óndiris procesi bolıp, ol:

- materiallıq hám texnikalıq tayarlıq (tiykarǵı hám aylanba fondları);

- shólkemlesken miynet tayarlıǵı (kadrlardı tańlaw, jumısqa qabıl etiw, ornı-ornına qoyıw, oqıtıw hám t.b.);

- xızmet kórsetiwdi shólkemlestiriw energiya beriw, támiyinlew, tasıw hám t.b.);

- ónim islep shıǵarıwdıń tikkeley procesi hám onı satıwdı shólkemlestiriwdi óz ishine aladı.

Basqarıwshı yaqı basqarıw sub`ekti – bul bir topar adamlar hámde basqarıw organlarınan ibarat bolıp, túrli formalar, usıllar hám texnikalıq qurallar járdeminde basqarıwshı ob`ektine tásir ótkizedi. Basqarıw ob`ektleri bolmasa, onıń sub`ektleri de bolmaydı.

Mısalı, kárxana buwınında sub`ekt bolıp, usı kárxananiń direktori hám oǵan boysınıwshı pútkil basqarıw apparatı esaplanadı. Al ob`ekti bolıp usı kárxanadaǵı barlıq cexlar hám bólimler esaplanadı.

Cex buwınında sub`ekt bolıp, cex baslıǵı hám oǵan boysınıwshı barlıq basqarıw apparatı esaplanasa, basqarılatuǵın ob`ekt bolsa barlıq cexlar bolıp tabıladı.

Bólim buwınında basqarıwshı ob`ektine jumısshılardıń jumıs ornları kiredi. Basqarıw sub`ekti bolıp, bólim baslıqları esaplanadı.

Jumıs ornlarında da basqarıw bar bolıp, ol basqa kóriniste ámelge asırıladı. Bunday basqarıw miynet quralların basqarıw deyiledi (8.1.1-keste).

8.1.1-keste

Óndiristi basqarıwda “ob`ekt” hám “sub`ekt” túsiniqleri

Óndiris buwınları	Basqarılıwshı sistema (ob`ekt)	Basqarıwshı sistema (sub`ekt)
Kárxanada	- Cexlar, bólimler	- Direktor hám oǵan boysınıwshı barlıq basqarıw apparatı
Cexta	- Bólimler	- Cex baslıǵı hám oǵan boysınıwshı barlıq basqarıw apparatı
Bólimde	- Jumısshılardıń jumıs ornları	- Bólim baslıǵı hám oǵan boysınıwshı barlıq basqarıw apparatı
Jumıs ornlarında	- Miynet quralları	- Jumısshılar, xızmetkerler hám basqa xızmetkerler

Basqarıwdıń hár eki sistemasıda óz ara baylanıslı bir pútinlikti quraydı hám bir birine tásir kórsetedi. Bir tárepten, basqarıwshı sistema basqarılıwshı sistemaǵa tásir kórsetken halda onıń quramın ózgerttiredi. Ekinshi tárepten bolsa, basqarılıwshı sistema basqarıwshı sistemaǵa kerı tásir kórsetedi.

8.2 Óndiristi basqarıwda ob`ekt hám sub`ekt túsiniqleri

Óndiris eki túrdegi basqarıwdan turadı:

- buyımdı, yaǵnıy miynet quralların basqarıw;
- adamlar (jumısshılar)dı basqarıw.

Miynet quralların basqarıw onıń ózi islep shıǵarıw procesinen ibarat. Bul processte jumısshılar materiallıq baylıq alıw maqsetinde miynet buyımlarına tásir kórsetedi hám basqarıw sub`ekti rolin ornıladı. Materiallıq baylıq alıw ushın miynet buyımlarına tikkeley tásir kórsetetuǵın jumısshılar:

- basqarıwshı sistemada basqarıwdıń ob`ekti (adamlardı basqarıw);
- basqarılatuǵın sistemada basqarıwdıń sub`ekti (buyımdı basqarıw) sıpatında qatnasadı (8.2.1-sızılma)

8.2.1-sızılma. Basqarıw ob`ekti hám sub`ekti

Óndiristi basqarıw – jumısshılardı basqarıwdan ibarat bolıp, olar óz gezeginde miynet quralların basqaradı. Adamlardı basqarıw islep shıǵarıwda olardıń qatnasıqlarında tásir kórsetedi.

Mısalı, hár bir kárxana cexlar aralıq tiykarǵı hám járdemshi cexlar ortasında, hár bir cexta bolsa bólimler aralıq; óz gezeginde hár qaysı bólim yaki bólimshelerdiń jumısshıları ortasında islep shıǵarıw baylanısları hám qatnasıqları payda boladı.

Sonday aq, kárxanalar basqa kárxanalar menen ónim satıw, óndiris quralları menen támiyinlew barısında da óndirislik baylanısların ornatadı. Bul qatnaslar kooperaciya hám miynetti, óndiristi qánigelestiriw dárejesine baylanıslı.

Ekonomikalıq iskerlik óndiristen baslanadı. Hár qanday óndiriste eki faktor – jeke insan faktori hám materiallıq faktor qatnasadı. Sonıń ushın:

$$J_k \quad \dot{O}_q \quad B \quad A \quad T \quad \rightarrow \rightarrow \rightarrow$$

Bul jerde: J_k - jumısshı kúshi (jeke insan faktori);
 \dot{O}_q - óndiris quralları (miynet predmetleri, material hám miynet quralları hám t.b.);

- \dot{O}_p - óndiris procesi;
- B - bólistiriw;
- A - almaslaw;
- T - tutınıw.

Óndiris processinde ónim islep shıǵarıladı hám ol bólistiriw, almaslaw arqalı tutınıw menen tamamlanadı.

Óndiris ortalıǵında basqarıw xızmetiniń tiykarǵı maqseti – bul óndiris nátiyjeligin asırıw hám joqarı payda alıw bolıp tabıladı. Payda alıw bolsa:

- óndiris faktorlarınan paydalanıw ónimdarlıǵına;
- investiciya nátiyjeligine;
- ónim sapası hám onıń básekige shıdamlılıǵına;
- tez hám nátiyjeli qararlar qabıl etiliwine;
- jańa texnika hám texnologiyalardıń engiziliw dárejesi sıyaqlı faktorlarǵa baylanıslı.

Demek, óndiristi basqarıw tikkeley, óndiris processine tásir etiwshi sırtqı hám ishki faktorlardı basqarıw proceslerin óz ishine aladı. Sonıń ushın:

- jumısshı kúshin basqarıw;
- óndiris quralların basqarıw;
- texnika hám texnologiyanı basqarıw;
- islep shıǵarıw ónimdarlıǵın basqarıw;
- ónim sapasını basqarıw;
- investiciya nátiyjeligin basqarıw;
- innovaciyalıq processti basqarıw hám t.b..

Aytpı ótilgen ob`ektlerdi basqarıw dáslep jobalastırıwden baslanıp, islep shıǵarıwdı shólkemlestiriw, onı tártipke túsiriw, muwapiqlastırıw menen dawam ettirilip, qadaǵalaw menen tamamlanadı. Bul jerde ta`nhametlew islep shıǵarıwdı basqarıwdıń barlıq funkciyaları processinde óz sáwleleniwın tabadı.

8.3 Islep shıǵarılǵan ónim sapasını basqarıw

Ónim sapasını basqarıw degende, buyımları tutınıwshılar talaplarına tolıq sáykes keliwshi sapa kórsetkishleri menen islep shıǵarıwdı támiyinlew maqsetindegi iskerlik túsiniledi. Ónim sapasını bahalaw onı basqarıw zárúrligi:

- jobalastırıw hám perspektivanı belgilewde;
- jańa ónim payda etiw variantın tańlawda;
- normativ hújjetlerdi islep shıǵıwda;
- ónim sapasın qadaǵalawda;
- ónim sapasın asırǵanı ushın xızmetkerlerdi ta`nhametlewde;
- sapa haqqında maǵlıwmat jıynawdı shólkemlestirgende hám basqa jaǵdaylarda payda boladı.

Sapalı tovar degende onıń bekkemligi, shıdamlıǵı, tutınıw ózgeshelikleri, sırtqı kórinisi, standartlastırılǵanlıq dárejesi, tayarlanıw texnologiyası hám basqada ózgesheliklerdi ózinde jámlegen tovar túsiniledi.

Ónim sapası belgili tovardan, belgili sociallıq mıtájliktiń belgili tutınıw qunınan qanaatlanǵanlıq dárejesin ańlatadı. Ónim sapası shiyki zat, óndiris qurallarınıń sapasın asırıwdan alınatuǵın ekonomikalıq nátiyjelikte kórinedi.

Shiyki zat sapasın asırıwdan alınatuǵın ekonomikalıq nátiyjelik:

- materiallar sarıplanıwı normalarınıń kemeyiwinde;
 - oǵan islew beriwde ketetuǵın miynet sarıplanıwınıń qısqarıwında;
 - joqarı dárejede ónim shıǵıwınıń kóbeyiwinde;
 - ónim sapasınıń jaqsılanıwında sáwleleniledi.
- Texnikalar sapasın asırıwdıń ónimdarlıǵı:
- miynet ónimdarlıǵınıń artıwında;
 - texnikalar shıdamlılıǵınıń uzayıwında;
 - zapastaǵı texnikalarǵa bolǵan talaptıń qısqarıwında;
 - ońlawdı kóp talap etetuǵın texnikalar sanınıń kemeyiwinde;
 - kapital sarıplawlarǵa bolǵan únemlilikke sáwlelenedi hám t.b.
- Ónim sapasına tómendegi faktorlar tásir kórsetedi:
- óndiris qurallarınıń sapası;
 - shiyki zat hám materiallar sapası;
 - jumısshılardıń mamanlıǵı, jumıs islew qábileti, tájiriybesi, baslamashılıǵı, izleniwshenligi hám dóretiwshilik qatnası;
 - islep shıǵarıwdı shólkemlestiriwi hám basqarıw sheberligi.

8.4. Sapa menedjmenti. Sapanı qadaǵalaw basqıshları

Sapa menedjmenti ónim islep shıǵarıwdıń hár bir basqıshında sapa haqqında oylawdı ańlatadı. Usı kóz qarastan sapanı basqarıw procesi tómendegi basqıshlardı óz ishine aladı:

- islep shıǵarıwǵa shekem - konstrukciyalaw, nátiyjeli texnologiyanı, standartlardı islep shıǵıw hám .t.b.
 - islep shıǵarıw processinde – bul jerde jaramsız ónimdi islep shıǵarıwǵa jol qoymaw;
 - islep shıǵarıwdan keyingi basqısh- saqlaw, ornatiw.
- Sapanı qadaǵalaw da úsh basqıstıan ibarat:
- kelip atrǵan shiyki zat, materiallar, yarım fabrikatlar hám qosımsha bóleklerdi tekseriwden ibarat bolǵan **kiriw qadaǵalawı**;
 - islep shıǵarıw procesinde ónimler parametrlerin tekseriwden ibarat **ádettegi qadaǵalaw**;
 - tayar ónimdi tekseriwge qaratılǵan **qabil etiw qadaǵalawlarına bólinedi**.

Sapanı qadaǵalaw- ónim sapası kórsetkishleriniń belgilengen talaplarǵa muwapqlıǵın tekseriw bolıp tabıladı.

8.5. Miynet jámáátlerin basqarıw túsiniǵi

«Xızmetker» termini qaraqalpaq tiliniń sózliginde “qandayda bir mekeme yaki shólkemde islewshi adam, xızmetker” mánisinde talıqlanadı. Mısalı, sawda xızmetkeri, xalıq tálimi xızmetkeri, medicina xızmetkeri, ilimiy xızmetker hám t.b.

Búgingi ámeliyatta xızmetker hám onı basqarıw mashqalasına eki túrli qatnas bar:

- insan resursların basqarıw;
- xızmetkerlerdi basqarıw.

«**Insan resursların basqarıw**» túsiniǵi basqarıwdıń strategiyalıq táreplerin, sonday aq sociallıq rawajlanıw máselelerin óz ishine aladı hám olarǵa ústinlik beriledi. «**Xızmetkerlerdi basqarıw**» túsiniǵi bolsa kóbirek kadrlar menen operativ islesiwdi bildiredi. Eger birinshi qatnas mámleket ortalıǵında bántlik hám onı muwapıqlastırıw wazıypalarınan kelip shıqsa, ekinshi tárepten qatnas tikkeley kárxana

dárejesindegi miynet qatnasların hám olardı muwapıqlastırıwdan kelip shıǵadı (8.5.1-keste).

8.5.1-keste

Insan resursların basqarıwdaǵı iskerlik túrleri

Iskerlik salası	Nege ústinliklik beriledi ?	Qanday funkciyalardı onnlaydı ?	Ornlanganlıǵı haqqında kimge maǵlıwmat beriledi ?
Insan resursların basqarıw (strategiyalıq qatnas)	- absalyut jańa wazıypalardı sheshiwge; - global, uzaq múddetli wazıypanı sheshiwge.	- insan resursların jobalastırıw; - jeke qábilet hám mamanlıqtı asırıw; - kárxananın xızmetkerlerge sanplanatuǵın qáJobat ortalıǵında xızmetkerler ushın qáJobatlerdi jobalastırıw.	Korporaciya Prezidenti
Xızmetkerler menen islesiw (operativ iskerlik)	- administrativ aralasıwǵa zárúrlık tuwılatuǵın kúndelikli mashqalalardı sheshiwge	- kadrlardı tańlaw hám omı omına qoyıw; - miynet motivaciyasın basqarıw; - texnika qáwipsizligin qadaǵalaw; - kelispewshiliklerdi sheshiw.	Korporaciya vice prezidentine

Xızmetkerlerdi basqarıw degende kárxanada bánt bolǵan adamlar potencialın rawajlandırıw hám nátiyjeli paydalanıw, olardıń normal iskerlik kórsetiwi ushın zárúrlı sharayat jaratıw boyınsha óz ara baylanısqa shólkemlesken-ekonomikalıq hám sociallıq ilajlar sisteması túsiniledi.

Bunday basqarıw funkcional hám shólkemlesken basqarıwlarǵa bólinedi.

Funkcional basqarıw degende tikkeley kadrlar máselesin sheshiw menen baylanıshı máseleler, yaǵnıy kadrlardı tańlaw, jumıstan bosatıw, mamanlıǵın asırıw, is haqı hám basqalar túsiniledi.

Shólkemlesken basqarıw túsiniǵi kadrlar jumısı ushın tikkeley juwap beriwshi barlıq tárep hám institutlar, yaǵnıy basshılar, kadrlar bólimi, kásiplik awqamlar hám basqalardı óz ishine aladı.

8.6. Xızmetkerlerdi basqarıw sisteması, xızmetkerlerdi basqarıw principi

Xızmetkerlerdi basqarıw sisteması degende kárxanada bánt bolǵan adamlar potencialın rawajlandırıw hám onnan nátiyjeli paydalanıw, olardıń normal iskerlik kórsetiwi ushın zárúrlı sharayat jaratıw boyınsha óz ara baylanısqa ekonomikalıq-shólkemlesken hám sociallıq ilajlar sisteması túsiniledi.

Quramlıq jaǵdayı boyınsha bul sistema tómendegilerdi óz ishine aladı.(8.6.1-keste):

8.6.1-keste

Xızmetkerlerdi basqarıw sisteması

T/q	Sistema astı sistemaları	Basqarıw ob'ektleri
1.	Jumis sharayati	- miynettiń ruwxıy-fiziologiyalıq talaplarǵa juwap beriw; - miynettiń ergonomika talaplanna juwap beriw; - miynetti qorǵaw hám texnika qáwipsizligine juwap beriw; - tábiyattı qorǵaw hám t.b.
2.	Miynet qatnasıqları	- jeke hám topar qatnasıqların shólkemlestiriw hám muwapıqlastırıw; - basshılar qatnasıqların analizlew hám muwapıqlastırıw; - islep shıǵarıwdaǵı kelispewshiliklerdi, konfliktlerdi basqarıw; - kásiplik awqam menen óz ara qatnasıqların basqarıw hám t.b.
3.	Kadrlardı esapqa alıw hám rásmiylestiriw	- jumısqa qabil etiw, jumıstan bosatıw, bir ornannan ekinshi ornıǵa ótkiziwdi rásmiylestiriw; - kadrlar basqarıw sistemasın informaciyalar menen támiyinlew; - kásiplik baǵdarlardı anıqlaw; - bántlilikke támiyinlew.
4.	Xızmetkerlerdi jobalastırıw hám xızmetkerler marketingi	- xızmetkerlerdi basqarıw strategiyasın islep shıǵıw; - kadrlar potencialın analizlew; - miynet bazarın úyreniw, xızmetkerlerge bolǵan mıtájlikke úyreniw; - kárxanadı kadrlar menen támiyinlewshi sırtqı negizler menen baylanıstı omatıw; - vakant(bos) ornlarǵa talabanlardı anıqlaw hám bahalaw; - kadrlardı bahalap barıw.

5.	Kadrlardı rawajlandırıw	- kadrlarğa ekonomikalıq hám texnikalıq bilimler beriw; - qayta tayarlaw hám mamanlıgın asırıw; - rezervtegi kadrlar menen islesiw; - ámel hám mártebeni qadağalaw hám jobalastırıw; - jaña xızmetkerlerdiń qásiplik hám social-psixologiyalıq kónlikpelerin támiyinlew
6.	Miynetti ta'nhametlew quralların jetilistiriw	- miynet proceslerin normalastırıw hám tarifakacialaw; - is haqı sistemasın islep shıǵıw; - ruwxıy ta'nhametlew qurallarınan paydalanıw; - payda hám kapitalǵa qatnasıw úlesin islep shıǵıw; - motivaciya hám onı basqarıwda.
7.	Xuqıqıy xızmet	- miynet qatnasıqlarındaǵı huqıqıy máselelerdi sheshiw; - xızmetkerlerdi basqarıwǵa tiyisli, nızamlı hújjetlerdi kelistiriw; - xojalıq iskerligindegi huqıqıy máselelerdi sheshiw;
8.	Sociallıq strukturanı rawajlandırıw	- kommunal xojalıq salasın basqarıw; - fizikalıq tárbiya hám mádeniyatın rawajlandırıw; - den sawlıqtı saqlaw hám dem alıstı támiyinlew; - balalar mákemesi menen támiyinlew; - sociallıq konfliktlerdi basqarıw; - xalıq tutınıw tovarları hám azıq awqat ónimleriniń satılıwın támiyinlew.
9.	Basqarıwdıń shólkemlesken quramın islep shıǵıw sisteması	- basqarıwdıń qalıplesken, shólkemlesken quramın analizlew hám joybarlaw; - shtatlar dizimin kesbesin islep shıǵıw; - basqarıwdıń jaña shólkemlesken strukturasını islep shıǵıw.

Xızmetkerlerdi basqarıw principi

Xızmetkerlerdi basqarıw eki topardan ibarat principlerge tiykarlanadı. Hár bir princip xızmetkerlerdi basqarıwdıń ol yaqi bul táreplerin jetilistiriwge xızmet etedi.

Mısalı, ilgerlew principi kárxana ortalıǵında basqarıw sistemasınıń shet el yaqi jergilikli aldınıǵı kárxanalar basqarıw sistemasına sáykes kele me?

Zaman talabına juwap beredi me yaqi joq pa? degen sorawǵa juwap berse, operativlik principi bolsa xızmetkerlerdi basqarıwdaǵı operativlikti asıradı hám t.b.(8.6.2-keste).

Xızmetkerlerdi basqarıw principi

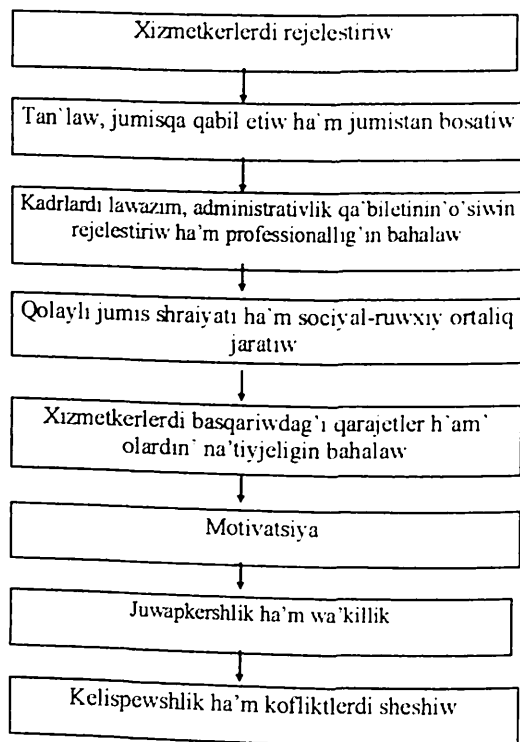
Q/s	Xızmetkerler menen islesiwdiń ulwma principi	Q/s	Xızmetkerler menen islesiwdiń shólkemlesken principi
1.	Nátiyjelik	1.	Koncentraciya (jámlewiw, toplanıw)
2.	Ilgerlew	2.	Qánigelestiriw
3.	Perspektiva	3.	Parallellik
4.	Komplekslilik	4.	Iqshamlılıq
5.	Operativlik	5.	Izbe izlik
6.	Optimallıq	6.	Uzliksizlik
7.	Apiwayılıq	7.	Bir tegislik, bir qalıplilik
8.	Ilimiylik	8.	Texnologiyalıq birlik
9.	Kóp buwınlılıq	9.	Qolaylılıq
10.	Avtonomlıq	10.	Basqarıwda kollegiallıq
11.	Turaqlılıq		
12.	Kóp tárepelilik		
13.	Jobalilik		
14.	Ta'nhametlewshi		
15.	Tañlaw hám ornı omına qoyıw		
16.	Nátiyjeli bántlilik		

Kárxanada bánt bolǵan barlıq xızmetkerler eki taypadan ibarat: islep shıǵarıwshılar yaqi xızmet kórsetiwshiler hám basqarıwshılar (basshılar, qánige-menedjerler). Xızmetkerlerdi, yaǵnıy insan faktorın basqarıw tómendegi táreplerin basqarıwdı óz ishine aladı (8.6.1-sızılma).

Islep shıǵarıwdı basqarıw sistemasında miynet resursların basqarıw júdá quramalı. Sebebi islep shıǵarıw hám basqarıw máseleleriniń orayında adamlar-jumısshılar, qánigeler hám basshılar turadı. Kárxana maqsetine erisiw hám Jobalardıń ornalanıwı tek usıların qatnasıwında boladı. Insan faktorın esapqa almaw, insangá itibarsızlıq ekonomikada nátiyjesizlikke hám islep shıǵarıw ónimdarlıǵınıń páseywine alıp keledi.

Miynet resursların basqarıwdıń tiykarǵı maqseti jumısshılar hám xızmetkerlerdiń qábiletlerin, jánede jedel hám ónimli miynet etiwge qozǵatıw bolıp tabıladı.

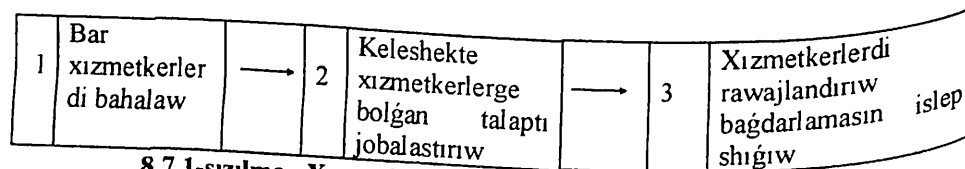
Insan faktorına itibar, adamlarǵa salıstırǵanda itibarlı, juwapkershilik penen qatnas jasaw miynet resursların basqarıwdıń bas ideyası bolıp tabıladı.

8.6.1- sızılma. Miynet resursların basqarıw

8.7. Xızmetkerlerdiń jumısların jobalastırıw basqıshları

Xızmetkerlerdi jobalastırıw - bul insan faktorına bolǵan talaptı aldınnan anıqlaw bolıp tabıladı . Bul process úsh basqıstıan ibarat(8.7.1-sızılma).

8.7.1-sızılma . Xızmetkerlerdi jobalastırıw basqıshları

Xızmetkerlerdi bahalawda, eń aldın olardıń qalıplesiwine tásir etiwshi sırtqı faktorlarǵa, sonıń ishinde miynet bazarındaǵı sharayatqa

itibardı qaratıw lazım. Miynet bazarındaǵı jaǵday kóp tárepten tómendegilerge baylanıslı:

- xalıqtıń sanı, jası, jınısındaǵı ózgerisler;
- tarmaq hám aymaqlıq bántiliktegi ózgerislerge;
- qosımsha jumısshı kúshin jallaw dárejesine;
- islep shıǵarıw kólemi. quramı hám ósiw pátine;
- miynet resursların basqarıw usılına hám t.b.

Ishki faktorlardı bahalaw ushın tómenдеgi maǵlıwatlar analizini ornlaw zárúr:

- turaqlı bánt bolǵan xızmetkerler sanı, familiyası, jasaw omı, jumısqa qabil etilgen waqtı hám t.b.;
- xızmetkerlerdiń quramı(mamanlıǵı, qanıgeligi, jası, milliyligi, mayıplar salmaǵı, jumısshı hám xızmetkerler, hám t.b.);
- xızmetkerlerdiń iykemsizligi;
- jumis kúniń dawamlılıǵı(tolıq yaki belgili bir bóleginiń bántligi, neshe hám qaysı smenada islewi, dem alıstıń dawamlılıǵı hám t.b.);
- is haqı, onıń quramı, qosımsha is haqı, tarif yaki tariften joqarı tólem hám t.b.;
- mámleket yaki huqıqıy shólkemler tárepinen kórsetiletuǵın sociallıq-turmıshlıq xızmet (sociallıq mútájlilkerge ajratılatuǵın qarjı)ler.

Joqarıda aytıp ótilgen sırtqı hám ishki faktorlardıń tásirinde miynet bazarındaǵı sharayat ózgerip turadı hám usıǵan sáykes ráwishte miynet resurslarına bolǵan talap hám usınıs kólemi anıqlanadı.

Miynet resurslarına bolǵan talaptı jobalastırıw xızmetkerlerdi jobalastırıw procesiniń baslanǵısh basqıshı bolıp, onı dúziwde tómenдеgi maǵlıwmatlardan paydalanıladı:

- hárekettegi hám jobalastirilip atırǵan jumis ornları;
- shólkemlesken hám texnikalıq ilajlar Jobası;
- shtatlar dizimi hám bos lawazımlardı tolıqtırıw Jobası.

Xızmetkerlerge bolǵan talaptı jobalastırıwde ónim islep shıǵarıw Jobası, ónim birligine sarıplanatuǵın waqt norması hám bir jıldı ornatılǵan jumis waqtı fondınan paydalanıladı.

Eger miynet bazarında jumısshı kúshine bolǵan talap usınıstan kóbirek, yaǵnıy:

talap>usınıs

bolsa, bunday jaǵdayda kárxanaǵa jumısshı kúshiniń qosımsha negizlerinen qosımsha usınıs Jobalestiriledi. Bunday negiz bolıp - miynet napaqasın alıwshılar, studentler hám oqıwshılar esaplanadı. Bunday sharayatta miynet birjalarınan iskerlikleri kúsheyttiriledi hám jetilistiriledi, basqa aymaqlardan qosımsha jumısshı kúshiniń aǵıp keliwi ta`nhametlenedi, hár bir jumıssızdıń jeke esabı júrtiledi hám t.b.

Eger miynet bazarında jumısshı kúshine bolǵan talap usınıstan kem, yaǵnıy:

talap<usınıs

bolsa, bunday jaǵdayda qosımsha jumıs orınların payda etiw, jumıs smenasın kóbeyttiriw, jumıs penen támiynlewdiń, bántiliktiń hár túrli jollarınan paydalanıw, basqa aymaqlarǵa artıqsha jumıssızlardı tartıw Jobalestiriledi.

Eger jumısshı kúshine bolǵan talap usınıs penen teń, yaǵnıy

talap=usınıs

teń salmaqta bolsa, bunday jaǵdayda kárxanada:

- óndiris quralların zamanagóylestiriw hám qayta tiklew;
- jumıs waqtın joǵaltıwdı kemeyttiriw;
- jumısshılardıń mamanlıǵın asırıw;
- miynetti ta`nhametlew hám is haqını nátiyjeli shólkemlestiriw sıyaqlı ilajlr Jobalestiriledi.

Erkin bazar sharayatında basqarıw wazıypalarınan quramalasıwı kárxana basshılarına xızmetkerlerdi durıs tańlaw, olardı ornı ornına qoyıw hám tárbiyalaw jumıslarına júdá úlken juwapkershilik penen qatnasıwta bolıwdı talap etedi.

8.8 Xızmetkerlerdi basqarıw nátiyjeligi

Xızmetkerlerdi basqarıw nátiyjeligi kóp tárepleme xızmetkerlerdi tańlawǵa baylanıslı. **Xızmetkerlerdi tańlaw** - bul quramalı process bolıp tabıladı. Bir tárepten kárxana jumısqa kırıwge talabǵa jumıs beriw yaki bermeslikti sheshse, ekinshi tárepten jumısqa talaban eger jumısqa kırıwge usınılsa, ol bul mirátti qabil etiw kerek pe yaki kerek

emesligin sheshedi. Bul proceste basshı tómendegi jaǵdaylarǵa óz itibarın qaratuıwı lazım:

• jumısqa kırıwge talabanlardı, ásirese, ózi haqqında qısqasha maǵlıwmatlardı tolıq usınǵanın bilip alıw ushın ilaji bolǵansha barlıq ilajlardı kóriw kerek;

• ashıq berilgen minezlemelerge hám xarakteristikalarǵa artıqsha isene bermey, shártli túrde ózińiz, sorastırıp biliwińiz shárt. Bir qansha ashıq pikir alıw ushın talabannıń burınǵı jumıs bergen basqanwshısına qońıraw etiw yaki ol menen jeke ushırasıw lazım. Sol basshınıń bul xızmetkerdi ne sebepten jumıstan bosatqanlıǵına úlken itibar menen qaraw kerek;

• hár bir jumısqa talabannıń shańaraǵındaǵı jaǵdayın sorastırıp kóriw lazım.

Birinshi gezekte sonı támiyinlew kerek, jumısqa qabil etilip atrǵan adam sáwbetlesiw waqtında óziniń bolajaq jumısınıń barlıq ózgesheliklerin kóz aldında sáwlelendirsın, keleshekte qapa bolıp júrmesin, bunda qandayda bir keri unamsız jaǵdaylarǵa dus kelip júrmesin.

Jumısqa talabǵa berilgen bahalar hám usınıslardı analizlegende, sonday aq sáwbetler alıp barılǵanda:

- oǵan tapsırılıp atrǵan jumıstı ornlay alıwına;
- zárúr bolıp qalǵanda kásiplik mamanlıǵın asırıp biliwine;
- texnikalarǵa itibarlılıǵına;
- minezine;
- hadallıǵı, sóylesiw hám turmısta ádepliligine, tuwrılıǵına;
- baslamashılıq qábiletine, ómirde talapshańlıǵı;
- jumısqa hámde jumıs kúniniń úzliksilizligine;
- awır sharayatta ózin tutıwına;
- salamatlılıǵı, sırtqı kórimisi, waqıttı durıs bólisitire biliwine;
- óneri hám bos waqıtlarında ne menen shuǵıllanıwına dıqqat etiw lazım.

Hár bir jumısqa talaban xızmetker menen turmısı haqqında sáwbetlesiw hám barlıq zárúrli sawallarǵa juwap alıw ushın jeterli dárejede waqt ajratıw kerek.

Bulardan basqa sonı umıtpaw kerek, jumısqa qabil etilip atrǵan talaban tek ǵana tapsırılatuǵın jumıstı ornlawǵa jaramlı bolıp qalмай,

báلكim kárxananıń basqa xızmetkerleri menen til tabasıp ketiw qábiletine iye bolıw kerek.

Jumısqa qabil etilgen adam óz qásipleslerine qosılıp ketkende ózin óz úyindegidey seziw áhmiyetli. Ol óz wazıypaların qanday atqarıp atırǵanlıǵın dıqqat penen baqlaw hámde oǵan járdem beriw kerek, onıń jańa jumıs ornında ózin tutıp alıwı ushın waqıt kerekligin ańlaw lazım.

Xızmetkerlerdi tańlaw hám olarǵa ádalatlı baha beriw basqarıwdıń eń quramalı táreplerinen esaplanadı. Usı sebepli olardı durıs tańlaw hám ornı ornına qoyıwda zárúrli juwapkershilik penen qatnas jasalmasa jumıs juwmaǵı kútilgen nátiyjelikti bermesligi anıq. Xızmetkerlerdi tańlaw metodi qansha puxta islep shıǵılǵan bolsa, sonsha dárejede kárxananıń miynet iskerliginde kútilmegen ónimdarlıqqa erisiw ámeliyatta dálillengen.

Xızmetkerlerdi tańlawda olardıń kóp qırılı ózgesheliklerin anıqlaw imkannı beriwshi tómenдеgi amawlı usıllar qollanıladı:

- anketa maǵlıwmatların analizlew usılı;
- psixologiyalıq test usılı;
- ámeliy jumıs oynların ótkiziw usılı;
- mamanlıǵın testlew usılı;
- pikirlerin tekseriw usılı;
- sáwbet ótkiziw usılı;
- attestaciyaдан ótkiziw usılı;
- **reyting usılı.**

Attestaciya procesinde xızmetkerlerdiń mamanlıǵına, onıń orınlap atırǵan jumısına yaki lawazımına ılayıqlıǵına hadallıq penen baha beriliwi kerek. Attestaciyaдан ótkizilip atırǵan xızmetkerdiń jumısına baha beriwde onıń Joba tapsırmaların orınlawdaǵı jeke xızmeti, miynet intizamı, óz wazıypasın shun kewilden orınlawı sıyaqlı pazıyletleri inabatqa alınıwı zárúr. Usıllar tiykarında attestaciya ótkiziwshiler ashıq dawıs beriw jolı menen tómenдеgi bahalardı beriwı múmkin:

- iyelep turǵan lawazımına ılayıq;
- xızmetker kórsetilgen kemshiliklerdi keyingi ótkiziletuǵın attestaciyaǵa shekem saplastırsa, iyelep turǵan lawazımına ılayıq;
- iyelep turǵan lawazımına ılayıq emes.

Solay etip, xızmetkerlerdi basqarıwdan tiykarǵı maqset olardıń iskerligi kárxana paydasın arttırıwǵa baǵdarlaw bolıp tabıladı.

Tayanısh sózler	
<ul style="list-style-type: none"> • óndiristi basqarıw. • kárxananı basqarıw • basqarıwshı • basqarılıwshı • insan faktori • materiallıq faktor 	<ul style="list-style-type: none"> • ekonomikalıq iskerlik • ónim sapasın basqarıw • sapalı tovar • sapa menedjmenti • sapanı qadaǵalaw.
<ul style="list-style-type: none"> • xızmetker • insan resursların basqarıw • xızmetkerlerdi basqarıw • xızmetkerlerdi basqarıw principleri 	<ul style="list-style-type: none"> • miynet resursların basqarıw • xızmetkerlerdi jobalastırıw • xızmetkerlerdi basqarıw nátiyjeligi. • attestaciya

Ózin ózi tekseriw ushın sawallar:

1. Óndiristi basqarıwdıń mazmunı hám áhmiyetin túsindirin.
2. Óndiristi basqarıwda ob`ekt hám sub`ekt túsinińleri.
3. Islep shıǵarılǵan ónim sapasın basqarıw qanday ámelge asırıladı?
4. Sapa menedjmenti degende neni túsinemiz?
5. Sapanı qadaǵalaw qanday basqırılardan turadı?
6. Miynet jámaátlerin basqarıw degende neni túsinesiz?
7. Xızmetkerlerdi basqarıw sisteması degenimiz ne?
8. Xızmetkerlerdi basqarıw principleri nelerden ibarat?
9. Xızmetkerlerdi jobalastırıw qanday tárizde ámelge asırıladı?
10. Xızmetkerlerdi basqarıwda nátiyjelikke erisiw jolların anıqlań.

IX BAP. MENEDJMENTTE MOTIVACIYALAW

Joba

9.1. Motivaciyalaw túsiniǵiniń mazmunı hám áhmiyeti. Mútájlíkler hám olardıń túrleri.

9.2. Motivaciya modelleri hám strategiyası

9.3. Motivaciya teoriyaları

9.1. Motivaciya túsiniǵiniń mazmunı hám áhmiyeti. Mútájlíkler hám olardıń túrleri.

Russha-qararaqalpaqsha sózlikte motivaciya túsiniǵi qandayda bir jumıs yaqı háreketiń júzege keliwine sebepshi bolǵan motivler, niyetler, dáliyiller, baneler, nárseler yaqı sebepler kompleksi mánisinde talıqlanadı. Bul túsiniǵ tikkeley insan faktori menen tereń mániste baylanıslı. Usı kóz qarastan:

Motivaciyalaw(umtıldırıw)- bul psixologiyalıq faktor bolıp, shaxs belsendiliginiń negizi, sebebi, dáliyili hám hár qıylı itimallıqlıqları bolıp tabıladı. Ol xızmetkerlerdi janlı miynet iskerligine tańhametlewshi kúshli qural bolıp tabıladı

Basqasha etip aytqanda **motivlestiriw** - bul adamlar iskerligin psixologiyalıq jollar menen maqsetke muwapıq baǵdarlaw. Ol belgili mútájlík qanaatlandırıw menen baylanıslı. Mútájlík bolsa sebeplerde kórinedi.

Insan tiri jan sıpatında awqat jew, uyıqlaw, dám alıp óz kúshin tiklew, ózin ıssı – suwıqtan saqlaw mútájlíklerine iye. Bul mútájlíkler **materiallıq, yaǵnıy** kiyim-kenshek, azıq-awqat, turaq jay hám basqalar túrinde ańlatıladı.

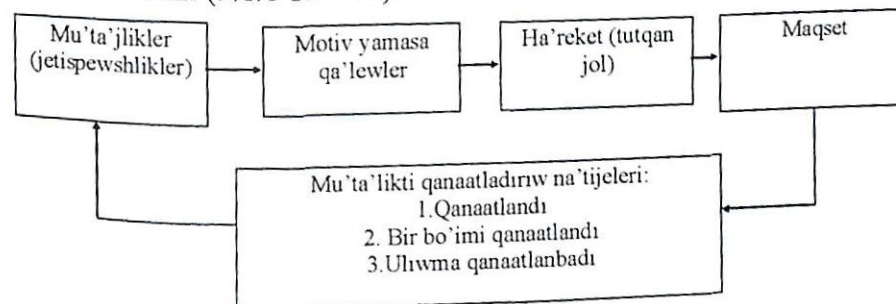
Insannıń **materiallıq mútájlíkleri** menen birge sociallıq mútájlíkleri de bar, bularǵa bilim alıw, mádeniy dárejesin asırıw, mamanlıq, óz jumısında joqarı tájiriybege iye bolıw hám jaqsı turmıs keshirip, uzaq ómir kóriw kiredi, ayılǵan mútájlíkler materiallıq túrge iye bolmaǵan hár qıylı xızmetler kórsetiw arqalı qanaatlandırıladı.

Ulıwma alǵanda mútájlík:

Mútájlík adamlardı háreketke umtıldırıwshı, qozǵatıwshı motiv bolıp tabıladı

Mútájlík bir qansha toparlarǵa bólinedi. Yaǵnıy ol adamlardıń ádeti, diydi hám psixologiyasına, jası hám jınısına, shańaraqlıq awhalı hám milletine, miynet hám jasaw sharayatlarında baylanıslı.

Eń áhmiyetlisi hár qıylı mútájlík qanaatlandırıw ushın hár qıylı iskerlik hám onı muwapıqlastırıwshı basqarıw talap etiledi. Mútájlík arqalı adamlardı motivaciyalaw procesin tómendegi sızılma kórsetiw múmkin (9.1.1-sızılma):

9.1.1-sızılma. Mútájlík hám ol arqalı adamlardı motivaciyalawdı ańlatıwshı model

Kórinip turǵanınday, motivaciya processi qandayda bir (bilip yaqı bilmey arziw árman etip atırǵan) mútájlíkke bolǵan jetispewshilikten yaqı qanaatlanıwdıń jeterli, yamasa yamasa ulıwma joqlıǵınan baslanadı.

Sońınan usı qanaatlanıwǵa erisiw ushın maqset penen háreket etiledi. Mútájlík qanaatlanıw dárejesi adamdı keleshekke qaray umtılwın belgilep beredi.

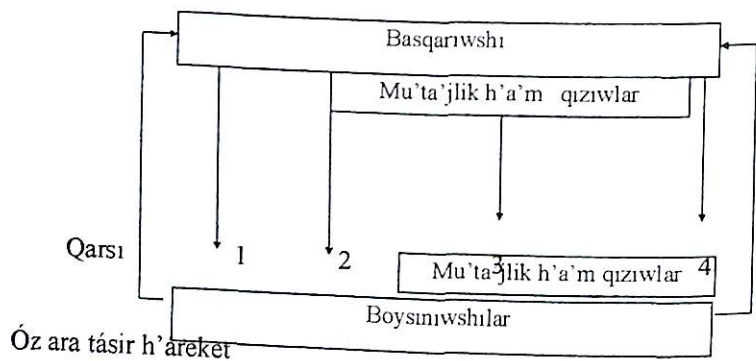
Eger adam belgili nárseden qanaatlansa, ol jaǵdayda keyingi motiv onı basqa joqarı mútájlíkke baǵdarlaydı. Dún'ya júzlik ámeliyattan belgili motivaciya quralında ónimli miynetke baǵdarlawdıń hár túrli teoriyaları bar. Bularǵa:

- "X" (iks) hám "Y" (igrek) teoriyası;
- kútiw teoriyası;
- gigienalıq tazalanıwı;
- ádalatlılıq teoriyası;
- mútájlíkler ústinligi teoriyası.

Mútájlíkler ústinligi teóriyası negizinde adamlar mútájlíkleri hám qızıǵıwları arqalı olardıń miynetlerin motivaciyalaw ideyası jatadı. Bunı tómendegi sızılmadan kóriw múmkin (9.1.2-sızılma):

Bul jerde: 1 – basshı boysınıwshılardıń mútájlík hám qızıǵıwların shetlep tásir kórsetedi (bul jerde qararlardıń orınlanıw hesh kimdi qızıqtırmaydı);

2 - qol astındaǵılarga tek ǵana basshınıń mútájlígi hám qızıǵıwın inabatqa alǵan halda tásir ótkiziledi (bul jerde qararlardıń orınlanıwı tek basqarıwshınıń mápin gózleydi);

9.1.2-sızılma. Motivaciyalaw quralında basqarıw usılı

3 - basqarıw óz ara tásir astında ámelge asırıladı. Bul jerde qarardıń orınlanıwına hár eki tárep mápdar;

4 - tásir etiw tek ǵana boysınıwshılardıń mútájlígi hám qızıǵıwına tiykarlanadı.

1, 2 hám 4 qatnaslar basqarıwshılar menen xızmetkerler ortasında qarsı háreketke alıp keledi.

Nátıyjede basshı hám jámáát, basshı hám ayırım xızmetkerler mútájlíkleri ortasında kelispewshiliktiń payda bolıwına sebep boladı. Usı sebepli basshı motivaciyalawdı tek mútájlík hám qızıǵıwlar járdeminde ámelge asırıwı lazım.

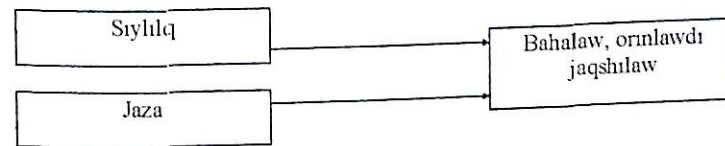
Mútájlíkler ústinligi teóriyasıda basshılardan basqarıwdı tek mútájlík hám qızıǵıwlar quralı járdeminde, yaǵnıy 3-qatnas arqalı ámelge asırılıwın talap etedi. Sebebi basqa (1, 2 hám 4) qatnaslar qarsı háreket bolıp, xızmetkerler hám jámáát penen basqarıw administraciyası ortasında kelispewshiliklerge alıp keliwi múmkin.

9.2 Motivaciyalaw modelleri hám strategiyaları

Motivaciyalaw teóriyasına tiykarlanıp onıń túrli modelleri islep shıǵılǵan hám ámeliyatta qollanıp kelinmekte. Olardıń tiykarǵıları tómendegiler bolıp tabıladı:

- racional model;
- insan qatnasıqların motivaciyalaw;
- kompleks motivaciyalaw modeli.

Racional model tómendegidey sızılmaǵa iye (9.2.1-sızılma):

9.2.1-sızılma. Motivaciyalawdıń racional modeli

Bul jerde jumısshılardı motivaciyalaw ushın finanslıq qural bolıp sıylıq hám jaza qollanıladı.

Bul "mazalı pryarik" hám "qamshı" taktikası bolıp tabıladı.

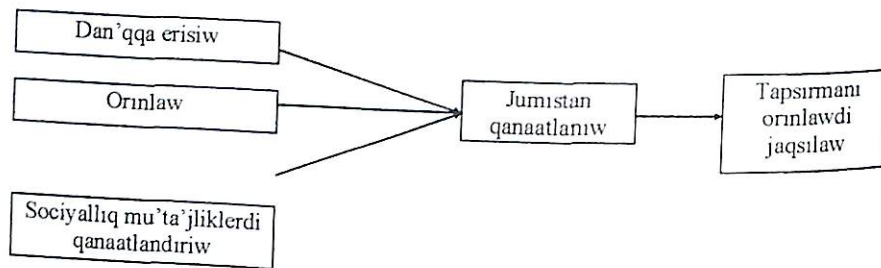
Bazı jaǵdaylarda bunday qatnas jasaw durıs bolar, biraq onıń nátiyjeligi júdá qısqa boladı. Basqa jaǵdaylarda bolsa ol adamlar ortasındaǵı qatnasqa zıyan jetkizip uzaq múddetke zıyan jetkiziwı múmkin. İnsanlıq qatnasıqlardı motivaciyalaw modeli 9.2.2-sızılmada berilgen.

Bul modeldiń avtorı amerikalıq psixolog Elton Meyo bolıp, onıń negizinde tómendegi ideya jatadı.

Ishki faktorlar: dańqqa erisiw, orınlawdı jaqsılaw hám sociallıq mútájlíklerdi qanaatlandıırıw jumıstan qanaatlanıwǵa alıp keledi. Jumıstan qanaatlanıw bolsa miynet ónimdarlıǵın arttıradı.

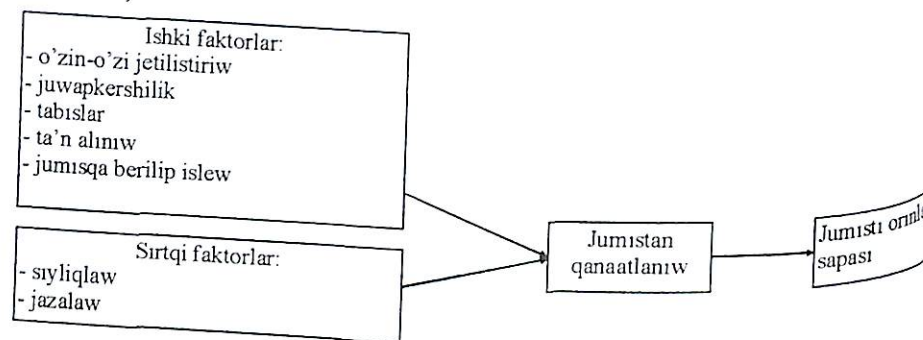
Bunday qatnas eń áhmiyetli sırtqı faktordı, yaǵnıy is haqını inabatqa almaydı.

Hámme nárseden qanaatlanǵan (mútájlígi qanaatlanǵan) adam bul ónimli (nátiyjeli isleytuǵın) adam dep esaplaydı. Bunday oylaw, álbette, durıs emes hám ańqawlıq esaplanadı.

9.2.2-sızılma. İnsanlıq qatnasıqlardı motivaciyalaw

Ózin-ózi jetilistiriwdi motivaciyalaw modeli tómendegi sızılmağa iye (9.2.3-sızılma):

9.2.3-sızılma. Ózin-ózi jetilistiriwdi motivaciyalaw modeli

Bul model A. Maslou hám F. Gercberg qatnaslarına tiykarlangan bolıp, uzaq müddetli motivaciyanı támiyinlewshi faktorlar sıpatında tek ishki faktorlar ǵana emes, sonday aq sırtkı faktorlar da áhmiyetli dep qaraladı.

Motivaciyalaw strategiyasını tańlawda úsh túrli qatnas bar:

1. **Ta'nhametlew hám jaza strategiyası**, yaǵnıy, adamlar sıylıq alıw ushın isleydi:

- kim kóp hám jaqsı islese, oǵan jaqsı is haqı tólenedi;
- kim onnan kóp islese sonsha kóp is haqı tólenedi;
- kim sapasız islese, ol jazalanadı.

2. **Jumıs arqalı motivaciyalaw**: xızmetkerge onı qanaatlandırıtúǵın jumıstı berseńiz boldı, orınlaw sapası joqarı boladı.

3. **Menedjerler menen turaqlı baylanısta bolıw strategiyası**: boysınıwshılar menen birge maqsetin anıqlap alıw, oǵan unamlı baylanıs jasawǵa imkaniyat beriw, hátteki ol durıs yaqı nadurıs

jańılısqan jaǵdaylarda da. Bul motivaciyalaw modeli basshı menen xızmetker ortasındaǵı qatnastı analizlew hám oǵan ústinlik beriwge tiykarlanadı.

Motivaciyalawdıń tómendegi usılları qollanıladı:

- puldı ta'nhametlew hám onı sıylıq sıpatında isletiw;
- jazalaw;
- básikini kúsheytiw;
- jumıs arqalı motivaciyalaw;
- tabıstı tán alıw hám ta'nhametlew;
- xızmetkerlerdi okıtıw;
- kerı, unamsız tásirdi sheklew hám normalaw;
- topar miynetin sıylıqlaw hám ta'nhametlew;
- xızmetkerlerdi basqarıw jumıslarına tartıw hám t.b.

9.3 Motivaciya teoriyaları

Amerikalıq psixolog Abraxam Maslou XX ásirdeń 40-jıllarında óziniń mıtajlikler ústinligi teoriyasın payda etip, adamlar óz motivleri procesinde mıtajlik hám qızıǵıwdıń 5 túrine tayanadı dedi. Onıń mıtajlikler ierarxiyası tómendegi kóriniske iye (9.3.1-sızılma).

Birinshi orındaǵı mıtajlikler - bul bazislik mıtajlikler, yaǵnıy jasawdı támiyinlew ushın zárúr bolǵan mıtajlikler bolıp tabıladı. A. Masloudeń pikirinshe, insan, eń aldın usı bazislik mıtajliklerin qanaatlandırıw ushın isleydi. Bazislik mıtajlikler, yaǵnıy azıq-awqatqa, kiyim-kenshekke, úy jayǵa, uyqıǵa bolǵan mıtajlik qanatlandırılsa, basqa dárejedeǵı mıtajlikler de áste aqırın áhmiyetke iye bolıp baradı.

Mısalı, qáwipsizlikke, yaǵnıy tınıshlıq, tártip, qorǵanıwǵa bolǵan mıtajlikte birlemshı basqıstaǵı mıtajliktiń jańa dárejesindeǵı zárúrlık bolıp tabıladı. Qandayda bir sociallıq toparda bolıw, basqa adamlar menen baylanısqa kirisiw mıtajligi ierarxiyanıń úshinshi buwımına kiredi. Bul topardaǵı mıtajliklerdi sociallıq mıtajlikler depte júritiledi.

Ekilemshi Mútajlikler

Birlemshi mútajlikler

9.3.1-sızılma. Motivaciya basqışları (A. Maslou boyınsha)

Hürmetke iye bolǵan mútajlik mútajlikler piramidasınıń tórtinshi buwınıń quraydı. Bul mútajlikler adamnıń basqalar tárepinen tán alıwına bolǵan mútajlik, yaǵnıy abıroyǵa, mártebege, dańqqa, tabısqa, dıqqat itibarǵa iye bolıw. Özligin dáliyillew mútajligi, yaǵnıy Maslou ierarxiyasındaǵı eń joqarı dáreje jasırın imkaniyatlarınıń haqıyqatqa aylanıwı, nelerge erisiw múmkin bolsa, soǵan erisiw. Bul mútajlikler shaxstıń ósiwinde óz sáwleleniwın tabadı.

A. Maslou, adamlar – qanaatlanbaǵan mútajliklerdi qanaatlandırıwǵa umtılıwshı "ashkóz maqluqlar", degen edi.

Birlemshi mútajlikler qanaatlandırılǵannan keyin basqa zárúrlıklar adamlardı joqarı dárejedegi mútajliklerge qarap háreket etiwge májbúr etedi. Bul mútajliklerdi qanaatlandırıw ushın basshı tómendegi usıl hám qatnaslardı qollawı kerek. Tómendegi kestede olardıń ayırımların keltiremiz (9.3.1-keste):

9.3.1-keste

Joqarı dárejedegi mútajliklerdi qanaatlandırıw usılları

Q/t	Mútajlikler	Mútajliklerdi qanaatlandırıw usılları
1.	Sociallıq mútajlikler	- xızmetkerlerge sonday jumıs ber, olar bir-biri menen baylanista bolıw imkanı bolsın; - jumıs onlarında birdeylik ruwhı, awızbirshilik sezimin omatıń; - qol astınısındaǵı jumısshılar menen dáwirlik keńeslerdi ótkizip turıń; - normal toparlardı «tınıshıtıw»ǵa háreket qılmań, (eger onıń kárxana statusına hám abıroyına kerı tásiiri bolmasa);

		- xızmetkerlerge kárxana ortalıǵınan sırttada sociallıq belsendilikke imkaniyat berıń.
2.	Hürmetke bolǵan mútajlik	- qol astınısında islewshilerge mazmunlıraq jumıstı usınıń; - xızmetkerlerdiń erisken tabıslarına itibar berıń; - xızmetkerler tabısların joqarı bahalań hám ta'nhametleń; - xızmetkerlerdiń maqsetin anıqlawǵa hám qarar qabıl etiwge usınıs kiritiń; - qol astınısında islewshilerge wákillik hám huqıq berıń; - qol astınısında islewshilerdi lawazım basqışlannan izbe izlik penen kóteriń.
3.	Özligin dáliyillewge bolǵan mútajlikler	- qol astındaǵılardıń óz imkaniyatlarınan tolıq paydalanıwı ushın olardıń oqıwına sharayat jaratıp berıń; - qol astınısında islewshilerge quramalı hám áhmiyetli jumıs berıń, olar pútkil jan tánin berip islesin; - qol astınısında islewshilerdiń baslamaǵa bolǵan qábiletin rawajlandırıń hám ta'nhametleń.

Bul mútajliklerdi hesh qashan tolıq qanaatlandırıw imkaniyatı bolmaydı. Usı sebepli mútajliklerge tiykarlangan motivaciya processı sheksiz bolıp tabıladı.

Fredrik Gercbergtiń motivaciya teoriyası motivaciyalıq gigiena dep júritilip, onıń tiykarında qanaatlanıw ruwxıy hám psixologiyalıq jaqtan saw bolǵanda ǵana sheriklik kórsetedi degen pikir jatadı. Ol tómendegi eki topar faktorlarına itibardı qaratadı (9.3.2-keste):

9.3.2-keste

Jumıstan qanaatlanıw faktorları

T/q	Qanaatlanbaslıq faktorları, negizleri	T/q	Motivaciya (joqarı qanaatlandırıw negizleri)
1	Kárxana hám administraciya siyasatı	1	Tabıslarǵa erisiw
2	Miyнет sharayatı	2	Xızmette ámelge basqıshpa basqısh kóteriliw
3	Is haqı	3	Joqarı dárejede juwapkershilik
4	Jumısshılar menen óz ara qatnas	4	Nátiyjelikti tán alıw hám qollap-quwatlaw
5	Miyнет qawipsizligi	5	Dóretiwshilik hám xızmet ortalıǵında ósiw imkaniyatı
6	Miyнет intizamın qadaǵalaw dárejesi		

X BAP. BASQARÍWDA INFORMACIYA HÁM KOMMUNIKACIYA

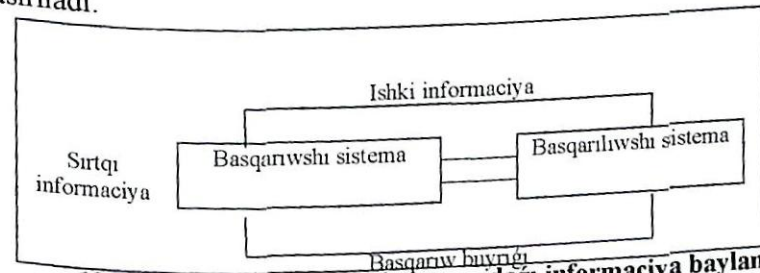
Joba

- 10.1 Informaciya túsiniği hám onıń basqarıwdıǵı roli. Basqarıw sistemasındaǵı informaciyalıq baylanısları
- 10.2 Informaciyaǵa qoyılatuǵın talaplar, keri baylanıs.
- 10.3 Informaciya túrleri.
- 10.4 Kommunikaciya túsiniği. Kárxana kommunikaciyası, sırtqı, ishki kommunikaciya

10.1 Informaciya túsiniği hám onıń basqarıwdıǵı roli. Basqarıw sistemasındaǵı informaciyalıq baylanıslar

Informaciyalıq sistema – bul maǵlıwmat hám xabarlar toplamı bolıp, mazmunı tárepinen, jańalıq elementlerine iye boladı hám basqarıw wazıypaların sheshiw ushın júdá zárúrli bolıp tabıladı. Isenimli hám zárúr informaciylarsız basqarıwdı ámelge asırıp bolmaydı. Informaciyalar basqarıw negizi esaplanadı.

Basqarıwshı hám basqarılıwshı sistemalar ortasındaǵı óz ara baylanıslar informaciya quralları tiykarında tómendegishe ámelge asırıladı.

10.1.1-sızılma. Basqarıw sistemasındaǵı informaciya baylanısları.

Basqarıwshı organ basqarılıwshı ob'ektin jaǵdayın hámde basqarılıwshı ob'ektke baylanıslı bolǵan sırtqı ortalıq jaǵdayı haqqında informaciyalar alıp turadı. Bul informaciya basqarıwshı organ tárepinen qabıl etiledi hám usı informaciya tiykarında ol basqarıwshı informaciyalar (qarar, buyırq) islep shıǵadı. Sonnan keyin informaciya basqarılıwshı ob'ektke tásir ótkizetuǵın basqarıwshı

Birinshi topar faktorları «gigieniyalıq faktorlar» dep ataladı. Eger jumıs ornı patas, qarańǵı, kórimisiz bolsa, bul miynet islewge umtılıwdı páseyttiredi. Kerisinshe, jumıs ornı taza, ergonomikalıq kóz qarastan nuqsansız bolsa, miynetke anıq baǵdarlanǵan motivleri payda boladı. Bul jerde pul máselesi de áhmiyetli bolıp tabıladı. Biraq pulǵa insan qádir-qımbatınıń ólshemi sıpatında da qaraw qáwipli bolıp tabıladı. Eger pulǵa umtılıw insandı pútkilley iyelep alsa, ol onı kóbeytiwge baǵdarlanıp, ol óziniń basqalarǵa salıstırǵanda ullılıǵın dáliyillewine alıp keledi. Nátiyjede adamlardan hám jámááttен ajıralıp qaladı.

Gerberg teoriyası Maslou teoriyasına qarsı emes, bálkim onı tolıqtıradı.

Tayanış sózler	
• motivaciyalaw.	• ta`nhametlew hám jazalaw strategiyası
• mıtájlik.	• jumıs arqalı motivaciyalaw
• motivaciyalawdıń modeli	• menedjerler menen turaqlı baylanısta bolıw
• insan motivaciyalaw	• motivaciya basqıshları.
• kompleks motivaciyalaw.	

Ózin ózi tekseriw ushın sawallar:

1. Motivaciyalaw degende neni túsinesiz?
2. Mıtájlikler qanday bólistiriledi?
3. Motivaciyalaw metodında basqarıwdıń ózine tán ózgesheligi nede?
4. Motivaciyalaw strategiyaları hám usılları haqqında neler ayta alasız?
5. A. Masloudıń motivaciyalaw teoriyası nelerge tiykarlanadı? Onıń áhmiyeti nede?
6. F. Gerbergtiń motivaciya teoriyasında qanday faktorlarǵa itibar qaratiladı?

strukturanın atqarıwshı organına jiberiledi hám orınlanıwı qadaǵalawǵa alınadı.

Solay etip, basqarıw sistemasında informaciyanı jetkiziw, qabıllaw, qayta islew hám beriw procesi ámelge asıladı. Islep shıǵarıwdıń barısı haqqındaǵı ishki informaciya basqarıwshı sistemaǵa kelip túsedı. Bul:

- jumıs orınlarına shiyki zattıń kelip túsiwi;
- áspab-úskenelerdiń islewi;
- jumısshılardıń islep shıǵarıw normaların orınlawı;
- tayarlangan buyımlar muǵdarı hám olardıń sapası;
- ónimlerdi satıw haqqındaǵı informacijalar.

Sırtqı informacijalar, yaǵnıy:

• joqarı shólkemlerden alınatuǵın párman, kórsetpe, qarar, buyırq hám tapsırmalar;

- ónimdi tutınıwshılardıń talapları;
- basqa kárxanalardıń aldınǵı tájiriybeleri;
- básekileslerdiń háreketleri;
- bazarlardaǵı jaǵday, olardaǵı turaqlılıq;
- inflyaciya hám jumıssızlıq dárejesi;
- byudjetke tólemler hám basqalarǵa tiyisli maǵlıwmatlar usı informacijalarǵa kiredi. Olar sırtqı mashqalalardan kelip shıǵıwshı informacijalar esaplanadı.

Eger kárxana ishinde informaciya aǵımlarınıń keliwi hám sırtqı dúnya menen baylanıslar buzılsa, kárxananınıń iskerligi qáwip astında qaladı.

10.2 Informaciyaǵa qoyılatuǵın talaplar, kerı baylanıs

Basqarıwda paydalanılatuǵın hám orınlanıwı ushın uzatılatuǵın informacijalarǵa tómendegi talaplar qoyıladı:

- isenimlilik;
- túsinikli, bir mánislilik;
- operativlik;
- tolıqlılıq;
- únemlilik.

Házirgi dáwirde basshı basqarıw jumıslarında baslama hám isbilermenlik kórsetiwi, operativ jumıs alıp barıwı, sharayat ózgerisin óz waqtında seziw, resurslar menen islep biliwi, hár bir konkret

sharayatta optimal qarar qabıl etiwı zárúr. Bunıń ushın basshı **isenimli hám mazmunlı** informaciya alıp turıwı lazım. Artıqsha, paydasız informaciya basshı jumısın qıyınlastradı, artıqsha miynet hám waqt sarıplawǵa alıp keledi.

Informaciya **túsinikli bolıwı kerek**. Túsiniksiz, bir-biri menen salıstırıp bolmaytuǵın kórsetkishler durıs basshılıq etiwge hám óz waqtında qarar qabıl etiwge zıyan jetkizedi.

Informaciyanıń óz waqtında keliwi hám óz waqtında orınlawshılardıǵa jiberiliwi, yaǵnıy **operativligide** júdá áhmiyetli sanaladı. Ol basqarıw processiniń, sonıń menen birge islep shıǵarıwdıń úzliksiz barıwına járdem beredi. Sonday aq, dáslepki informaciyanı basqarıw túrli maqsetler ushın ańsat ózgeritiw, onnan basqarıwdıń barlıq buwınlarında paydalanıw múmkinligi, informaciyanıń úzliksiz islewi, qosımsha islew bermesten paydalanıwıda úlken áhmiyetke iye.

Zárúrli waqıtta kerekli nátiyje beretuǵın informacijalar bahalı esaplanadı. Kesh berilgen informacijalar óz bahalıǵın joıladı.

Islep shıǵarıw sharayatına durıs baha beriw hám anıq qarar qabıl etiw ushın basqarıw organına informaciyanıń tolıq usınılıwı, informaciya kólemi maqsetke muwapıq bolıwı kerek. Informaciya jetispewshiligi yaki hádden tis kóbeyip ketiwi operativ hám durıs basqarıwǵa kesent beredi.

Sonıń menen birge basqarıw apparatı xızmetkerleri qansha dárejede joqarı mamanlıqqa iye bolsa, informaciya bahalıǵında sonsha deJobade joqarı hám tártipke salınǵan boladı. Basqarıw organları maǵlıwmatlar qabıl etiwshı texnika quralları menen qansha tolıq támiyinlengen bolsa, basqarıwshılardıǵa artıqsha, paydasız maǵlıwmatlar sonshellı kem kelip túsedı. Bul bolsa óz gezeginde informaciya aǵımındaǵı **únemlilikke** támiynleydi.

Basqarıw sistemasınıń tabıshı islewiniń zárúrli shárti tek durıs baylınsıqǵa ǵana emes, bálkim kerı baylanıstıń da bar bolıw menen baylanıshı. Kerı baylanıs baylanıs har qanday dárejedegi sistemalar háreketin durıslap turıw ushın universal mexanizm esaplanadı.

Basqarıwshı sistemadan basqarıwshı sistemaǵa (boysınıwshıdan baslıqqa) kelip túsetuǵın informaciyanı, yaǵnıy berilgen párman hám buyırqtıń nátiyjeleri haqqındaǵı informaciyanı kerı baylanıs dep túsiniw qabıl etilgen.

Basqarıw sisteması elementleri ishinde quramalı, kóp tárepleme hám hár qıylı baylanıslar barlıǵı sharayatında kerı baylanıstıń áhmiyeti ásirese úlken áhmiyetke iye. Basqarıwshı sistema buynıq, tapsırma yaqı kórsetpe bergennen keyin usı buyırıq yaqı tapsırma qalay orınlanıp atırǵanlıǵı haqqında kerı baylanıs jolı boyınsha óz waqtında informaciya menen támiyinlenip turılmasa, basqarıw processı buzıladı hám basqarıw sisteması tolıq joldan shıǵadı.

Islep shıǵarıw hám mámleket basqarıwınıń barlıq dárejelerinde bekkem kerı baylanıs bárqulla hárekte boladı. Ápiwayı mısál retinde aytatuǵın bolsaq mámleketimizdiń ekonomika hám sociallıq rawajlanıwı boyınsha islep shıǵılatuǵın barlıq nızamlar álbette ulıwma xalıqtıń talabın esapqa alǵan halda qabıl etilip, olarǵa miynetkeshlerdiń qálewı esapqa alınǵan halda qosımshalar hám ózgerisler kiritiledi.

Kerı baylanıs járdeminde informaciyanı jóneltiwshi menen onı qabıl etiwshi arasında baylanıs ornatıladı. Bul proceste informaciyanı qabıl etiwshi informaciya menen óz ara almasıw processiniń barlıq basqıshların tákirarlaydı, nátiyjede informaciyanı jiberiwshi endi onı qabıl etiwshige aylanadı, yaǵnıy hár eki tárep óz wazıypaların óz ara almasıdı.

Kerı baylanıs – bul esitkenge, oqıǵanǵa yaqı kórgenge salıstırǵanda kerı tásir yaqı tásirleniw bolıp tabıladı. Bunda bul informaciyanı alǵan tárep usı informaciyaǵa bolǵan qatnasın, túsingenligin yaqı tolıq túsinbegenligin, qollap quwatlawın yaqı qabıl etpesligin usı informaciyanı jibergen tárepke bildiredi. Bunday baylanıs hár eki táreptiń bir-birin qansha dárejede túsingenligin biliw ushın zárúr.

Basshı berilgen tapsırma yaqı ayılǵan sóz bárqulla boysınıwshılar tárepinen birden qabıl etiledi dep oylamawı kerek. Bunday natuwrtı pikirge barıwshı basshı ózin real sharayattan uzaqlastradı. Kerı baylanıstı nátiyjeli ornatpaǵan basshınıń basqarıw iskerligi ázzileydi hám kesapatqa ushıraydı.

Shawqım informaciya almasıw processine kerı tásir kórsetiwshi elementlerden esaplanadı. Informaciyalardı uzatıw teoriyası tili menen aytqanda shawqım bul ideyanı buzıp talıqlawǵa alıp keledi. Ayılǵan sózden baslap onı qabıl etkene shekem bolǵan aralıqtaǵı hár túrli tosıqlar, shawqımlar informaciyanı kodlastırırıw hám dekodlastırırıw,

sonday aq basshı menen boysınıwshı ortasındaǵı baylanıs procesine úlken tásir ótkiziwi múmkin. Usı sebepli shawqımdı itibarsız qaldırmaw lazım.

Házirgi dáwirde xalıq xojalıǵınıń hár túrli tarawlarınıń xızmetin basqarıw, eń aldın tiyisli basqarıw qararların qabıl etiw hár túrli informaciyalarǵa baylanıslı. Informaciyalardıń hár túrliligi hár bir basqarıw ob'ektiniń xızmetiniń hám basqarıw tarawlarınıń kóp tárepliligi menen belgilenedi.

10.3 Informaciya túrleri.

Basqarıw informaciyaları júdá kóp túrli bolǵanlıǵı sebepli bul basqarıw qararların islep shıǵıw ushın zárúr hám jeterli informaciyanı tańlap alıw bir qansha qıyın. Barlıq informaciyalardı óziniń tán belgelerine qarap túrler hám toparlarǵa ajratıw, yaǵnıy klassifikaciyalaw bul qıyınshılıqtı saplastırırıw yaqı biraz jeńillestiriwge belgili dárejede járdem beredi.

Klassifikaciyalawda informaciyalıq sistema hár tárepleme ápiwaylasadı, sonday aq onı toplaw, uzatıw hám túrlerge ajratıw ańsatlasadı, bunıń nátiyjesinde basshı hám xızmetkerler informaciya menen tolıǵıraq támiynlenedi. Barlıq informaciyalardı tómendegi belgiler boyınsha klassifikaciyalaw.

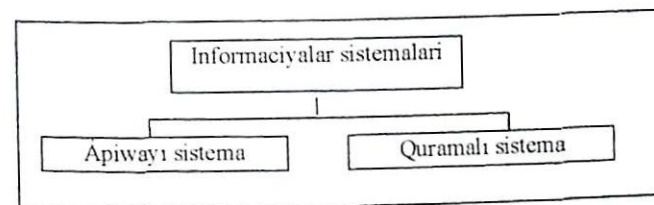
10.3.1-keste

Informaciya túrleri	
Mazmunına qarap	<ul style="list-style-type: none"> • ekonomikalıq; • huqıqıy; • sociallıq; • texnikalıq; • shólkemeskenlik; • texnologiyalıq hám t.b.
Kelip shıǵıw negizi hám paydalanıw omına qarap	<ul style="list-style-type: none"> • ishki informaciya; • sırtqı informaciya;
Kimge baǵdarlanǵanlıǵın a qarap	<ul style="list-style-type: none"> • kárxana ushın; • bólim ushın; • cex ushın; • bólimshe ushın.
Turaqlılıq	<ul style="list-style-type: none"> • ápiwayı informaciya

şıpatlamasına qarap	<ul style="list-style-type: none"> • shártli-turaqlı informaciya; • ózgerip turıwshı informaciya.
Paydalanıw ushın tayarlıǵına qarap	<ul style="list-style-type: none"> • dáslepki informaciya; • aralıq informaciya; • juwmaqlawshı informaciya;
Dáwirligine qarap	<ul style="list-style-type: none"> • smenalı informaciya; • sutkalıq informaciya; • shereklik hám h.t.b. informaciylar.
Basqarıw procesindegi wazıypasına qarap	<ul style="list-style-type: none"> • direktivalıq informaciya; • esap kórinisindegi informaciya; • esapqa alıw boyınsha informaciya; • qadaǵalaw boyınsha informaciya.
Waqıyaların kelip shıǵıwın sáwlelendiriw waqtına qarap	<ul style="list-style-type: none"> • tariyxıy informaciya; • házirgi informaciylar; • keleshektegi informaciylar.
Baǵdarlanǵanlıǵın a qarap	<ul style="list-style-type: none"> • bir maqsetli informaciylar; • kóp maqsetli informaciylar, yaǵnıy kóp mashqalalardı sheshiwge baǵdarlanǵan informaciylar.
Bekkemlew hám saqlaw imkaniyatına qarap	<ul style="list-style-type: none"> • awızeki informaciylar; • jazba informaciylar; • dawıshlı informaciylar; • súwretli informaciylar hám h.t.b.
Áhmiyetliligine qarap	<ul style="list-style-type: none"> • júdá áhmiyetli informaciya (kórsetpe, qollanba); • áhmiyeti bolmaǵan informaciylar hám h.t.b.
Tolıqlıǵına qarap	<ul style="list-style-type: none"> • tolıq, kompleks informaciylar; • tolıq bolmaǵan informaciylar.
Şıpatlamasına qarap	<ul style="list-style-type: none"> • individual informaciylar; • funkcional informaciylar; • universal informaciylar.
Isenimliligine qarap	<ul style="list-style-type: none"> • isenimli informaciylar; • itimallı informaciylar.

Islep shıǵarıw bárqulla rawajlanıwda bolǵanlıǵı sebepli informaciya túrleri, sanı hám kólemi de kóbeyip bara beredi. Usı sebepli joqarıda keltirilgen klassifikaciyanı tolıq dep bolmaydı. Barlıq basqarıw wazıypaların kompleks sheshiw ushın informaciylar hár bir basqarıw ob'ektiniń ózine tán ózgesheliklerin esapqa alǵan halda anıq klassifikaciyanadı.

Informaciya sistemaları ekige bólinedi;

10.3.1-sızılma. Informaciya sistemasi.

Ápiwayı sistema. Informaciya payda bolǵan jerden tutınıw ornına keltiriledi. Bunday informaciya telefon arqalı yaki signallar járdeminde kelip túsiwi múmkin. Bul túrdegi informaciya sistemasi tómengi basqarıw basqıshında boladı. Jumıs ornınan ustaǵa berilgen informaciya buǵan misal bola aladı. Bunday informaciyaǵa derlik qayta islenbeydi.

Quramalı sistema. Bul sistema islep shıǵarıw hám basqarıw quramınıń quramlıǵı menen baylanıslı. Bul jerde dáslepki informaciya payda boladı. Qayta islewde informaciyalıq-kommunikaciyalıq texnologiyalardan keńinen paydalanıladı.

Quramalı informaciya sistemasın hár qıylı dárejede mexanizaciyalaw hám avtomatlastırıw túrleri tómendegilerden ibarat:

• Informaciyalardı tolıq ózlestiriw dáwiri.

Bunda informaciya ápiwayı mexanizmlerden paydalanılǵan halda tolıq qayta islenedi.

• Aralas informaciyalıq sistemasi.

Bunda informaciyaǵa mexanizatsiyalasqan hám avtomatlasqan qurılmalar járdeminde ózgeris kiritiledi. Bul sistema avtomatlasqan qadaǵalawdı támiynleydi, bazıda ka'rxananın' óndiris iskerligi u'stinen ápiwayı basqarıw procesin ámelge asıradi.

• Informaciyalıq-maǵlıwmat sistemasi.

Bunda ko'z benen orinlanatug'in qadaǵalaw ushın bazi bir maǵ'luwmatlardı beriw menen shetlenedi.

• Baqlaw informaciyalıq sistemasi.

Bul sistema avtomatlasqan qadaǵalaw hám basqarıwdı támiynleydi.

Keyingi eki sistema tiykarinan texnologiyalıq procesler haqqındaǵı informaciyalardı qayta islew ushın qollanıladı.

Informაციyalar sisteması – bul quramlı sistema bolıp, óz ishine túrli hújjetlerdi, informaciya aǵımın, baylanıs kanalların, texnikalıq qurallar hám avtomat basqarıw sistemaların aladı. Pútkil informaciyalar sisteması anıq hám bárqulla úzliksiz islewi zárúr.

Hár bir basshınıń jumıs islew metodu hár tárepleme qarar qabil etiw ushın zárúrli hám jeterli informaciyanı alıw hám onnan paydalanıwda onıń jeke islew metodu menen belgilenedi.

Islep shıǵarıwdı basqarıw – bul dóretywshilik process, ózine tán sheberlik. Ol basshınıń hár qıylı jumıs usıllarında sáwlelenedi. Bul usıllar bolsa basshıǵa usı tarawda adamlardıń pikirini túrli kanallar arqalı anıqlaw hám bul pikirden basqarıw procesinde paydalanıw imkaniyatın beredi. Ol óz pikirlerin hár bir adamnıń sanasına jekiziw ushın da belgili qábiiletlerge iye bolıwı kerek.

Basshınıń jaza biliw uqııbı – bul tek ǵana sawatlı jaza biliw emes, bálkim óz pikirini qısqa hám túsiniqli, jaqsı ádebiy tilde ápiwayı bayanlaw bolıp tabıladı. Basqarıwda bul óz qararın boysınıwshıǵa jetkiziw metodu esaplanadı. Óndiristi basqarıwda jazıw múmkin bolǵan hámme nárseni jazıp qoyıw kerek degen qaǵıydaǵa ámel etiledi. Bul boysınıwshılardı jazılǵanlarǵa qarap óz háreketleriniń anıqlıǵın tekserip barıw, basshıǵa bolsa qarardıń orınlanıwın qadaǵalaw barıw imkaniyatın beredi.

Basshı ózine informaciya tayarlawshı xızmetkerler miynetin shólkemlestire biliwi, olardan nátiyjeli paydalanıwı kerek. Durıs emes, tómen qunlı informaciya sebepli nadunis basqarıw qararın qabil etiwden awlaq bolıwı, eń áhmiyetlisi oǵan kelip atırǵan informaciyalardı tańlap alıw zárúr.

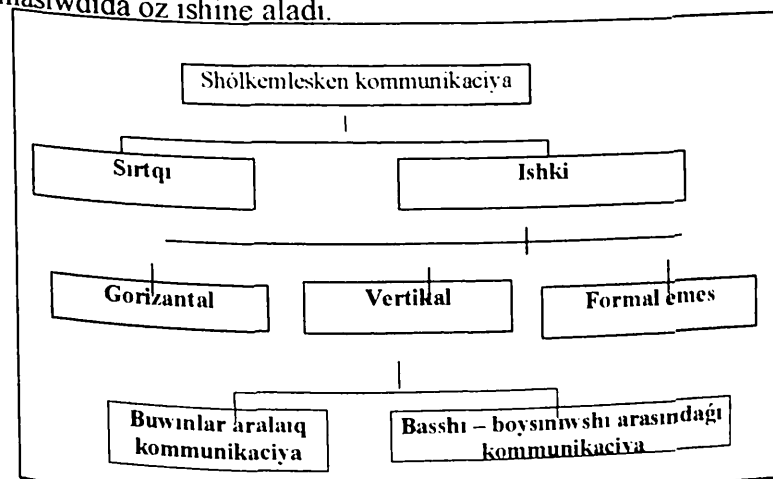
10.4 Kommunikaciya túsiniǵi. Kárxana kommunikaciyası, sırtqı hám ishki kommunikaciya

Kommunikaciya – bul adamlar arasındadıǵı óz ara informaciya almasıw bolıp tabıladı. Basshılar islep atırǵan barlıq jumıslar informaciyalardı nátiyjeli almasıwdı talap etedi. Jaqsı jolǵa qoyılǵan kommunikaciya jumıstıń nátiyjeli bolıwın támiyinleydi. Hár bir basshı óziniń 50 payızdan 90 payızǵa shekemgi waqtın kommunikaciyaǵa

sarıplaydı.¹ Usı sebepli, sonı tastıyıqlaw múmkin, menedjer iskerliginiń nátiyjeligi eń aldın kommunikaciya nátiyjeliline, yaǵnıy:

- adamlar menen jeke sáwbet alıp barıw qábileti;
- telefonda sóylesiw qábileti;
- hújjetlerdi dúziw hám oqıy alıw qábileti;
- májlislerde qatnasıw mádeniyati sıyaqlılar menen tıǵız baylanıslı.

Kárxana (shólkem) kommunikaciyası – bul júdá quramlı, kóp basqıshlı sistema bolıp, óz quramına tek shólkem ishindegi informaciya almasıwda ǵana emes, bálkim onıń sırtındadıǵı informaciya almasıwdı da óz ishine aladı.

10.4.1 - sızılma. Shólkemlesken kommunikaciyanıń klassifikaciyası

Shólkem – bul mámleket qadaǵalawı hám basqarıwı astındadıǵı ob'ekt bolıp, ol ózinen joqarı tiyisli shólkemlerge hár túrli esaplar, maǵlıwmatlar, informaciyalar berip turadı.

Sırtqı kommunikaciya – bul shólkem menen ortalıq arasındadıǵı informaciya almasıwı bolıp tabıladı. Sırttan keletuǵın informaciyalar, sonıń ishinde basqarıw organları, hákimiyat, ministrlik, komitetler, Ministrler Kabineti qararları, kórsetpeleri hám buyırıqları, Prezident qararlar hám pármanları informaciyalardı buǵan mısıl boladı.

¹ Мескон М.Х. Альберт М. Хедоурн Ф. Основы менеджмента. Пер. с англ. М, Дело, 1995, стр. 166

Ishki kommunikaciya – degende kárxana ishindegi bólimler ortasındaǵı, kárxana ishki xızmetin júrgiziw ushın zárúr bolǵan informaciya almasıw túsiniledi. Bul jerde basqarıw buwınları (vertikal kommunikaciya) hám bólimler aralıq (gorizontal kommunikaciya) informaciya almasıw ámelge asırıladi.

Basshı hám boysınıwshı arasındadı kommunikaciya – bul shólkemde eń kóp ushıraytuǵın informaciya almasıw bolıp tabıladi. Mısalı, cex baslıǵı yaqı ustanın jámaát hám ayırım jumısshılar menen tikkeley janlı baylanısı júdá joqarı bahalanadı. Janlı baylanısta basshı tek óz qararın bildirip qalmaq, boysınıwshılardıǵa tásir kórsetiw, olardı qarardı jaqsıraq orınlaw ushın baslama hám qálewdi qalıplestiriw múmkin. Qopallıq penen baqırıwǵa, “sógiwge” hám basqada formalarda tásir ótkiziwge jol qoymaw kerek. Basshının jeke abıroyı kóp tárepleme óz pikirini qanday tárizde bildiriwine, qanlay sóylewine baylanıslı.

Formal emes kommunikaciya – bul basshı átirapındaǵı shawqımlar, basshının iskerligine tiyisli bolmaǵan jeke baylanısları, rásmiy emes kanallar menen informaciya almasıwlar kiredi. Bunday informaciya almasıwı da bolıw kerek, biraq shegara ortalıǵında.

Kommunikaciyalıq process – bul eki hám onnan artıq adamlar arasındadı informaciya almasıw procesi bolıp tabıladi. Bul processte tórt bazalıq element qatnasadı:

- informaciyanı jóneltiwshi;
- informaciyanıń ózi (xabar);
- baylanıs kanalı, yaǵnıy informaciyanı jetkiziw quralı;
- informaciyanı qabıl etiwshi.

Usı tórt element bir-biri menen tıǵız baylanısta islegende ǵana, informaciya óz wazıypasın ornlaydı. Informaciyalardıń almasıw procesinde hár eki tárep (jóneltiwshi hám qabıl etiwshi) belsene rol oynawı kerek.

Kommunikaciyalıq processti tómendegi altı basqısh izbe-izliginde ornlanatuǵın jumıslar kompleksini túrinde sáwlelendiriw múmkin.

1. Informaciyanı tańlaw hám ideyanı qalıplestiriw. Bul baskıshında informaciyanı qabıl etiwshige qanday tapsırmanı, qaysı ideyanı beriw haqqında pikirleydi hám onı qalıplestiredi.

2. Informaciyalardı kodlastırıw hám informaciya (xabar)dı qalıplestiriw. Bul jerde informaciyanı uzatıwshı óziniń ideyasın sızılmalarda, grafika hám jazba dawısta yaqı súwretlerde kodlastıradı.

3. Baylanıs kanalın tańlaw hám informaciya (xabar)dı uzatıw. Kodlastırıw menen bir qatarda informaciyanı uzatıwshı kommunikaciyaǵa muwapıq ráwishte uzatıw kanalın tańlaydı. Usı kanallar quramına: pochta, telefon, telefaks, elektron pochta, komp`ter tarmaqları hám basqalar kiredi.

4. Dekodlastırıw hám informaciyanı qabıl etiw. Dekodlastırıw degende uzatılıp atırǵan xabarǵa informaciyanı qabıl etiwshi pikirine ótkiziw, belgilerde sáwlelendiriw túsiniledi. Eger bir tárep informaciyanı usınsa, ekinshi tárep onı hesh qanday tosıqlarsız qabıl etiw informaciya almasqan esaplanadı. Biraq hár qıylı tosıqlar sebepli, informaciya jetkizilgenshe jol boyınsha hár túrli shawqımlardı dus kelip óziniń áhmiyetini joǵaltıwı múmkin.

5. Informaciyanı talıqlaw hám juwapın qalıplestiriw. Bul basqıshında informaciya uzatıwshı menen informaciyanı qabıl etiwshiler óz orınları menen almasadı. Informaciyanı qabıl etiwshi alǵan informaciyanı talıqlaydı hám juwapın qalıplestiredi.

6. Juwapı uzatıw. Qalıplestirilgen juwap tańlap alınǵan kanal arqalı informaciyanı uzatqanǵa qayıtıp uzatıladi hám sonıń menen kommunikaciyalıq process tamamlanadı. Házirgi waqıtta eń áhmiyetli kommunikaciya quralı sıpatında komp`yuterler xızmet kórsetpekte. Olar járdeminde informaciya toplanadı, programmalar dúziledi, maǵlıwmatlar bazası payda etiledi. Komp`yuterler tek óndiristi basqarıw ushın ǵana emes, bálkim ekonomikanıń barlıq salaları ushın júdá zárúr bolıp tabıladi.

Sonı aytıp ótiw lazım, shaxslar aralıq informaciya almasıw procesinde ayırım mashqalalar tuwılıwı múmkin. Bunday mashqalalar quramına tómendegilerdi kiritiw múmkin:

- mánewiy (semantikalıq) tosqınlıq;
- verbal emes mimikalar;
- filtrlew;
- baylanıs kanallarının hádden tısqarı kóbeyip ketiw;
- Optimal emes struktura (dúzilis).

Bizge belgili, adamlar bir qıylı maǵlıwmatlı ózleriniń bilim dárejeleri, ómirlik tájiriye beleri, qızıǵıw ortalıǵı, talapları, sezimlik

tuyǵılarının hár túrliligi menen ózlerinshe talıqlaydı hám qabil etedi. Bul orında basshı menen boysınıwshı arasındıǵı qatnasta áhmiyetli rol' oynaydı. Bir-birine isenim hám óz ara bir-birin ańlaw bar jerde informaciya kólemi keńeyedi, olardıń anıqlıǵı artadı, juwapkershilikte bir túrde boladı.

Semantikalıq (mánewiy) tosqınlıq uzatılıp atrǵan informaciyanı kodlastırıwda qollanılatuǵın belgi (simvol)lardıń informaciyanı qabil etiwshiler diydilerine (olardıń lawazımları, statusları, mintalitet, milliy úrip-ádetleri kóz qarasınan) aykes túspegenliginde kórinedi.

Simvol (belgi)lerden basqa informaciyalar menen almasıw barısında **verbal emes**, yaǵnıy awız eki sózde emes, bálkim mimikalar, misalı, bet júzi, sawlatı, sóylegen waqtında dawıstıń ózgerip turıwı sıyaqlılar da orınlawshıǵa ayılatuǵın sózdıń áhmiyetin túpten ózgerilgen halda jetkiziliwine sebep bolıwı múmkin. Psixologlardıń pikirinshe, sóz benen ayılatuǵın informaciyanıń 90 payızına shekemgi bólegi sóz arqalı emes, bálkim verbal emes jol menen qabil etiledi eken.

Filtirlew - informaciyanıń tutınıwshıǵa tez jetip barıwı hám onı ıxshalastırıw, naduris maǵlıwmatlardan tazalaw maqsetinde informaciya ápiwayılastırıladı, qayta islenedi, tiyisli qararlar shıǵarıladı. Bunnan basqa tómenǵı buwındaǵı basshılar, ózleri qálemegen, biraq jokarı buwındaǵı basshılar biliwi shárt bolmaǵan informaciyalardı jibermeydi. Usı taqılette informaciyalar filtirlenedi.

Baylanıs kanallarının hádden tısqarı kóbeyip ketiwide kommunikaciyalıq proceske kerı tásir kórsetedi. Bunday mashqala informaciyalardı qayta islew hám olardı uzatıw qurallarınń jetispewshiligi yaki olardıń optimal emesligi aqıbetinde júz beredi.

Optimal emes shólkemlesken struktura da kommunikaciyalıq processte mashqala tuwdırıwshı faktorlardan biri esaplanadı. Qansha dárejede basqarıw buwınları kóp bolıp, funkciyalar, wazıypalar hám wákillikler bir-birini kóp tákirarlasa, sonsha dárejede informaciyanıń óz mánziline jetip barıw pátı tómenleydi. Nátiyjede usı dáwir ishinde hár bir buwında ózine maqul bolǵan "dúzetiwler" kiritiledi. Bul processte bólimler hám buwınlarda júz beretuǵın keskinlikler informaciyalar almasıwına hám qararlardı qabil etiwge tosqınlıqlar jaratadı.

Tayanısh sózler:	
<ul style="list-style-type: none"> informaciya sırtqı informaciya ishki informaciya keri baylanıs verbal hám verbal emes belgi turaqlı hám ózgeriwshen informaciya dáslepki informaciya 	<ul style="list-style-type: none"> awız eki hám sesli informaciya áhmiyetli hám isenimli informaciya ıtımallı informaciya informaciyalar hám kommunikaciya sisteması gorizontal hám vertikal kommunikaciya formal hám formal emes kommunikaciya

Ózin ózi tekseriw ushın sawallar:

1. Informaciya degenimiz ne? Onıń basqarıwdıǵı roli nelerden ibarat?
2. Informaciyaǵa qanday talaplar qoyıladı?
3. Kerı baylanıs degenimiz ne?
4. Informaciyalar qanday klassifikaciyalanadı?
5. Informaciyalardıń qanday sistemalann bilesiz?
6. Basshınıń informaciya menen islew metodi qanday bolıwı kerek?
7. Kommunikaciya degenimiz ne?
8. Komunikaciyalıq process degende neni túsinesiz?
9. Shaxslar aralıq informaciya almasıwda qanday mashqalalar tuwılıwı múmkin?
10. Kárxana (firma)larda jumıs júritiw qanday principierge tiykarlanadı?

XI BAP. MARKETINGTİŇ ÁHMIYETI, MAQSETI HÁM WAZIYPALARI

Joba

- 11.1. Marketing túsiniǵı hám onıń áhmiyeti
- 11.2. Marketingnin` maqset hám wazıypaları
- 11.3. Marketing koncepciyaları hám olardıń evolyuciyası
- 11.4. Marketingdin` funkciyaları, principi hám túrleri

11.1. Marketing túsiniǵı hám onıń áhmiyeti

Marketing - ataması dáslep birinshi mártebe 1902 jılda AQShta payda bolǵan, 20 jıldan keyin bolsa bul atamadan dúń`yanıń kópshilik mámleketleri paydalana basladı. Marketing – «bazar menen baylanıslı xızmet» mánisin ańlatadı. Biraq bul túsiniktiń mánisi júdá keń.

Marketing - almaslaw tiykarında mütájlik hám talaplardı qanaatlandıruwǵa baǵdarlangan insan iskerliginiń bir túri esaplanıp, bazardaǵı barlıq qatnasıwshılardıń óz ara máplerine tiykarlangan háreketlerin, talaptı qalıplestiriw hám qanaatlandıruw ushın birlestiriw bolıp tabıladı.

Dún`ya ámeliyatında marketing birden payda bolǵan emes. Bul – islep shıǵarıw hám satıwdıń maqseti, wazıypaları hám rawajlanıw metodlarına menedjerlerdiń kóp jıllıq evolyuciyalıq qarastırınıw nátiyesi bolıp esaplandı.

Marketing - quramalı, dinamikalıq, kóp qırlı túsiniq, bul bolsa marketingke ulıwma universal túrde sıpatlama beriw múmkin emesliginiń dáliyli bolıp tabıladı. Sońǵı jıllarda marketingke tiyisli jańa ádebiyatlarda Marketingdin` júdá kóp táriypleri berilgen. Olardan bazı birlerin keltiriwdi lazım taptıq.

Belgili Amerikalıq alım - marketolog F.Kotler Marketingdin` táriypin tómendegishe táriypleydi: «Marketing-tovarlardı payda etiw, usınıw hám almaslaw tiykarında ayırım alınǵan adam hám tovarlardıń talap hám mütájliklerin qanaatlandıruwǵa qaratılǵan ekonomikalıq hám basqarıw processı bolıp tabıladı».

Basqarıw mashqalaları boyınsha jetekshi teoretik alımlardan biri Piter Drukkerdiń táriypi bolsa tómendegishe: «Marketingdin` maqseti satıwǵa qaratılǵan háreketlerdi uyreniwden ibarat. Onıń maqseti

qarıydarlardı sonday etip úyreniwden ibarat, tovar hám xızmetler qarıydarlardıń talabına sáykes túsip, keleshekte ózin ózi satadı».

Francuz marketing mektebinde qollanılauǵın táriypte Piter Drukker táriypine júdá jaqın turadı. Oǵan muwapıq: «Marketing -bul satıwdı támiyinlew hám satıwǵa tovarlar ha`m xızmetlerdi tutınıwshılardıń talabına sáykes túrde shıǵarıw arqalı olardıń talabın qanaatlandıruw maqsetinde ótkiziletuǵın ilajler kompleksi bolıp tabıladı».

Amerika Marketing Associaciyasınıń 1985 jılda marketingke bergen táriypi bolsa tómendegishe: «Marketingdin` áhmiyeti insanlar hám shólkemler talabın qanaatlandıruw maqsetinde tovar hám xızmetler islep shıǵarıwdı jobalastırıw hám onı ámelge asırıw, baha belgilew, tovarlar háreketi hám satılıwın uyımlastırıw bolıp tabıladı».

Keltirilgen táriyplerden kórinip turǵanıday marketing kóp tárepli process bolıp tabıladı. Usınıń menen bir qatarda marketing bazar qatnasıqları subektleriniń biznes filosofiyası, pikirlew strategiyası hám taktikası iskerligi eken desek qátespegen bolamız. Demek, marketing bir waqıttıń ózinde «háreket processı» eken. Házirgi bazar ekonomikası joqarı dárejege kóterilgen mámleketlerde marketing principi ápiwayı tovar islep shıǵarıwdan baslap tap quramalı texnologiyalardı shekem bolǵan processlerde anıq kórinmekte. Búgingi bazar ekonomikası kem kemnen tereńlesip baratırǵan sharayatta firmalar, kárxanalar hám basqa bazar sub`ektleriniń básikege shıdam berip, nátiyjeli iskerlik kórsetiwiniń birden-bir jolı marketing imkaniyatlarınan keńnen paydalanıw ekenligi hesh kimde guman tuwdırmaıdı.

Belgili ekonomist Adam Smit XVIII ásirdiń ekinshi yarımında aq óziniń «Jámiyet baylıǵı» atamasındaǵı kitabında islep shıǵarıwshınıń tutınıwshınıń talabın qanaatlandıruwdan basqa mashqalası joq- dep jazǵan edi.

«Marketing» ataması Amerika Qurama Shtatlarında XIX ásirde baslarında payda boldı hám 50-jıllardan baslap basqarıwdıń jetekshi faktori sıpatında qollanıla basladı.

Marketing XIX ásirde aqırı hám XX ásirde baslarında qarıydar talabın qanaatlandıruwǵa baǵdarlangan, kárxanalardıń islep shıǵarıw-satıw, sawda iskerliklerin shólkemlestiriw hám basqarıw sistemasi sıpatında payda bolǵan. Marketingdi xojalıqtıń belgili bir tarmǵına,

mısalı óndiriske yaki sawdağa tiyisli dep oylaw nadurns boladı. Ol bazarğa xızmet kórsetiwshi barlıq xojalıq subektlerin óz ishine aladı hám olardan birgelikte hám úzliksiz paydalanılǵanda, birgeliktegi iskerliktiń sońǵı nátiyjesi ushın ulıwma strategikalıq baǵdar bar bolǵan jaǵdayda ǵana qural hám usıllar ónimli nátiyje beredi.

Bizniń ekonomikamız sharayatlarınan kelip shıqqan halda, bunday nátiyjeler tómendegiler bolıwı múmkin: bazar hám milliy ekonomika máplerinen kelip shıqqan halda tutınıw tovarların islep shıǵarıw hám xızmetlerdi shólkemlestiriw, tovar aylanısı muǵdarı hám quramın qalıplestiriw, bazar talapları kóz qarasinan milliy ekonomikanıń keleshegin anıqlaw hám t.b.

Marketingde qararlar qabil etiw kárxanalardan bazarǵa imkaniyatı bolǵanınsha sáykeslesiw hám mámleket ekonomikalıq siyasatqa tolıq juwap beriw menen birge, óndiristiń ónimdarlıǵı hám paydalılıǵın artırıw, miynet nátiyjelerinen materiallıq mápti asırıwǵa tiykarlanǵan, óziniń rawajlanıw strategiyasını islep shıǵıw hám ámeliyatqa enigiziwdi bárqulla talap etedi.

Respublikamız óziniń sociallıq maqsetleri hám ekonomikalıq baǵdarlamaların tek bazar mexanizmi arqalı ǵana ámelge asırıwı múmkin. Basqarıwdıń ekonomikalıq usılları ámel etken sharayatta milliy ekonomikanıń tiykarǵı buwını bolǵan kárxana hám birlespelerdiń huqıq hám májbúriyatları keńeyedi, olardıń tovar islep shıǵarıwshılar sıpatındaǵı roli artadı.

Marketing talaptı qanaatlandırıwǵa qaratılǵan iskerlik bolıp ǵana qalmay, bálkim talapqa tásir etiw bolıp esaplanadı. Marketing iskerlikiniń bul anıq maqsetlerin - bazarda bar bolǵan sharayattı esapqa alıw menen, qarıydarlar qızıǵıw dárejesi menen, kárxananıń óz ekonomikalıq hám sociallıq wazıypaları menen, ol yaki bul bazarǵa kiriwi menen anıqlanadı. Solay etip, talap marketing maqsetin, sonıń menen birge kerekli marketing strategiyasını tańlawǵa imkaniyat beredi.

11.2. Marketingtin` maqset hám wazıypaları

Marketing tarawındaǵı ádebiyatlarda tiykarınan Marketingdin` tórt maqseti keltiriledi. Bular tómendegiler esaplanadı:

1. Múmkin bolǵan maksimal joqarı tutınıwǵa erisiw.

2. Tutınıwshılardıń talabının maksimal qanaatlandırıwǵa erisiw.
3. Tutınıwshılardıń keń assortimenttegi tovarlardı tańlawına imkaniyat jaratıw.

4. Xalıqtıń turmıs dárejesi sapasını arttırıw.

Múmkin bolǵan maksimal joqarı tutınıwǵa erisiw. Kópshilik basshılar Marketingdin` maqseti - islep shıǵarıwdıń maksimal ósiwi hám kárxananıń bayıwında tiykarǵı faktor joqarı tutınıwǵa erisiwdi tańhametlew dep biledi. Bul pikirdi basqasha ańlacaq, adamlar qansha kóp satıp alsa hám qansha kóp tutınsa, sonsha baxıtlı boladı degen mánisti ańlatadı. Biraq, bazı bir adamlar materiallıq baylıqlar máselesiniń artıwı úlken baxıtqa erisiwdiń dáliylı degen pikirge gúman menen qaraydı. Demek, Marketingdin` maqseti tek múmkin bolǵanınsha maksimal tutınıwǵa erisiwden ibarat emes eken.

Tutınıwshılardıń talabınıń maksimal qanaatlandırılıwına erisiw. Bul kóz qarasqa muwapıq marketing sistemasınıń tiykarǵı maqseti múmkin bolǵan maksimal joqarı tutınıwǵa erisiw emes, bálkim tutınıwshılardıń talabın maksimal qanaatlandırıwdan ibarat. Bul degeni tovar massası tutınıwı kóp bolsada, ol hesh qanday áhmiyetke iye bolmawı múmkin. Olardıń áhmiyetliliǵı, tovar massasınıń kópligi menen emes, bálkim bul tovar massaların qansha dárejede tutınıwshılardıń talabın qanaatlandıra alıwı menen ólshenedi. Tilekke qarsı, tutınıwshılardıń talabınıń qanaatlandırıw dárejesin úyreniw házirgi kúнге shekem mashqalalı bolıp qalmaqta.

Tutınıwshılardıń keń assortimenttegi tovarlardı tańlawǵa imkaniyat jaratıw. Bazı bir bazar qánigeleri marketing sistemasınıń tiykarǵı maqseti tovarlar hár qıylılıǵın maksimal támiyinlew hám tutınıwshılardıń keń assortimenttegi tovarlardı tańlawǵa imkaniyat jaratıwdan ibarat dep esaplaydı. Sistemaniń maqseti tutınıwshınıń talabına tolıq sáykes keletuǵın tovardı tabıwǵa járdem beriwden ibarat bolıwı kerek.

Xalıqtıń turmıs dárejesiniń sapalıǵın asırıw. Kópshilik qánigeler marketing sistemasınıń tiykarǵı maqseti xalıqtıń «turmıs dárejesiniń sapasını» jaqsılawdan ibarat dep biledi. Bul túsiniń tómendegilerdi óz ishine aladı:

- 1) tovardıń sapası, muǵdarı, assortimenti, bahası;
- 2) miynetke haqı tólew dárejesi;
- 3) mádeniy ortalıqtıń sapası hám t. b.

Marketingdin` tiykarǵı maqseti, tovar yaqı xızmetniń payda bolıwı, qalıplesiw hám rawajlanıwınıń ob`ektiv sebepleri, zárurlıǵı menen belgilenedi. Joqarıda ayılǵanıday, marketing eń aldın tovarlar jıynalıp, satılmay qalǵan hám ekonomika krizisi kúsheygen sharayatta, onı usı krizisten shıǵarıwshı qural sıpatında jaratılǵan eken. Onıń maqseti júdá keń hám quramalı máselelerdi sheshiwge qaratılǵan. Ol óndiristi qarıydar mıtájlikigi hám talabına sáykeslestirip, talap hám usınıs teń salmaqılıqqa erisken waqıtta, onı shólkemlestirgen kárxana, shólkemlerge joqarı payda keltiriw bolıp tabıladı. Buǵan erisiw ushın marketing tómenдеgi áhmiyetli wazıypalardı sheshewi lazım:

- qarıydarlar (tutınıwshılar) mıtájligin úyreniw hám anıqlaw;
- tovarlarǵa bolǵan ishki hám sırtqı talaplardı úyreniw;
- kárxananiń iskerligin qarıydarlar mıtájligine sáykeslestiriw;
- eń aldın talap hám usınıs haqqında alınǵan maǵlıwmatlar tiykarında bazardı úyreniw;
- tovarlar reklamasın shólkemlestiriw, qarıydarlardıń tovarlardı satıp alıwǵa qızıǵıwshılıǵın arttırıw;
- tovar payda etiwshi yaqı onı satıwshı kárxana izertlewlerin ámelge asırıw ushın maǵlıwmatlar toplaw hám analizlew;
- tovardı bazarǵa shıǵarıwdaǵı barlıq xızmetler haqqında maǵlıwmatlar alıw;
- tolıqtırıwshı tovarlar hám onın basıwshı tovarlar haqqında maǵlıwmatlar jıynaw;
- tovarlarǵa bolǵan talaptıń keleshegin belgilew hám olardı ámelge asırıwdı qadaǵalawdan ibarat.

Satıwdı ta`nhametlew - Marketingdin` wazıypalannan biri bolıp, bazarǵa shıǵarıılǵan tovardıń Jobalastirilg`an satıw dárejesin támiyinlewge imkaniyat beredi. Bul óndiris qájobatlerin qaplaw hám payda alıw bolıp tabıladı. Satıwdı ta`nhametlewdiń tómenдеgi belsendi túrleri bar-kórgizbe-sawda, yarmarkalar, amawlı sawda agentleri xızmetinen paydalanıw hám arzan bahalar.

Marketing sistemasında satıw siyasatı - bul tovar dáwirlik háreketin shólkemlestiriw processı bolıp esaplanadı. Ol tovar massasınıń islep shıǵarıwshıdan tap tutınıwshıǵa shekem bolǵan háreketiniń hár bir basqıshında qabıl etiletuǵın qararlarǵa tásir etiwiniń anıq analizin talap etedi. Bul jaǵdayda satıw degende islep

shıǵarıw menen sawda arasındaǵı barlıq baylanıslar tusiniledi. Ol kótere hám usaqlap satıwdı, tasıw hám saqlawdı óz ishine aladı. Bizniń ekonomikalıq sharayatımızda Marketingdin` tovar siyasatı sıyaqlı wazıypasında úlken áhmiyetke iye. Hár tárepleme oylap júritilgen tovar siyasatı resurslardan nátiyjeli paydalanıw imkaniyatın beredi. Tovar siyasatı hár bir islep shıǵarıılǵan ónimniń anıq tutınıwshılar toparına baǵdarlanıwın támiyinleydi. Joqarıda sanap ótilgen marketing háreketleriniń barlıǵınan bir waqıtta paydalanıw lazım. Usı jaǵdayda ǵana marketinglik iskerlik tutınıwshıdan sanaat kárxanalarına hám sawdaǵa, olardan bolsa qarama-qarsı baǵdardaǵı úzliksiz maǵlıwmat aǵımın támiyinleydi. Bul bolsa óz waqtında islep shıǵarıwda, tovar assortimentine, satıw shártlerine, xızmet kórsetiw salasına ózgerisler kiritiwge imkaniyat beredi. Marketingdin` sanap ótilgen maqsetleri hám wazıypaları bazar iskerlikin shólkemlestiriw haqqında tolıq túsinik bere almaydı. Sebebi bazar mashqalaların tolıq sheshiw ushın tayar recepttiń ózi bolıwı múmkin emes. Marketingdi qollawdan aldın birinshiden sharayattı, eń tiykarǵısı xalıqtıń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıw dárejesin esapqa alıw lazım. Sebebi marketing - quramalı, háreket hám sabırlılıq talap etiwshi, sonıń menen birge tez nátiyje beriwshi xızmet túri esaplanadı. Búgingi kúnde barlıq tovar islep shıǵarıwshılar, tutınıwshılar hám usınıń menen birge basqa taraw xızmetkerleride marketing kóz qarasınan pikirley alıwları hám onnan nátiyjeli paydalanıwları lazım.

11.3. Marketing koncepciyaları hám olardıń evolyuciyası

Marketing koncepciyaları isbilermenlik xızmeti rawajlanıwınıń hár qıylı basqıshlarında onıń baǵdarların belgileytuǵın kóz qararlar sistemasınan ibarat. Usınıń menen birge marketing koncepciyası degende kárxananiń, shólkemniń yaqı adannıń tutınıwshılarǵa baǵdarlanǵan, integraciyalanǵan maqsetli filosofiyası tusiniledi.

Marketing evolyuciyasınıń birinshi iri basqıshın XX ásirdiń basınan 30-jıllardıń ortası dep esaplaw qabıl etilgen. Bunda marketing shólkemler, kárxanalar hám shaxslar ortasındaǵı tovar hám xızmetler háreketiniń teoriyası yaqı ónimin satıw boyınsha kárxananiń funkciyası dep tusiniler edi. Usı waqıtta izbe iz eki koncepciya payda boldı: islep shıǵarıwdı jetilistiriw hám tovardı jetilistiriw.

Islep shıǵarıwdı jetilistiriw koncepciyası óz háreketin ónim óndiriw nátiyjeligine, ónim birliginiń ózine túser bahasın páseyttiriw maqsetinde islep shıǵarıw texnologiyalıq procesleriniń optimallasıwına qaratadı. Usıǵan baylanıslı bul koncepciya itibarınıń tiykarǵı ob'ekti etip islep shıǵarıwdı jetilistiriw hám bólistiriw sistemasınıń nátiyjeligin tańladı. Maqsetke erisiwdiń jetekshi quralları sıpatında islep shıǵarıw ortalıǵın keńeyttiriw hám ónimiń ózine túser bahasın kemeyttiriw usınılar edi.

Tovardı jetilistiriw koncepciyası ónimniń tutınıwshılıq ózgesheliklerin arttırıwǵa ayrıqsha áhmiyet beredi. Bunda tiykarǵı tezis sıpatında tutınıwshılar eń joqarı sapalı, eń jaqsı ekspluatatsiyalıq ózgesheliklerge iye bolǵan tovarǵa urnadı, degen túsinikti alǵa súredi. Tiykarǵı dıqqat itibar tovarǵa qaratıladı, sonıń ushın da marketing háreketleri tovar sapasına, anıǵıraǵı onıń modernizatsiyasına qaratıladı. 30-jıllardıń ortalarından 80-jıllardıń ortalarına shekem marketing rawajlanıwınıń ekinshi basqısh dáwiri boldı. Bul dáwirde itibar satıwǵa, sońınan bolsa tutınıwshıǵa qaratıladı (kommerciyalıq háreketlerdi jedellestiriw koncepciyası, Marketingdin' ulıwma koncepciyası, marketing-miks).

Kommerciyalıq háreketlerdi jedellestiriw koncepciyası satıw hám satılıwları ta'nhametlew tarawında jeterli háreketlerdi ámelge asırmasa, tutınıwshılar firmanıń tovarların kerekli muǵdarda satıp almaydı, dep esaplaydı. Firmanın' tiykarǵı maqseti – satılıwlar kóleminiń ósiwi esabınan payda alıw. Firma itibar beretuǵın tiykarǵı maqset - satıw hám xızmet kórsetiw texnologiyası hám satıwdı ta'nhametlew boyınsha kommerciyalıq proceslerin jedellestiriw.

Waqıt ótiwi menen Marketingdin' áhmiyeti tovar hám baha siyasatı, bólistiriw jılıtıw hám satıw procesleriniń kompleksi sıpatında kóbirek túsinilip baratır. «Marketing aralaspası» dep awdarmalanǵan amawlı «marketing-miks» ataması kiritilip atır. Keyin **ulıwma marketing koncepciyası marketing-miks koncepciyasına** aylanadı, tiykarǵı itibar tutınıwshılar mıtájliklerine hám olardıń nátiyjeli qanaatlandırılıwına qaratıladı. Endi juwmaqlawshı nátiyjege erisiw, yaǵnıy payda alıw, tovar hám basqa bir qatar faktorlar hám marketing háreketleri quralında (marketing-miks) tutınıwshılar mıtájliklerin qanaatlandırıwǵa úzliksiz baylanıp qaladı.

Marketing rawajlanıwınıń úshinshi eń sapalı basqıshı shama menen 80-jıllardıń ortalarında baslandı hám házirgi waqıtta da dawam etpekte. Bul jerde strategiyalıq, sociallıq baǵdarlanǵan, individual marketing, marketing qatnasıqları, úlken sociallıq toparlar marketingi - mezo - hám mega-marketingler koncepciyaları hókimيرانlıq qıladı. Bunda úsh faktordıń teń salınalıǵı júzege keledi: firmanıń paydası, qarıydarlardıń mıtájlikleri hám jámiyet mápleri.

Strategiyalıq marketing koncepciyası tiykarında tutınıwshılar hám bákileslerge baǵdarlanǵanlıq jatadı. Strategiyalıq Marketingdin' mazmunı tutınıwshılardıń mıtájliklerin qanaatlandırıw hám bir waqıtıń ózinde jaqsıraq tutınıw ózgesheliklerine iye bolǵan tovardı payda etiw yaki pásirek baha qoyıw arqalı bákileslerge salıstırǵanda ústinlikke erisiwden ibarat. Bákileslerge baǵdarlanǵanlıq tutınıwshılardı baǵdarlanǵanlıqqa keri bolmaydı. Kerisinshe, onı kúsheyttiredi, sebebi kárxanalar sonday sharayatqa qoyılǵan, bazar mıtájliklerdi qanaatlandırıw, islep shıǵarıw, qarajetler hám basqa tarmaqlardıǵı barlıq tabıslardı maksimal esapqa alınıwın talap etedi.

Házirgi waqıtta jámiyet tárepinen sheshilip atırǵan iri ekonomikalıq, shiyki zat, energetikalıq hám basqa mashqalalar jámiyet mıtájliklerin hám ekonomikalıq resurslarǵa baǵdarlanǵanlıqtı kúsheyttirip, Marketingdin' tutınıwshılıq koncepciyasını bir qansha ózgartirip jiberdi.

Sociallıq-ádep-ikramlılıq marketing koncepciyası qalıplesip barmaqta. Ol tek ǵana bir shaxstıń emes, bálkim pútkil jámiyet mıtájliklerin qanaatlandırıwǵa qaratılǵan. Kárxana paydası, qarıydar mıtájlikleri hám jámiyet mápleriniń ózine tán muwapiqlasıwı hám óz ara baylanısıwı júz beredi.

Social-ekonomikalıq marketing penen baylanıslı bolǵan, úlken sociallıq jámáátlerdiń, mánleket siyasatınıń mashqalalarına dıqqatın qaratuwshı **mega-marketing** payda boldı.

Jámiyette informaciyalar roli kúsheygen sharayatta kárxananıń qarıydar menen tikkeley qatnasta bolıwı imkaniyatı júzege keledi. Galabalıq Marketingden jekkelesken marketingke ótiw baqlanadı. Sonday baǵdarlardan biri – **qatnaslar marketingi (maksim marketing)** zamanagóy telekommunikaciyalıq qurallardan paydalangan halda tutınıwshılar menen individual qatnasıqlardı ilajı

barınsha bekkemlewge baǵdarlaydı. Bul jerde úzliksiz ráwishte interbelsendi kommunikaciýalar járdeminde alınǵan individual tutınıwshı haqqındaǵı bilimlerde ámelde engiziw procesi baradı. Bul bilimler úzliksiz hám uzaq múddetli óz ara mápke iye baylanıslardı támiyinlew maqsetinde ónimler hám xızmetlerdi payda etiw hám jılıtıwǵa járdem beredi. Bunday qatnasıqlardıń qarıydar ushın abzallıqları- baylanıslardıń nátiyjeliligi, islep shıǵarıwshı ushın - payda, hár ekewi ushın bolsa - tınıshlıq, keleshekke isenim. Sonı ayıp ótiw kerak, individual marketing miymanxanada lyuks xızmet kórsetiwde, bank isinde kóbirek rawajlanbaqta, anıǵıraǵı, hár qanday jekkelesken tovar bazarlarında qollanıwı múmkin. Zamanagóy marketing koncepciyaların tómendegi 11.3.1-sızılma kórinisinde sáwlelendiriw múmkin:

Baslanǵısh noqatı	Qurallar	Bazardaǵı iskerliktiń maqsetleri
Qarıydarlardıń, maqsetli toparlarınıń mütájlikleri, abzal kórgen tovar hám xızmetleri	Marketing tarawındaǵı izertlewler (marketing-miks)	Qarıydarlar mütájliklerdi qanaatlandırıw payda alıw

11.3.1-sızılma Zamanagóy marketing koncepciyası

Qoyılǵan maqsetlerge erisiwde firma dáslep óziniń resurs potencialınıń bazar imkaniyatlarınan kelip shıǵıwı kerak, yaǵnıy islep shıǵarıw, texnologiyalar dárejesi, qarjı, sawda sıyaqlı sheshiwshı tarawlarda óziniń kúshli hám kúshsiz táreplerin esapqa alıwı kerak.

Bazardıń globallasıwı mámleketler hám ayırım ayaqlardıń óz shegaralarınan sırtta iskerlik kórsetiwge umtılwına ayıladı. Bular ishine sawdanıń liberallasıwı, investiciyalıq tosiqlardıń alıp taslanıwı, erkin isbilermenliktiń payda bolıwı hám taǵı basqalar. Iri kárxanalar ortalıǵında bolsa globallasıw ishki bazar shegaralarınan shıǵıw hám dúń'ya júzlik bazardı ózlestiriwge ulıwma qatnasınıń qalıplesiwin bildiredi. Bulardıń barlıǵı sonday juwmaq alıp keledi, zamanagóy marketing baǵdarları hám tendenciýaları kárxana dárejesinde tabıshı ámelge asırıw onı basqarıw koncepciyası sıpatında qabil etiw,

funkciýalar aralıq koordinaciyanıń rawajlanıwı hám funkciýalar aralıq toparlardıń payda bolıwın talap etedi.

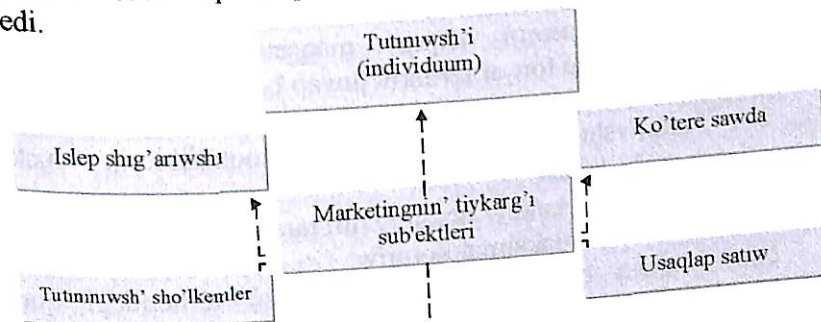
11.4. Marketingdiń funkciýaları hám principi

Marketing áhmiyetin anlawda onıń eń xarakterli táreplerin túsiniw alıw kerak: onıń tiykargı sub'ektleri, marketing qatnasıwshıları kim, marketing neler menen isleydi, onıń ob'ektleri qanday, ol qanday wazıypalardı sheshedi hám onıń funkciýaları hám principi nelerden ibarat?

Marketingdin' tiykargı sub'ektleri – islep shıǵarıwshılar, marketing boyınsha qanıgeler, dáldalshılar hám hár qıylı ónim hám xızmetlerdiń tutınıwshıları esaplanadı (11.4.1-sızılmaǵa qarań).

Marketing ob'ektlere materiallıq tovar, xızmetler, ideýalar, shólkemler, ayaqlar hám shaxslar kiredi. Marketing ob'ektlerin, ádette, «tovarlar» túsiniwge birlestiredi.

Materiallıq tovarlar jeke tutınıw tovarlarına, islep shıǵarıwǵa hám mámleketiń sociallıq maqsetleri ushın mólsherlengen tovarlarǵa bólinedi.

11.4.1-s Marketing boyınsha qanıgeler ob'ektleri

Xızmetler (úy-xojalıǵı, islep shıǵarıw, miraslıq, transport hám baylanıs, sociallıq, intellektual) - marketing xızmetiniń eń jaqsı rawajlanıp atırǵan sektori. Olardıń sapası ózgeriwshen, sebebi olar anıq ornlawshıǵa baylanıshı hám olardı standartlaw qıyın.

Ideýalar rawajlanıw hám boljaw scenariýları, joybarlar, texnologiyalar, patentler, nou-xaular, sociallıq normalar hám úrip-ádetler, mütájlikler hám olardıń ierarxiyasın óz ishine aladı.

Shólkem Marketingdin' ob'ekti sıpatında shólkemlesken struktura hám modeller tárepinende, huqıqlar, jeñillikler hám basqa tárepinende qaralıwı múmkin. Biznes ortalıǵında hám ulıwma jámiyet

názerinde shólkemniń abıroy ızzeti haqqında ayrıqsha aytıw kerek. Shólkemniń imiji, ádette, firmaniń, tovardıń belgisi yaki firmaniń xızmet kórsetiw belgisi menen xarakterlenedi.

Aymaqlarğa marketing ob'ektleri sıpatında úy jay, dem alıw orınları, xojalıq qurılısları, investiciya ob'ekti sıpatında jerde kiredi. Keńirek mániste aymaqlar marketingi haqqında aytqanda turistler, biznesmenler kategoriyasın ulıwma halda belgilew, finanslıq hám basqa resurslardı tartıwdı túsiniw múmkin.

Shaxs haqqında aytqanda, eń aldın miynet resursları hám jumıs orınları bazarın, sonday aq, mádeniyat, iskusstvo, siyasat, ilim-pán, tálim, medicina, sport hám basqa tarawlardağı miynet resursların názerde tutadı.

Marketing maqsetlerin uzaq múddetli hám qısqa múddetli túrlerge bolıw múmkin. Olar ekonomikalıq kórsetkishler hám firmaniń uqsas ónimin islep shıǵarıwshılar arasındağı statusı menen belgilenedi. Marketingdiń tiykarǵı tastıyqlanǵan maqseti bolıp insan mútájliliklerin qanaatlandıırıwdan ibarat ekenligin esapqa alǵan halda, «Marketing sistemasiniń haqıqiy maqseti ne?» degen sorawǵa ulıwmalasqan tárizde tórt al'ternativ juwap bar:

1. Maksimal joqarı tutınıwshıǵa erisiw.
2. Tutınıwshılardıń talap hám mútájliliklerin maksimal qanaatlandıırıwǵa erisiw.
3. Maksimal keń tańlaw imkaniyatın támiyinlew.
4. Ómir sapasın maksimal kóteriw.

Ómir sapası quramalı túsiniq hám ol tómendegı quramlıq bólimlerden ibarat: den sawlıqtı saqlaw, tálimniń jaǵdayı, ómirdiń uzayıwı, xalıqtıń bántligi, tovarlardıń muǵdarı, assortimentı, arzanlıǵı, puxaralardıń satıp alıw qábileti, mádeniy hám fizikalıq ortalıqtıń sapası.

Marketing maqsetleri firma maqsetlerine erisiwshi quralı bolıp esaplanadı. Marketingdi qollaytuǵın firmanın tiykarǵı ulıwmalasqan maqseti hám wazıypasın Filipp Kotler tómendegishe táriypleydi:

«Kompaniya jumısı = klient kúsetuǵın nátiyjeler»

Ulıwmalastırıwdıń tómenirek dárejesinde firmaniń anıqraq muǵdarlıq hám sapalıq maqsetleri haqqında aytıw múmkin. Firmaniń sapalıq maqsetleri, ádette, firmaniń abıroy-itibarın arttırıwǵa

baǵdarlanǵan, onıń sociallıq áhmiyettiligin kúsheytiredi. Olar tómendegilerden ibarat:

1. Dańqın asırıw.
2. Joqarı imidjge erisiw.
3. Bántlikke, miynet bazarına unamlı tásir kórsetiw.
4. Tálim, sport, mádeniy hám basqa ilajlardı qollap-quwatlaw. Muǵdarlıq maqsetlerge tómendegilerdi kiritiw múmkin:
 1. Paydanıń kólemi.
 2. Satıw kólemi.
 3. Bazar úlesiniń artıwı.
 4. Turaqlılıqtı támiyinlew.
 5. Qájobatlerdi kemeyttiriw.
 6. Miynet ónimdarlıǵı.

Muǵdarlıq maqsetlerdiń tańlanıwı hám tártipke salınıwın ápiwayılastırıp, biznes tarawında tómendegı pikir payda boldı: «Firmaniń maqsetin tańlaw – pútkil joqarı payda alıw yaki erteń joqarı bazar úlesine iye bolıw arasin tańlawdan ibarat».

Solay etip, firmaniń maqseti - ol keleshekte nege erispekshi, wazıypaları- qoyılǵan maqsetke erisiw ushın ne islew kerek. Amelde marketing tómendegı tiykarǵı wazıypalardı sheshiwge mólsherlengen:

1. Bar yaki potencial talaptı anıqlaw jolı menen ol yaki bul ónim (tovar, xızmet)di islep shıǵarıw zárúrligin tiykarlaw.
2. Qarıydarlar talabına juwap beriwshi ónim modelleriniń nusqaların jaratıw boyınsha ilimiy izertlew (II) hám tájiriye konstruktorlıq jumıslardı (TKJ) shólkemlestiriw.
3. Kárxananıń óndirislik, satıw hám finanslıq iskerligin tártiplestiriw hám jobalastırıw.
4. Tovarları satıw usılların jetilistiriw.
5. Óndirislik hám satıw tarawında firmaniń bas maqsetlerine erisiwi ushın onıń barlıq iskerligin, sonıń ishinde, transportirovka, oraw, sawda, reklama, texnikalıq hám servis xızmet kórsetiwdiń operativ basqarıwın tártiplestiriw hám baǵdarlaw.

Marketing funkciyaları onıń ámeldegi áhmiyetin ańlatadı. Olar tovar siyasatı, bahanıń payda bolıwı, kommunikaciyalar hám sawda arqalı sawlelenedi. Bunda tómendegı sawallardı sheshiw birinshi gezektegi wazıypa esaplanadı:

– neni islep shıǵarıw kerek? Bazardıń jaǵdayı hám kárxanadıń kerekli ónimdi islep shıǵarıw boyınsha potencial imkaniyatları esapqa alınadı;

– kimge satıw kerek? Kárxananing maqsetli bazarı hám onıń talapları úyreniledi;

– qanday satıw kerek? Marketing háreketleriniń kompleksi islep shıǵıladı (assortiment, baha, oraw, sawda, reklama hám t.b.).

Marketingdin` ulıwma funkciyası tórt baǵdarǵa bóliw múmkin: analitikalıq, islep shıǵarıw, satıw, basqarıw hám qadaǵalaw.

Analitikalıq funkciya bazardı, tutınıwshılardı, firma hám tovar strukturasını úyreniw, sonday aq, kárxanadıń ishki ortalıǵın analizlewden ibarat.

Óndiris funkciyası jańa tovarlardı islep shıǵarıwdı shólkemlestiriw, jańa texnologiyalardı islep shıǵıw, materiallıq-texnikalıq támiyatın shólkemlestiriw hám tovardıń sapası hám básekige shıdamlılıǵın basqarıwǵa baǵdarlanǵanlıǵın támiynleydi.

Satıw funkciyası tovar háreketi sistemasın shólkemlestiriw, servis, maqsetli tovar hám baha siyasatın alıp barıw menen baylanıslı bolǵan máselelerdi sheshedi.

Basqarıw hám qadaǵalaw funkciyası strategiyalıq hám operativ jobalastırıw, marketingdi basqarıwdıń informaciyalıq támiyatı, kárxanada kommunikaciya sistemasın shólkemlestiriw hám marketing qadaǵalawın ótkiziw menen baylanıslı bolǵan processlerdi óz ishine aladı.

Marketing principleri onıń ideyalıq baǵdarın hám kárxanadıń basqarıw sistemasındaǵı marketing qatnasların belgileydi. Házirgi sharayatta Marketingdin` tiykarǵı, birlemshi principi belgili tutınıwshılardıń mashqalaların nátiyjeli shesheiwge qaratılǵan. Bazarda tovardıń tabıslı orındı iyelewi ol yaki bul tovar qarıydar aldında turǵan mashqalanı qansha dárejede nátiyjeli sheshiwine baylanıslı. Bul qatnas óz gezeginde tómendegi principlerde anıqlanadı hám rawajlanadırladı:

- tutınıwshıǵa baǵdarlanǵanlıq;
- talaptı boljaw hám qalıplestiriw;
- qararlardıń kompleksliliǵı hám kóp variantlılıǵı;
- qararlardıń oraylastırılmawına ústinlik beriw hám sharayattı basqarıw;

- keleshekke baǵdarlanıw;
- baǵdarlamaları maqsetli qatnas.

Usı principler Marketingdin` jańa, eń xarakterli belgilerin ashıp beredi. Keltiriletuǵın belgiler toplamı keńeyiw yaki tarayıwı múmkin, biraq tiykarǵı princip- tolıq tutınıwshıǵa baǵdarlanıw bolıp tabıladı. Keleshekte bul princip basqa barlıq principlerdin` payda bolıwı hám qalıplesiwin belgilep beredi.

Marketing túrleri

Marketingdin` anıq túrleri hám mazmunı kárxana xızmetiniń ózgesheliklerinen, onıń ishki imkaniyatları hám sırtqı sharayatlardan kelip shıǵadı. Bul jerde marketing hám basqa barlıq iskerlik túrleriniń qoyılǵan maqsetlerge erisiwi ushın birden bir baǵdarlanǵan proceske birlesiw júz beredi, bul bolsa óz gezeginde hár túrli marketing túrleriniń háreketleniwini belgilep beredi.

Belgili alımlardıń pikirini úyrenip shıǵıp, marketing túrlerin xızmet tarawı hám túri, bazardıń rawajlanıw dárejesi hám basqa faktorlarına baylanıslı túrde tómendegishe klassifikaciyalaw múmkin. (11.4.1-keste).

11.4.1-keste

Marketing túrleriniń klassifikaciyası

Klassifikaciyalaw belgisi	Marketing túri	Marketing mazmunı
1. Ámel etiw dáwirin	1.1. Strategiyalıq marketing	Bazardı strategiyalıq segmentlew tiykarında firma strategiyanı qalıplestiriw, tovarlar sapasını asırıw, óndiristi rawajlandırıw hám básekige shıdamlılıq normaları strategiyanı boljaw boyınsha jumslardıń kompleksi.
	1.2. Taktikalıq marketing	Bazardı taktikalıq (qısqa múddetli) segmentlew, reklama hám tovarlar satılıwın ta`nhametlew boyınsha jumslar kompleksi.
2. Ámel etiw tarawı	2.1. Ja`maatshilik ózgesheligine iye bolǵan ideyalar marketingi	Maqsetli topar (yaki maqsetli toparlar) tárepinen sociallıq ideya, háreket yaki ámeliyattı qabil etiwlerine erisiw maqsetinde ámelge asırılutıwın baǵdarlamalarda islep shıǵıw, turmısqa

		engiziw hám onnlanıwın qadaǵalaw.
	2.2. Onnlar marketingi	Ayınqsha onnlar, ob'ektlerdiń jaylasıwına salıstırǵanda klientlerdiń qatnasın payda etiw, saqlap turıw yaqı ózǵertiriw boyınsha iskerlik.
	2.3. Ishki marketing	Firma ishinde klientler menen isleytuǵın xızmetkerledi oqıtıw hám motivaciyalaw boyınsha ámelge asırılauıǵın marketing.
	2.4. Shólkemlar marketingi	Bul firmanı qızıqtıratuǵın hámme tárepler, shólkemlerdiń qatnasın hám háreketlerin payda etiw, saqlap turıw yaqı ózǵertiriwge baǵdarlangan iskerlik.
	2.5. Xalıq aralıq (global) marketing	Firmanıń xalıq aralıq arenadaǵı iskerlik
3. Háreketler salası	3.1. Tutınıw marketingi	Firmalar hám tutınıwshılar, fizikalıq tárepler yaqı shańaraqlar ortasındaǵı marketing.
	3.2. Industriyalasqan marketing	Eki firma (huqıqiy tárepler) ortasındaǵı marketing.
	3.3. Sociallıq marketing	Payda alıwdı óz aldına maqset etip qoymaytuǵın byudjet (mámleket) shólkemleri tárepinen insanlardıń sociallıq mıtájliklerin qanaatlandırıw boyınsha marketing.
4. Xızmet túrleri	4.1. Finanslıq marketing	Finanslıq iskerlik tarawındaǵı marketing.
	4.2. Innovaciyalıq marketing	Innovaciyalar, ilimiy-texnika progresiniń jetiskenlikleri, nou-xaulardı islep shıǵıw hám engiziw tarawındaǵı marketing.
	4.3. Sanaat marketingi	Sanaat ónimine bolǵan mıtájlikti qanaatlandırıw hám islep shıǵarıw tarawındaǵı marketing.
	4.4. Xızmetler tarawındaǵı marketing	Xızmet kórsetiw ortalıǵındaǵı mıtájliklerdi qanaatlandırıw marketingi
5. Tásir etiw usılı	5.1. Tuwn marketing	Dáldalshsız marketing
	5.2. Televiziyalıq marketing	Televiziyalıq kórsetiwlerdi qollawǵa tiykarlangan marketing
	5.3. Pochta arqalı	Pochta-baylanıs qurallarınan

	marketing	paydalanatuǵın marketing
	5.4. Katalog boyınsha marketing	Kataloglardan paydalanǵan halda tovar hám xızmetlerin tańlaw hám reklama marketingi.
6. Bazardıń rawajlanıw dárejesi	6.1. Passiv marketing	Talap usınıstan asqan sharayatta, tutınıwshıǵa emes, islep shıǵarıwǵa baǵdarlangan marketing.
	6.2. Shólkemleskenlik marketingi	Satılıwlar koncepciyası, bazarlardı tabıw hám shólkemlestiriwge baǵdarlangan marketing.
	6.3. Belsendi marketing	Usınıs talaptan asqan sharayatta, básikey nızamınıń belsendi ámel etiw sharayatındaǵı marketing.
7. Marketingdin rawajlanıw dárejesi	7.1. Bólistiriwshi marketing	Islep shıǵarıw tovarların bólistiriw boyınsha marketing.
	7.2. Funkcional marketing	Tovarlardı islep shıǵarıw hám bólistiriw marketingi.
	7.3. Basqarıwshılıq marketingi	Tovarlardı payda etiw, islep shıǵarıw hám bólistiriw boyınsha marketing.

Tayanısh sózler	
<ul style="list-style-type: none"> • marketing • bazar • almaslaw • mıtájlik • tutınıwshılar • tovar • talap • baha belgilew 	<ul style="list-style-type: none"> • sawda xızmeti • tovarlar reklaması • marketing koncepciyaları • marketing evolyuciyası • marketing sub'ektleri • marketing ob'ektleri • marketing túrleri. • tovarlar háreketi

Ózin ózi tekseriw ushın sawallar:

1. Marketing túsinigi hám onıń áhmiyeti neden ibarat?
2. Marketingdin maqseti hám wazıypaları?
3. Qanday talap túrlerin bilesiz?
4. Marketing túrleri haqqında aytıp beriń?
5. Marketingdin tiykarǵı maqsetlerin aytıń?
6. Keltirilgen koncepciyalardan qaysı biri, pikirinizshe, uzaq múddetli tabıstı támiyinlewi múmkin?
7. Jańa sharayatlarda jasap qalıw hám tabısqa erisiw ushın kárxanalar qanday ilajlardı qollawı kerek?

XII BAP.MARKETING ORTALIĞI

JOBA

- 12.1. Marketing ortaliğı túsiniğı hám áhmiyeti
- 12.2. Kárxana mikro-ortaliğı
- 12.3. Kárxana makro-ortaliğı

12.1. Marketing ortaliğı túsiniğı hám áhmiyeti

Marketing ortaliğı degende kárxana marketing xızmeti xızmetkerleriniń qarıydarlar menen jaqsı sheriklik qatnasların ornatiw hám bul qatnaslardıń saqlanıwına tikkeley tásir kórsetiwshi sub`ektler hám kúshlerdiń kompleksi túsiniledi. Ortaliq bárqulla ózgeriste, yaǵnıy ol yaqi bul unamsız yaqi unamlı tásir kórsetiwı múmkinligi sebepli, onı sistemalı túrde úyreniw, ayırıqsha proceslerdi hám olardıń óz ara baylanısın baqlaw zárúrligi marketing izertlewleri processinde júdá áhmiyetli ilaj esaplanadı. Hátteki ortaliqtıń arızmas ózgerisine itibar bermew yaqi qadaǵalawdı tómenletiw kárxananiń hám bazardıń basqa sub`ektleri ishinde júdá awır aqıbetlerge alıp keliwi múmkin.

Ádette ortaliqlar **mikroortaliq** hám **makroortaliqlarǵa** ajratıladı.

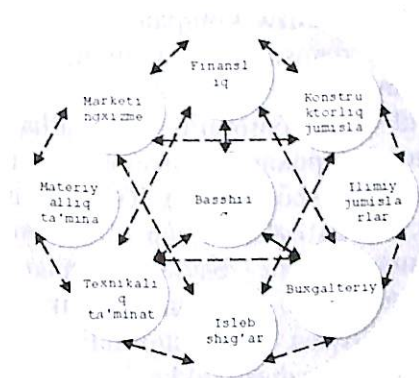
Makro-ortaliq ortaliğı yaqi sırtqı sharayatlar faktorları tiykarınan sistemalıq, ulıwma bazar ortaliǵındaǵı faktorlardan ibarat. Bul jerge hár túrli ekonomikalıq, huqıqıy, siyasiy, demografialıq, geografialıq, milliy, ilimiy-texnikalıq, texnologiyalıq, socialıq-mádeniy hám basqa xarakterdegi tásirlerdiń keń spektri kiredi.

Mikro-ortaliq yaqi ishki sharayatlar faktorları kárxananiń iskerligi hám onıń imkaniyatlarına tikkeley tiyisli. Mikro-ortaliqtıń tiykarǵı bólegi firma basqarıwınıń qadaǵalawı astında boladı (iskerlik salasıń anıqlaw, kadrlardı tańlaw, xızmetkerler mamanlıǵınıń ulıwma dárejesi hám marketing mádeniyati, maqsetli bazarlar (segmentler)in, tovarlar háreketiniń jolların tańlaw, básike güresinde strategiyalardı islep shıǵıw, marketing wazıypaların sheshiw).

Solay etip, mikro-ortaliqtı úyreniw bazardıń anıq sub`ektine salıstırǵanda qollanılǵan halda ámelge asırıladı, onnan parıqlı túrde makro-ortaliq bolsa marketing hám bazar sub`ektleri, mámleket hám xalıq tutınıwı tovarları tarawları ushın ulıwma kóriniste sáwlelenedi.

12.2. Kárxana mikro-ortaliğı

Kárxananiń mikro-ortaliğı quramına támiyinachılar, dáldalshılar, básikelesler, qarıydarlar(tutınıwshılar) hám baylanıs ornatiwshı auditoriyalar kiredi. Biraq marketing xızmetin shólkemlestiriw processinde kárxana qaramaǵında bolǵan bólimlerdiń mápide esapqa alınıwı zárúr, sonıń ishinde, joqarı basqarıw, finanslıq xızmet, materiallıq-texnikaalıq támiyinat xızmeti, islep shıǵarıw, buxgalteriya, ilimiy hám konstruktorlıq isler xızmeti (12.2.1-sızılma).

12.2.1-sızılma. Kárxananiń ishki ortaliğı (mikro-ortaliq)

Kárxananiń ulıwma maqset hám wazıypaları, strategiya hám siyasati joqarı basqıshaǵı basshılar tárepińen anıqlanadı. **Támiyinchiler** - bul kelisilgen shártnamlarǵa muwapıq firmanı shiyki zat materialları, qarıydarlar hám texnikalıq qurallar, komplektlewshi ónimler, azıq-awqat ónimleri hám basqalar menen támiyinlep turıwshı kárxanalar bolıp tabıladı. Olar úsh túrge bólinedi: eksklyuziv, nızam-qaqıydaǵa boysınatuǵın hám shetki. Birinshileri – tek belgili firma menen birge islesedi, ekinshileri bolsa - firmagada, onıń básikeleslerinede xızmet kórsetedi, úshinshileri- tek básikelesler menen isleydi. Tábiyiy ráwishte **eksklyuziv** támiyinachılarǵa jeterlishe úlken kólemdegi xızmet tarawına iye

bolgan, bunday támiyinachıǵa turaqlı jumıstı támiyinley alǵan firma iye bolıwı múmkin. Támiyinat sistemasınıń shólkemlestiriliwi qatań rawishte marketing proceslerine tásir kórsetedi hám resurslardıń kemshiligi, tovar jiberiwdegi úzilishler, álbette, sawda kólemine hám keleshekte kárxananıń abıroyına zıyan keltiriwi múmkin.

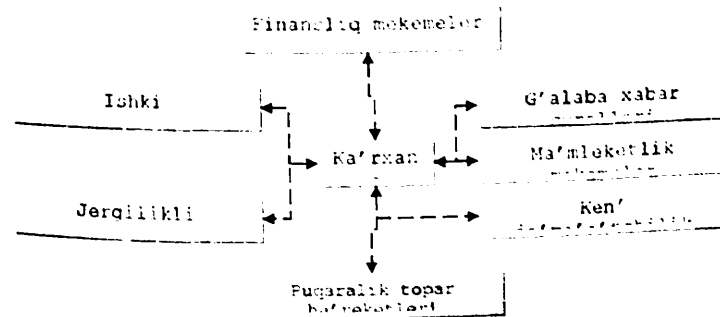
Dáldalshılar - ónimlerdi satıw hám jiljitiwda firmalardıń járdem beriwshi bazar (kompaniya) sub'ektleri. Usınıń menen bir qatarda olar firma haqqında hám ózleri haqqında maǵlıwmat tarqatıw menen shuǵıllanadı. Dáldalshılar sawda hám transport shólkemleri, reklama hám marketing agentlikleri, sawda menen shuǵıllanıwshı firmalar hám finans shólkemleri bolıwı múmkin. Finans dáldalshıları sıpatında banklar, kredit hám qamsızlandırıw kompaniyaları hám basqa finans bitimleri táwekelshiliklerdi qamsızlandırıw jumısların alıp barıwshı shólkemler bolıwı múmkin.

Tutınıwshılar - bul firma óniminiń qarıydarları esaplanatıǵın fizikalıq hám huqıqiy tárepler (puxaralar, shańaraqlar, firmalar, jámáát shólkemleri hám mámleketlik shólkemler). Tutınıwshılar ortasındaǵı úlken parıqqa qaramay, olarda ózlerine tán ulıwmalıq ózgeshelikler bar. Olar marketing maqsetlerine baylanıslı maqsetli toparlarǵa birlestiriliwi múmkin bolǵan jumıs, jas, mamanlıq, mıtájlikler quramı, dáramatlardı belgileydi. Ulıwma, bazardaǵı háreketleri strategiyası jaǵınan bir-birinen bir qansha ózgeshelikke iye tutınıwshılardıń bes túri bar. Bular jeke tutınıwshılar, shańaraqlar yaqı úy xojalıqları, dáldalshılar, támiyinachılar, mámleket hám jámáát shólkemleriniń juwapker shaxsları yaqı xızmetkerler.

Tutınıwshılardıń salmaqlı bólegin jeke tutınıwshılar quraydı, yaǵnıy xalıqtıń tovar hám xızmetlerin tek óziniń jeke paydalanıwı ushın satıp alatıwın bólegi. Shańaraqlar yaqı úy xojalıqları tiykarınan azıq-awqat hám azıq-awqatlıq emes ónimlerdi satıp aladı.

Dáldalshılar bir qansha professional qarıydarlar bolıp esaplanadı, sebebi olar tovarlardı tiykarınan qayta satıw maqsetlerinde satıp aladı. Sonıń menen baylanıslı halda olar tovar bahasına, onıń oramına, saqlanıw múddetleri sıyaqlı faktorlarǵa kóbirek itibar beredi. **Mámleket hám jámáát mekemeleriniń ámeldar yaqı juwapker shaxsları** ózlerikin emes, bálkim jámáát qarjıların sarıplaydı. Islep shıǵarıwda tańlawda olar, eń aldın, isenimlilik, nızamǵa boysınıw, sonday aq, jeke baylanıslar sharayatlarınan kelip shıǵıp jol tutadı.

Baylanıslar ornalıwshı auditoriya - negizinen bul qoyılǵan maqsetlerge erisiw niyetin bildirgen táreplerdiń belgili toparı. Olar tómendegi tiplerge bólinedi (12.2.2-sızılma).

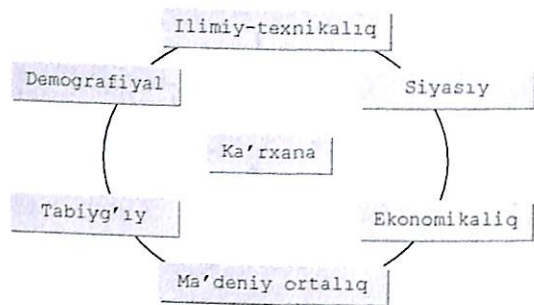
12.2.2-sızılma. Baylanıslar ornalıwshı auditoriyalardıń túrleri

- ishki (miynet jámááti, kásiplik awqam birlespeleri, akcionerler, menedjerler, direktorlar keńesi);
- jergilikli (átırapta jasawshı puxaralar, jergilikli komitetler, faxriylar kengashi, «Nuroniý» qorı);
- mámleketlik mekemeleri (mámleket mekemeleriniń ámeldar shaxsları, salıq hám statistika mekemeleriniń, sociallıq fondlar, órt óshiriw inspekiyaları, sanitariya-epidemiologiyalıq qadaǵaw mekemeleriniń xızmetkerleri hám t.b.);
- finanslıq ortalıqlar (bank xızmetkerleri, auditorlar, finansistler, finanslıq hám investiciyalıq máslahachılar);
- ǵalaba xabar informaciya quralları (diktorlar, reklama, ekonomika, biznes bólimleriniń, gazetalar, jurnallar, televidenie hám radio, informaciya hám analitikalıq agentlikler xızmetkerleri);
- puxaralıq topar háreketleri (ekologiyalıq hárekettiń tutınıwshılar asociaciyaları);
- keń Ja'maatshilik (ekspertler, siyasachılar, sporchılar, artistler, súwret salıwshılar, muzıkantlar).

12.3. Kárxana makro-ortalıǵı

Kárxana toqatawsız sırtqı kúsh hám faktorlar tásir astında óz iskerligin júritedi. Bazı jaǵdaylarda olar jaqsı imkaniyatları, basqa jaǵdaylarda bolsa qáterli sharayatlar júzege keltiredi. Usıǵan

baylanıslı sonı aytıw múmkin, kárxananıń keleshegi tovar hám xızmetiniń tiyisli marketing ortalıǵına sáykesligi menen ańlatıladı. 12.3.1–sızılmada kárxana makro-ortalıǵınıń tiykarǵı faktorları keltirilgen.

12.3.1–sızılma. Kárxananıń sırtqı ortalıǵı (makro-ortalıq)

Mámlekettgegi **siyasıy ortalıq** tiykarınan mámlekettiń gárezsizligi hám tikkeley siyasıy qatnaslar hám baǵdarlardı bekkemlew menen baylanıslı tendenciya, basqa tárepten bolsa bazar qatnasıqlarına ótiw hám óz ara mápdarlıq baylanıslardı ornatiw menen xarakterlenedi. Siyasıy ortalıqqa atqarıwshı mámleket hákimiyatınıń faktorları menen bir qatar áhmiyetli faktorlarda kiredi. Olar ishinde múlikshilik, isbilermenlik, tutınıwshılar huqıqların qorǵaw hám reklama qatnasıqların tártipke salıwshı nızamshılıq hám nızamlardı kórsetiw múmkin. Jámiyet **ekonomikalıq ortalıǵınıń** awhalı tiykarınan kárxanalar dáramatlarınń dárejesi hám xalıqtıń satıp alıw qábiliyeti sıyaqlı kórsetkishler menen, sonday aq, inflyaciya, kredit stavkaları, salıq salıw stavkaları, xalıqtıń házirgi dáramatları, tutınıw sebetiniń qını menen ańqlanadı. **Tábiyǵıy ortalıq** jámi landshaft hám átirap-ortalıqtıń pataslanıwı tómendegi jaǵdaylarǵa baylanıslı:

- shiyki zattı racional isletiw dárejesi;
- qayta islep shıǵarıwǵa imkansız tabiyǵıy resurslardan paydalanıw muǵdarı;
- pútkilley joq bolıw aldında turǵan haywanlar sanı;
- ozon qatlamınıń kemeyiwi hám nátiyjede “klimattıń jılıwı” nıń payda bolıwı.

Ulıwmalıq qatnas tárepinen tabiyǵıy ortalıqtıń ózgerisi tómendegi faktorlar átirapında júz beredi: shiyki zattıń jetispewi (deficit),

energiyanıń qımbatlawı, átirap ortalıqtıń pataslanıwı tabiyǵıy resurslardıń mámleket tárepinen muwapiqlastırılıwı.

Marketing kóz qarasanan házirgi sharayatta suw, azıq-awqat, aǵash, neft, kómir hámde ayırım mineral túrlerin isletiwde nátiyjeli qatnasıń qollanıwı úlken áhmiyetke iye. Energiyanıń qımbatlawı, eń aldın, neft qazıw isleri menen baylanıslı. Bizge belgili, olardıń zapasları sheklengen hám keyingi qazıw procesleri jıldan-jılǵa iri investiciyalardı talap etpekte. Basqa (al'ternativ) energiya túrlerin tabıw barısında áhmiyetli izertlewler hám ilimiy jumıslar alıp barılmaqta. Gáp quyash, yadro, samal hám basqa energiya negizleri haqqında baratır.

Bazar kon'yunkturası kóp tárepten **demografiyalıq sıpatlamalar** hám xalıqtıń qalıplesiwiniń tiykarǵı tendenciya menen belgilenedi. Bunda jeke tutınıw tovarlarına bolǵan talaptıń rawajlanıwı hám islep shıǵarıwǵa mólsherlengen tovarlar bazarındaǵı ózgerisler ortasında tikkeley baylanıslı baqlanadı.

Ilimiy-texnikalıq ortalıq tikkeley ilimiy texnika progressi (ITP) tásirinde qalıpleseedi hám sonıń ushın talap hám onıń rawajlanıw baǵdarların belgileytuǵın eń áhmiyetli faktor bolıp esaplanadı. Ekonomikası rawajlanǵan mámleketlerde ITPnı belgileytuǵın salalarǵa tiykarǵı itibar beriledi, sonıń ishinde:

- informatika hám informaciyalıq-kommunikaciyalıq texnologiya;
- kóp mártebe isletiletuǵın fazalıq texnika;
- biotexnologiya;
- qattı deneli elektronika;
- robototexnika;
- materialtanıw;
- quyash hám basqa túrdegi energiya negizleri menen islew texnologiyası;
- ekologiya;
- tuwılıwdı tártipke salıwdıń nátiyjeli usılları hám basqa.

Solay etip, **bazar ekonomikasınıń maqseti**- bul kárxana hám firmalardıń ishki hám sırtqı ortalıqları ortasında belgili muwapiqlıqtı yaki baylanıslı támiyinlew bolıp tabıladı. Marketing sisteması bul baylanıslıhıqtı ornatiwı kerek. Bir tárepten, sırtqı ortalıqtıń basqarılatuǵın faktorları (tutınıwshılar, támiyinachılar, dáldalshılar,

XVIII-BAP. BAZARDÍ HÁM TUTÍNÍW SHÍLARDÍ ÚYRENIW

Joba

- 13.1. Tovar bazarı túsinigi hám tovar bazarı túrleri
- 13.2. Bazar kon`yunkturası hám oǵan tásir etiwshi faktorlar
- 13.3. Bazardı segmentlew hám onıń áhmiyeti

13.1. Tovar bazarı túsinigi hám tovar bazarı túrleri

Bazar (market) - keń mániste aylanıs tarawı bolıp, tovar almaslaw qatnasıqları hám procesleri kompleksi bolıp tabıladı. Bunda tovar menen aldı-sattı qatnasıqları tovar islep shıǵarıw, tovar almaslaw hám pul aylanısı nızamları tiykarında ámelge asadı. Kópshilik jaǵdayda, Marketingde bazar degende belgili tarmaq tovarlarına mútájlik seziwshi hám onı qanaatlandırıw imkaniyatına iye bolǵan potencial tutınıwshılardıń kompleksi túsiniledi.

Bazar belgili bir qungá iye bolǵan hár túrli ob`ektler boyınsha shólkemlestiriliwi múmkin. Mısalı, tutınıw tovarları bazarı, bahalı qaǵazlar bazarı, miynet bazarı, kapital bazarı hám taǵı basqalar. Tutınıwshılardıń túrine qarap bazarlar tutınıw bazarı hám kárxanalar (shólkemler) bazarına bólinedi.

Tutınıw bazarı - bul tovarlardı hám xızmetlerdi óziniń jeke mútájligi ushın satıp alatuǵın jeke shaxslar hám shańaraqlar kompleksinen ibarat. Kárxanalar (shólkemler) bazarı bolsa óz gezeginde islep shıǵarıw - texnikalıq maqsetlerde paydalanılatuǵın ónimler bazarı hám mámleket shólkemleri bazarına bólinedi.

Kárxanalar(shólkemler) bazarı- texnikalıq maqsetlerde paydalanılatuǵın ónimler bazarı degende basqa tovarlar islep shıǵarıwda qollanılatuǵın tovarlar hám xızmetlerdi satıp alıwshı kárxanalar hám shaxslardıń kompleksi túsiniledi.

Mámleket shólkemleri bazarı degende bolsa óz iskerliklerin júritiw ushın tovarlar hám xızmetlerdi satıp alıwshı yaki ijarǵa alıwshı barlıq buwındaǵı mámleket shólkemleri túsiniledi.

Islep shıǵarıw - texnikalıq maqsetlerde paydalanılatuǵın ónimler bazarı kem sanlı qarıydarlarǵa iyeligi, biraq tovarlardıń úlken muǵdarda satılıwı menen xarakterlenedi.

básekilesler)ge tásir etiw arqalı, ekinshi tárepten bolsa ishki ortalıqtı jetilistiriw(basqarıw hám islep shıǵarıw sisteması, marketing-miks elementleri: baha, tovar, almaslaw, bólistiriw).

Biraq sırtqı ortalıqtıń ekonomikalıq, demografiyalıq, ilimiy-texnika hám siyasiy, huqıqıy átirap-ortalıq sıyaqlı qúramlıq bólekleri kárxana tárepinen derlik basqarıp bolmaytuǵın faktorlarǵa kiredi. Bunda ishki hám sırtqı ortalıqlardıń bir qansha dárejede bir birine muwapıq kelmewi kárxananı bankrotlıqqa alıp keledi hám hámme waqıtta onıń marketing iskerligin jetilistiriw arqalı dúzietilmeydi. Bazar qatnasıqlarınıń tabıshı bolıwı ushın sırtqı ortalıq ishki ortalıqqa qaraganda tezirek rawajlanıwı kerek. Bul bolsa mámlekettiń ekonomikalıq hám huqıqıy salalarındaǵı nátiyjeli siyasatınan kelip shıǵadı.

Tayanısh sózler	
<ul style="list-style-type: none"> • marketing ortalığı • mikroortalıq • makroortalıq • kárxananıń mikro hám makroortalığı • básekilesler • támiyinachılar, 	<ul style="list-style-type: none"> • dáldalshılar • tutınıwshılar • siyasiy ortalıq • ekonomikalıq ortalıq • tabiyǵıy ortalıq • ilimiy-texnikalıq ortalıq.

Ózin ózi tekseriw ushın sawallar:

1. Marketing ortalığı degenimiz ne?
2. Kárxananıń makroortalığına sıpatlama berin?
3. Kárxananing mikroortalığına sıpatlama berin?
4. Siyasiy ortalıqtı qalay túsinisiz?
5. Ilimiy-texnikalıq ortalıq degenimiz ne?
6. Ekonomikalıq ortalıq haqqında túsinik?
7. Marketing ortalığında bolıp atırǵan demografiyalıq hám ekonomikalıq ózgerisler marketing qararlarına qanday dárejede tásir kórsetiwi múmkin?

Bazarda kim jetekshilik qılıwına qarap bazarlar “satiwshı bazarı” hám “qarıydar bazarı”na bólinedi.

“Satiwshı bazarı” - bunda tovarǵa bolǵan talap usmıstan asıp ketedi. Bunday bazarda satıwshı húkimranlıq etedi, qarıydarǵı bolsa belsendi qatnasıwshısı bolıwına tuwra keledi. Bunday jaǵdayda “pul tovar keyninen juwıradı”.

“Qarıydar bazarı”- bunday bazarda usınıs talaptan kóp, sonıń ushın qarıydarlar (tutınıwshılar) usınıs etilip atırǵan tovarlar hám xızmetler arasınan qálegenin tańlaw imkaniyatına iye. Bunday bazarda qarıydarlar ústinlikke iye bolıp, islep shıǵarıwshı hám satıwshılar bazarǵı eń belsendi qatnasıwshılarına aylanadı. Bunday jaǵdayda “tovar pul keyninen juwıradı”.

Talap hám usınıstıń muǵdarı hám quramı jaǵınan bir-birine muwapıq keliwin “teń salmaqılı bazar” dep júritiledi. Teń salmaqılı bazarǵı támiyinlewdiń tiykarǵı jolları esaplandı : islep shıǵarıwdı talap dárejesine jetkiziw arqalı bazarǵı toyındırıw; jeterli dárejede ónimler zapasın payda etiw; qarıydarlarǵa maqul ónimler bahasın asırıw hám kerisinshe, talap onsha bolmaǵan ónimler bahasın tómenletiw hám basqalar.

13.2. Bazar kon`yunkturası hám oǵan tásir etiwshi faktorlar

Marketing xımetinde bazarǵı úyreniwdiń tiykarǵı elementlerinen biri bazar kon`yunkturasın úyreniw menen baylanıslı boladı.

Kon`yunktura degende belgili faktorlardıń tásiрі nátiyjesinde payda bolatuǵın qısqa múddetli sharayatlar túsiniledi. Faktorlardıń ózgerisi kon`yunkturanıń ózgerisine alıp keledi.

Marketingde bolsa **bazar kon`yunkturası** degende belgilengen waqıtta maqsetli bazarda payda bolatuǵın ekonomikalıq sharayatlar kompleksi túsiniledi. Bazar kon`yunkturasın úyreniw zárúrligi tómendegilerge baylanıslı boladı:

- a) ádette bazarǵı sıyımlılıǵı, segmentleniwi hám talap iymekliliǵi ózgerip baradı, usı sebepli olardıń monitoringin ámelge asırıw lazım;
- b) bazardaǵı faktorlar kompleks ráwishte tásir ótkiziliwi sebepli olardı ayırıqsha úyreniw tiyisli nátiyje bermeydi;

Bazar kon`yunkturasın úyreniw mazmını hám tártibi firma táripinen gózlangen maqsetke baylanıslı boladı hám úsh túrge

bólinedi: kon`yunktura maǵlıwmatnaması, kon`yunktura analizi hám kon`yunktura prognozi.

Kon`yunktura maǵlıwmatnaması- bul bazar kon`yunkturasınıń házirgi jaǵdayı hám onıń tiykarǵı ózgesheliklerin sáwlelendiriwshi hújjet bolıp tabıladı. Bul kon`yunkturanı úyreniwdiń eń ápiwayı usılı bolıp, ádette sawda assortimentiniń maqullılıǵın bahalaw ushın paydalanıladı.

Kon`yunktura analizi- kon`yunkturanı belgili jaǵdayǵa keltirgen faktorlardıń analizin óz ishine alatuǵın hújjet esaplanadı. Ámelde analiz bazar kon`yunkturasınıń amawlı izertlewlerin sáwlelendiredi hám faktorlardıń tásir ortalıǵın anıqlawǵa xızmet etedi.

Kon`yunktura prognozi bazardaǵı jaǵdaydı belgili dáwir ishinde aldınnan kóriw hám onıń tiykarǵı parametrlerin anıqlawdı óz ishine aladı. Bunda kon`yunkturaǵa tásir ótkiziwshi faktorlardıń jaqın keleshekтеǵi ózgesheliklerin anıqlawǵa itibar qaratıladı.

Sonı itibarǵa alıw lazım kon`yunktura analizi hám prognozında onıń ózine emes, bálkim kon`yunkturaǵa tásir etiwshi faktorlarǵa kóbirek áhmiyet beriledi. Usı sebepli, bazar kon`yunkturasına tásir etiwshi faktorlardı ajratıw maqsetke muwapıq boladı. Hár qanday bazar kon`yunkturasın belgilep beriwshi faktorlardı eki toparǵa bóliw múmkin:

- makroekonomikalıq faktorlar;
- mikroekonomikalıq faktorlar, yaǵnıy usı bazardaǵı talap, usınıs, baha hám báseki faktorları.

Hesh qanday ayırıqsha tovar bazarı mámleket ekonomikadan ajralǵan halda rawajlana almaydı. Usı sebepli, ekonomika qanday jaǵdayda, onıń dúń`ya júzlik bazarda tutqan orını qanday, milliy baylıqlar qanday dárejede qollanımaqta degen sawallarǵa juwap tabıwı lazım boladı.

Kon`yunkturanı úyreniwdiń birinshi basqısı ekonomikanıń jaǵdayın analizlewden baslanadı. Jalpı milliy ónim, milliy dáramat, eksport kólemi, investiciyalar hám tutınıw dárejesi hám basqa kórsetkishler ishki bazarǵı rawajlanǵanlıq dárejesin anıqlawǵa járdem beredi.

Bazar kon`yunkturasınıń házirgi jaǵdayı ekonomikalıq siyasatnıń bir-eki jil aldın orınlangan háreketleriniń jemisi bolǵanlıǵı sebepli,

makroekonomikalıq analiz keminde eki jıllıq múddetti qamırıp alıwı maqsetke muwapıq boladı.

Keyingi basqıshı bazardı qalıplestiriwshi tarawdıń analizine amaladı. Bunda tómendegi sawallarga juwap tabıw lazım boladı:

- tarawdıń ekonomikadağı ornı qanday?
- taraw texnologiyalıq jaqtan ómir jasaw ciklnıń qaysı basqıshında?
- tarawdıń rawajlanıw pátleri qanday?
- tarawda qanday mashqalalar bar?

Bunday izleniw nátiyjesinde usınıstıń ulıwma ekonomikalıq imkaniyatları belgili boladı.

Joqanda sanap ótilgenindey, mikroekonomikalıq faktorlarğa usı bazardağı talap, usınıs, baha hám bási kiredi.

Bazar kon'yunkturası analizinde **talaptıń** barlıq táreplerin úyreniwge ayırıqsha itibar beriledi. Sonıń ishinde: talaptıń geografiyalıq bólistiriliwi, assortimenttiń keńligi hám tereńligi boyınsha bólistiriliwi, tutınıw intensivligi, kólemi hám basqa ózgesheliklerin úyreniw zárúr boladı. Talaptı úyreniwde eń aldın qanaatlantırılğan talap, sońınan qanaatlantırılmağan talapqa diqqat qaratıladı. Tovar aylanısı quramın tovar toparları hám ayırıqsha túrleri boyınsha analizlew arqalı qanaatlantırılğan talap úyreniledi, qanaatlantırılmağan talap bolsa satıwshılar hám qarıydarlardıń pikirin úyreniw usılları járdeminde anıqlanadı.

Kon'yunkturağa tásir etiwshi ekinshi faktor - bul **tovar usınısı esaplanadı**. Usınıstı úyreniwde aldın tovar negizlerine, satıwğa usınıs etiletuǵın tovar kólemi hám quramına, tovar zapaslarına itibar beriledi. Tovar negizlerin analizlew sawda sistemasına ónim jetkizip beriwshi **kárxanalar dizimin** dúziw hám olardıń imkaniyatların úyreniwden ibarat boladı.

Bahalardıń bazar konyukturasındaǵı ornı hám olardıń qalıplesiw ózgesheliklerin esapqa alǵan halda baha analizine úlken itibar beriledi. Bahalardı úyreniwde tómendegiler analiz ob'ekti sıpatında alınadı: bahalardıń turaqlılıǵı, tovar assortimenti ortalıǵında bahalardıń ózgeris dárejesi, satıwshı tárepien bahalar boyınsha ózgeriwshen sistemalardı qollaw, máwsimlik bahalardıń qollanılıwı hám basqalar. Baha bazar konyukturasına tásir etiwshi eń áhmiyetli faktor esaplanadı.

Mikroekonomikalıq faktorardan jáne biri usı bazardaǵı **bási** esaplanadı. Tovar bazarlarındaǵı bási analizlewde birinshiden kárxanalar bási, soń tovarlar hám mıtájlikler bási úyreniledi. Kárxanalar bási analiziniń analizi satıwshılar sanı, qanıgelesiwi, ónim assortimenti, islep shıǵarıw kólemi, baǵdarlangan maqsetli segmenti hám basqalar óz ishine aladı.

Tovarlar hám mıtájlikler bási analiziniń analizi tiykarınan kon'yunktura prognozında ámelge asırıladı hámde bási tovarlar, ornın basıwshı tovarlar hám tolıqtırıwshı tovarlardıń óz ara teń salmaqlıǵın anıqlawǵa qaratıladı. Bazar konyukturasın úyreniwdiń satıwshı hám islep shıǵarıwshılar ushın zárúrligi keleshekte islep shıǵarıw quwatlıqların qaysı baǵdarda rawajlandırıw hám qanday satıw siyasatın qollaw boyınsha anıq hám isenimli informaciyaǵa iye bolıwında kóriwge boladı.

13.3. Bazardı segmentlew hám onıń áhmiyeti

Bazardı segmentlew atamasın Uendell Smit 1950 - jıllarda AQSh ta keń tarqalǵan islep shıǵarıw strategiyası menen baylanıshlı ráwishte birinshi ret qolladı. Bul strategiya potencial tutınıwshılar toparları arasında anıqlanǵan talaplarǵa muwapıq islep shıǵarıwshılar óz tovarlarınıń sapa sıpatlamaların modifikaciyalawdan ibarat. Sonıń ushın tutınıwshılar hám olardıń qálewleri, abzal kóretuǵın nárselerin jaqsıraq túsiniw maqsetinde olardı anıq toparlarǵa bóliw kerek. Bul toparlardıń wákilleri ulıwma sociallıq belgilerin: jınıs, jas, dáramat, maǵlıwmat hám basqalar ózinde tasıwshılar esaplanadı hám bazar qozǵatıwshılarına (tovar, baha, dizayn, oram, reklama hám basqalar) bir qıylı qatnasta boladı. Sociallıq ulıwma belgilerdi ózinde tasıwshı tutınıwshılar bazardıń belgili segmentin quraydı. Bunda bazardı hár túrli belgiler boyınsha ayırıqsha buwın (segmentler)ge bóliw processı segmentaciya degen attı aldı. Bunday belgiler sıpatında tutınıwshı hám tovarlardıń sıpatlamaları, bólistiriw kanalları hám basqalar isletiledi.

Bazar qarıydarlardan quralǵan bolıp, qarıydarlar bolsa óz gezeginde bir-birinen hár qıylı parametrleri menen parıqlanadı. Usı sebepli, belgili bir ózgesheliklerge iye bolǵan anıq tovardı islep shıǵarıwshı ushın potencial qarıydarlardıń usı tovardıń

özgешeliklerine bolğan qatnasıqların biliv turmıshıq zárúrlık esaplanadı.

Bul jerde Vol'fredo Pareto (1848-1923 j.) nızamın eslew maqsetke muwapıq. Bul nızam boyınsha 20 payız tutınıwshılar belgili markalı tovarlardıń 80 payızın satıp aladı hám bular potencial qarıydarlar esaplanadı. Qarıydarlardıń qalğan 80 payız bolsa tovarlardıń qalğan 20 payızın satıp aladı. Kópshilik jaǵdaylarda bul tovarlar oylamastan satıp alınadı. Bunnan usınday juwmaqqa keliw múmkin, islep shıǵarıwshılar óz tovarların hám marketing iskerligin bazarǵa qaratpastan, bálkim usı 20 payız potencial tutınıwshılarǵa qaratadı. Bazar iskerliginiń bunday strategiyası joqarı nátiyjelikti támiyinleydi.

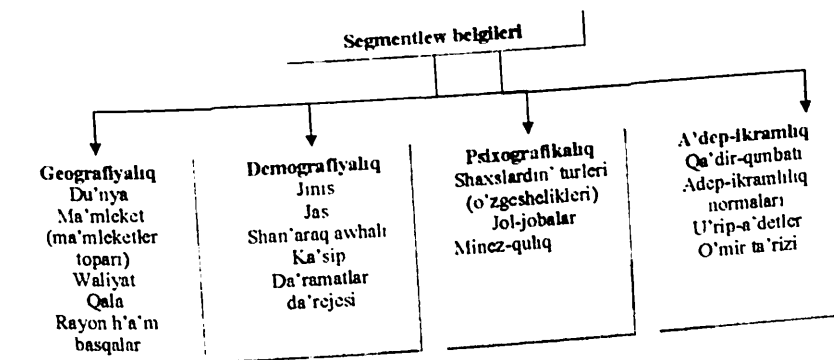
Bazar segmenti - bul basqa toparlardan parıqlanıwshı, uqsas belgilerine iye bolğan tutınıwshılardıń kishi toparı esaplanadı. Bunda bazarı hár túrli belgilari boyınsha ayırıqsha buwin (segmentler)ge bóliw processı segmentlew dep ataladı.

Bazarı bóliwden tiykarǵı maqset tómendegiler esaplanadı:

1. Tutınıwshılardıń nege mıtájligi barlıǵı haqqında keńirek maǵlıwmat toplaw múmkin boladı.
2. Anıq bazarda básiki gúresi tábiyatın jaqsıraq biliv imkaniyat tuwıladı. Nátiyjede básiki gúresinde jeńip shıǵıw ushın tovar qanday özgesheliklerge iye bolıwı kerrekligi anıqlanadı.
3. Shegaralanǵan resurslardan hám imkaniyatlardan qaysı baǵdarlarda paydalanıw kerrekligi anıqlanadı.
4. Marketing hám tovar satıw xızmeti xızmetkerleriniń energiyası eń perspektivalı tutınıwshılarǵa qaratıladı.
5. Marketing xızmeti jobasin dúzgende hár bir bazar segmentiniń ózine tán-özgesheliklerin itibarǵa alıw imkaniyatı tuwıladı hám basqalar.

Ulıwma alǵanda, bazarı segmentlew talaptı aydınlastırıw, diferenciallyaw, keleshekte bolsa nátiyjeli marketing strategiyası hám taktikasınıń eń optimal variantın tańlaw imkaniyatın beredi.

Ádette segmentlew procesi eki basqıshıta ámelge asırıladı. **Makrosegmentlew** dep atalatuǵın birinshi basqıshıta "tovar bazarı" anıqlanadı. **Mikrosegmentlew** dep atalatuǵın ekinshi basqıshıta bolsa ilgeri anıqlanǵan bazar ishinde tutınıwshılar segmentleri anıqlanadı.

13.3.1-sızılma. Bazarı segmentlew belgileri

Bazar segmentin anıqlawdıń úsh usılı bar. Birinshi - **tovardıń artıqmashılıǵına qarap segmentlew**. Bunda tutınıwshılar qanday tovardı qálep atırǵanlıǵına qarap segmentin anıqlaw túsiniledi. Ekinshi usıl - **tutınıwshılardıń minez qulqın esapqa alǵan halda segmentlew**. Úshinshi usıl - **tutınıwshılar xarakterine qarap segmentlew** esaplanadı.

Tovardıń artıqmashılıǵına qarap segmentlew. Firmalar jańa tovarlarǵa bolğan talaptı úyreniw maqsetinde tovardıń artıqmashılıǵı, áhmiyetliligine qarap segmentlewden de paydalanadı. Bul jerde, talap qanaatlandırılmaǵan segmentler ushın jańa tovarlar usınıs etiledi. Buǵan tómendegi misaldı keltiriw múmkin. Misalı, kofe kóp tarqalǵan ishımliklerden esaplanadı. Onıń quramında kofein bar. Búgingi kúnde sonday tutınıwshılar da bar, olar kofeinsiz kofeni qáleydi. Demek, bazarı usı segmentiniń tutınıwshıları ushın da kofeinsiz kofe islep shıǵarıw zárúrligi payda boladı. Yaki tovardıń artıqmashılıǵına qarap segmentlewge televizor arqalı quramında spirt bolmaǵan pivo haqqında beriletuǵın reklamanda kiritiw múmkin.

Tutınıwshılardıń minez qulqına qarap segmentlewdiń jáne bir túri qarıydarlardı qanday tovar markasını satıp alǵanına qarap identifikaciyalaw emes, bálkim qanday tovar nomenklaturasın satıp alǵanına qarap identifikaciyalaw esaplanadı. tutınıwshılardı tovar nomenklaturasına qarap anıqlawda básikeysler tovarları haqqında da maǵlıwmat toplaw múmkin boladı. Mine usı alınǵan maǵlıwmatlar tiykarında kárxana tutınıwshılardıń keńirek toparın qamırap alıw strategiyasını islep shıǵadı. Sonday aq, tovar nomenklaturasına qarap

bazardı segmentlewdiń maqsetlerinen jáne biri tovarlardıń belsendi tutınıwshıların tabıwdan ibarat. Belsendi tutınıwshılar bolsa, olardıń tovardı satıp alıw dáwirine qarap anıqlanadı.

Tutınıwshılar klassifikaciyasına qarap segmentlew. Joqarıda aytıp ótkenimizdey, bazardı segmentlewdiń úshinshi usılı - bul tutınıwshılardı klassifikaciyası boyınsha toparlaw esaplanadı. Bul jerde tiykarǵı belgi bolıp tutınıwshılardıń demografiyalıq, geografıyalıq sıpatlamaları hám olardıń turmıs tárizi esaplanadı.

Demografiyalıq segmentlew degende tutınıwshılardı dáramatlar dárejesi, jası, jınısı, milleti, kásibi, shańaraq jaǵdayları sıyaqlı belgileri boyınsha toparlarǵa ajratıw túsiniledi.

Geografıyalıq segmentlew - geografıyalıq kartanı qollawǵa tiykarlangan eń ápiwayı usıl esaplanadı. Bul usıldı xalıqtıń mádeniy úrip-ádetlerine hám olar jasap atırǵan ayaqlardıń ıqlımında parıq bolǵanda qollanıw maqsetke muwapıq. Geografıyalıq belgi boyınsha segmentlew bazardıń hár qıylı geografıyalıq zonalarına bóliniwdi názerde tutadı.

Turmıs tárizi boyınsha segmentlewde tutınıwshılar qarastarı, qızıǵıwları boyınsha toparlarǵa ajratıladı. Buǵan tutınıwshılardı jámiyet mápleri jolında xızmet etiwshiler, óz den sawlıǵına qarawshılar, shańaraǵı ushın qayǵıratuǵınlar toparlarına ajratıw misal bola aladı.

Kárxanadıń báseki gúresinde jeńip shıǵıwı bazar segmentleri qansha dárejede durıs tańlanganlıǵında baylanıslı boladı. Bunda bazar segmentleniwiniń normaların biliw zárúr. Tórende bazar segmentiniń tiykarǵı normaları hám olardıń sıpatlamaları keltiriledi:

1. **Segmenttiń muǵdarlıq ólshemleri.** Segment muǵdarınıń ólshemi degende bazar sıyımlılıǵı, qansha potentsial tutınıwshılar barlıǵı hám olar qanday ortalıqlarda jasawları túsiniledi. Bular tiykarında kárxana qanday islep shıǵarıw quwatlılıǵına iye bolıwları hám satıw tarmaǵınıń kólemine belgilep aladı.

2. **Segmenttiń ashıqlıǵı.** Segmenttiń ashıqlıǵı degende kárxana ónimin satıw ushın qansha muǵdarda satıw kanallarına iye bolıwları, olardıń quwatlılıǵı, tasıw hám saqlaw boyınsha anıq maǵlıwmatlardıń bar ekenligi túsiniledi.

3. **Segmenttiń áhmiyetliliǵi.** Segmenttiń áhmiyetliliǵi degende ol yaki bul tutınıwshılar toparınıń bazar segmentinde qanday orın iyelep

turǵanlıǵı túsiniledi. Kárxana usı segmenttiń ornına qarap óz iskerligin shólkemlestiredi.

4. **Segmenttiń paydalılıǵı.** Segmenttiń paydalılıǵı degende kárxanadıń belgili bir segmentte islewi onıń qanday rentabellik dárejesin támiyinlewi túsiniledi.

5. **Segmenttiń nátiyjeligi.** Segmenttiń nátiyjeligi kárxanadıń ózi tańlaǵan bazar segmentinde islew tájiriybesi, usı segmentte islewshi xızmetkerlediń ónimin satıwǵa qansha dárejede tayar ekenligi sıyaqlı kórsetkishler menen bahalanadı.

Ulıwma alǵanda, bazardı segmentlew kárxanadıń belgili bazarda nátiyjeli iskerlik kórsetiwiniń áhmiyetli faktorlarınan biri esaplanadı.

Tayanısh sózler		
• tovar	• kon'yunktura	sıpatlaması,
• tovar islep shıǵarıw, tovar almaslaw	analizi hám boljawı	
• tutınıw tovarları, bahalı qaǵazlar,	• makroekonomikalıq	hám
miynet hám kapital bazarı	mikroekonomikalıq faktorlar	
• satıwshı bazarı, qarıydar bazarı	• segmentlew	hám
• bazar kon'yunkturası	• makrosegmentlew	
• bazar sıyımlılıǵı	mikrosegmentlew	
• talap iymekliligi	• tutınıwshılardıń minez-qulqı	
• tovar usınısı	• motivaciya teoriiyası.	

Ózin ózi tekseriw ushın sawallar:

1. Tovar bazarınıń túrlerin túsindirip berin?
2. Bazar kon'yunkturasın qalay túsinesiz?
3. "Satıwshı bazarı" degende neni túsinesiz?
4. "Qarıydar bazarı" degende neni túsinesiz?
5. Bazardı segmentlew degende neni túsinesiz?
6. Bazardı segmentlewden kózde tutılatuǵın tiykarǵı maqset ne?
7. Bazar segmenti túrleri hám kórsetkishlerin túsindirip berin.
8. Bazar segmentiniń tiykarǵı ólshemleri nede?
9. Bazarda tutınıwshılardıń minez-qulqına qanday faktorlar tásir kórsetedi?
10. Qarıydarlar minez-qulqınıń ápiwayı hám keńeytirilgen modellerin túsindirin.

XIV-BAP. MARKETING SISTEMASÍNDÁ TOVAR SIYASATÍ

Joba

14.1. Marketing sistemasında tovar túsiniǵı, tovar siyaseti hám onıń ornı

14.2. Tovardıń ómirlik jasaw dáwiri hám basqıshları

14.3. Jańa tovar islep shıǵarıw strategiyası

14.1. Marketing sistemasında tovar túsiniǵı hám onıń ornı

Tovar mútájliklerdi qanaatlandırıw ushın jaratılǵan hám itibardı tartıw, satıp alıw, paydalanıw yaqı tutınıw maqsetinde bazarda usınıs etiletuǵın jemis esaplanadı. Bular hár túrli fizikalıq ob'ekter, xızmetler, insanlar, orınlar, shólkemler hám ideyalar bolıwı múmkin. Marketing sistemasında ol tutınıwshılar maqsetli topardıń mútájliklerin tolıqraq támiyinleytuǵın paydalı ózgeshelikler jıyındısı, bazarda ónimge talaptıń bar bolıwı hám satılıw qunınıń (belgili baha menen birgelikte) belgilengenligi sıpatında qaraladı. Demek, haqıqiy tovardıń úsh tiykarǵı shólkemlestiriwshileri bar:

- paydalılıq;
- bazardaǵı abıroy-itibar;
- tuwra keletuǵın baha.

Tovardıń tutınıwshısı ushın ámeliy jaqtan paydalılıǵı bir qatar atribut, yaǵnıy **belgiler** (bul predmettiń áxmiyetli ajıralmas ózgeshelikleri) ortalıǵında anıqlanadı. Marketing shegarasında tovardıń mul' ti-atribut modeli bolsa onı rawajlandırıw hám jetilistiriw **boyınsha** qarar qabıl etiw ushın tiykar bolıp esaplanadı. F. Kotlerdiń táriyiplewi boyınsha tovar úsh topar belgiler (ólsheimler)ge iye:

1. Tovardı jaratıw ideyadan, yaǵnıy tutınıwshısı alatıwın tiykarǵı mápti anıqlawdan baslanadı. Ideya, álbette, qandayda bir tayanış mútájlikke qaratılıwı kerek.

2. Tovardıń texnikalıq sıpatlaması, dizaynı (gózallıǵı), bahası, oramı, markirovkası, metodı hám sapası haqqındaǵı sawallardı, yaǵnıy real orınlanıwın hár tárepleme oylap kóriw kerek.

3. Tovardı satıw, jetkerip beriw ham ornatiw, satıwdan keyingi xızmet kórsetiw, kepillikler, kreditlew hám ta'nhametlew, yaǵnıy járdemshi kúsh (quwatlangan tovar) haqqında aldınnan oylaw kerek.

J. Lamben (belgili francuz marketologı) táriypi boyınsha ólsheimler **yadro** (funktional paydalılıǵı), **periferiya** (tovardıń tiykarǵı funkciyası: únemlilik, qolaylılıq, xızmet kórsetiw hám basqalar menen baylanıslı bolǵan) hám **qoyılǵan xızmetler** (tiykarǵı funkciya menen baylanıslı bolmaǵan, biraq tutınıw qanaatlandırıw imkaniyatların, misal ushın, jańa tovardı satıp alıp atrǵanda tapsırılıp atrǵan isletilgen ónimniń bahası esabınan keńeyttiriletuǵın) dep kórsetedi.

Tovarǵa baha beriwde onıń sapası tiykarǵı orında turadı. Bul túsiniń tómendegilerdi óz ishine aladı:

- texnikalıq-ekonomikalıq sıpatlamalar;
- tayarlaw texnologiyası;
- isenimlilik hám uzaq waqıt dawamında isletiliwi;
- móljellengen maqsetke sáykes keliwi;
- ekologiyalıq ózgeshelikleri (átirap-ortalıqtı qorǵaw talaplarına sáykes keliwi);
- ergonomikalıq ózgeshelikleri (insan organizminiń dúzilisi hám ózgesheliklerin esapqa alıw);
- estetikalıq ózgeshelikleri (sırtqı forması hám kórinisi, qolaylılıǵı, ańlatılıwı).

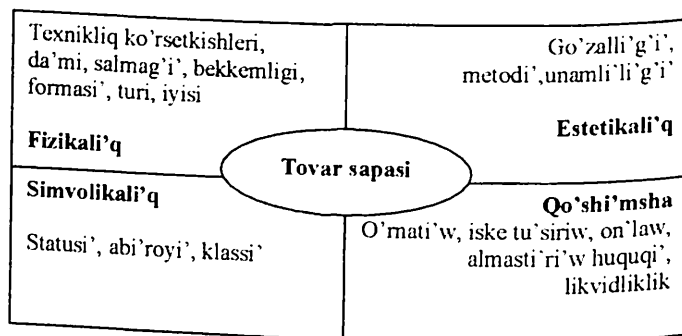
Tovardıń kózde tutılıp atrǵan ózgeshelikleriniń analizin sistemalı ráwishte ámelge asırıw zárúr (16.1-sızılmaǵa qarań).

Satılátuǵın tovarlarǵa qoyılátuǵın talaplar tómendegishe táriyipleniwi múmkin:

- talaptıń bar bolıwı hám satıwdıń qolaylı sharayatları;
- qarıydarlardıń mútájliklerdi qanaatlandırıw hám uqsas tovarlarǵa salıstırǵanda qosımsha unamı ózgesheliklerge iye bolıwı, yaǵnıy básekige shıdamlı bolıwı;
- qáwipsizlik, isenimlilik, sapalılıq;
- reklama, tovar hám onı islep shıǵarıwshılar haqqındaǵı informaciya, sawda markası, marketing tayarlıǵınıń bar bolıwı;
- bazar ushın jańalıǵı;
- tutınıwshıǵa tuwra keletuǵın baha(bahanıń pástligi; qarıydar tovardan almaqshı bolǵan nátiyje; tólenetuǵın baha esesine alınatıwın sapa dárejesi);

- modeldin tanımалılıǵı hám tovar islep shıǵarıwshılardıń abıroyı;
- ǵırram básekiden hám kelisilmegen qayta islep shıǵarıwdan qorǵanǵanlıǵı;
- sawda (satıw) tarmaǵınıń barlıǵı, ashıqlıǵı;
- servis xızmet kórsetiw hám kepillikler, almastırıwdıń ańsatlıǵı.

Bul tiykarǵı talaplarǵa boysınıw bazarǵa shıǵarılatuǵın tovardıń uzaq waqıt dawamında talap penen támiyinleniw ushin sharayat jaratadı.

29-sızılma. Tovarın` sapası

14.1.1-sızılma. Tovar sapası'na qoyılatuǵın talaplar

Tovar assortimentı - bul eki tiykarǵı kórsetkish: keńlik hám tereńlik penen xarakterleniwı múmkin bolǵan kárxanadıń tovar ónımı jıymındısı esaplanadı. Assortiment keńligi hár qıylı tovarlar yaqı olar toparlarınıń sanı menen, tereńligi bolsa- modifikaciyalar, bir topar ortalıǵında bul tovarlardıń variantları, yaǵnıy mútájliklerin qanaatlandırıwdıń hár qıylı dárejelerine mólsherlengen tovarlardıń sanı menen anıqlanadı.

Tovar assortimentiniń rawajlanıwı kárxana marketinginiń eń áhmiyetli funkciyası esaplanadı.

Bir qatar belgilerine qarap tovarlardı tómendegilerge bóliw (klassifikaciyalaw) múmkin:

- tikkeley insanlardıń jeke mútájliklerin qanaatlandırıwǵa baǵdarlangan tovarlar. yaǵnıy tutınıw tovarları;
- basqa tovarlardı islep shıǵarıwdı dawam ettiriw ushin isletiletuǵın tovarlar yaqı islep shıǵarıwǵa baǵdarlangan tovarlar (óndiris quralları).

Tutınıw tovarları ushin marketingde klassifikaciyalawdıń ek túri bar. Birinshisi tutınıw ózgesheligine tiykarlanadı. Bunda tovarlardıń úsh kategoriyasını kórsetedi:

1. Qısqa múddet, bir yaqı bir neshe márte isletiletuǵın tovarlar.
2. Uzaq múddet isletiletuǵın tovarlar. Olar kóp mártebe isletiledi.
3. Xızmetler- insanǵa paydalı nátiye hám qanaatlanıw beretuǵın is háreketler. Xızmetler satıw ob'ekti bolıp esaplanadı (kiyim tigiw, saatlardı onlaw hám t.b.).

Tutınıw tovarların klassifikaciyalawdıń ekinshi túri tutınıwshınıń háreketleri, onıń tutınıw processidegi ádetlerine tiykarlanadı. Onda da tovarlardıń úsh kategoriyasını kórsetiledi:

1. **Kúndelikli mútájlik tovarları** - bul kóp oylamastan, óz ara salıstırıwǵa háreket qılmastan, tez-tez satıp alınatuǵın tovarlar (shırıpı, xojalıq buyımları, jazıw quralları).
2. **Qatań tańlaw tovarları** - bul satıp alıw waqıtında sapası, bahası, sırtqı kórimisi, uqsas tovarlar menen salıstırılatuǵın tovarlar (kiyim, mebel', elektr tovarları). Tutınıwshı ózine kerekli tovarlardı tabıw ushin belgili kúsh sarıplaydı.
3. **Abıroy-itibarlı tovarlar** - haqqıyqattanda tek ózine tán ózgesheliklerge iye bolǵan yaqı belgili tanımалı islep shıǵarıwshı firmanıń atı menen baylanıslı bolǵan tovarlar.

Markalı ónim. Olar ónimniń qunın arttıradı, onı uqsas tovarlar ishinen ajratadı, tutınıwshılar ushin paydahlıǵın kórsetedi, tabıslı satılıwın támiyinleydi hám t.b.. Tovarǵa marka atın beriw real ústinliklerge iye bolıw imkaniyatları hám olarǵa erisiw qárejetlerin bahalaw menen baylanıslı. Bul shártlerdiń orınlanıwın tiykarǵı komponentler tómendegiler:

1. Tovarın turaqlı sapası.
2. Transportirovka, satıw hám servis shártleri ózgermeginde tovarın ádettegi bahasınıń saqlap qalıwı.
3. Tovarı hámme jerde (bazardıń belgilengen segmentleri shegarasında) ańsat hám qosımsha talaplırsız satıp alıw imkaniyatı.

4. Reklama yaki basqa informaciya tiykarında satıp alıwǵa aldınnan kelisiw imkaniyatı (pochta, internet, telefon buyırtpası hám basqalar arqalı satıp alıw).

Markalı tovar tovarlardıń ulıwma massası arasında anıq kórinedi, tutınıwshılar ańında ol unamlı sáwleleniwge iye. Onıń belgisi - firma tovar belgisi. Marka siyasatın ámelge asırıw marka atın tańlaw, markanıń bazar kúshin anıqlaw hám eń sońında, marka strategiyasın islep shıǵıw menen baylanıslı. Markanıń atı, birinshiden, tovardıń ózgesheligi, tiykarǵı sapasınıń sáwleleniwi hám basqasha belgileniwine tuwra kelmewi kerek. Usınıń menen birge tómenдеgi talaplarǵa juwap beriwi kerek: qısqa, aytlılıwı ańsat hám este qalatúǵın bolıwı kerek.

Marketingdin' wazıypası kárxananıń tovar markasına salıstırǵanda tutınıwshılardıń turaqlılıǵın qalıplestiriwden ibarat. Bul process dún'ya júzlik ámeliyatta "**branding**" degen attı aldı. Bazarda atı hám súwreti payda bolsa - bul marka, tutınıwshılarda ónim, at, súwretke salıstırǵanda qatnas qalıplesse- bul brand deyiledi.

Tovardı payda etiw, islep shıǵarıw, jetilistiriw, satıw, satılǵannan keyingi xızmet kórsetiw, reklama ilajların islep shıǵıw, sózsiz, tovar islep shıǵarıwshınıń pútkil iskerligi dawamında tiykarǵı oraylıq orındı iyeleydi. Mine usı kompleks ilajlar tovar siyasatı dep ataladı.

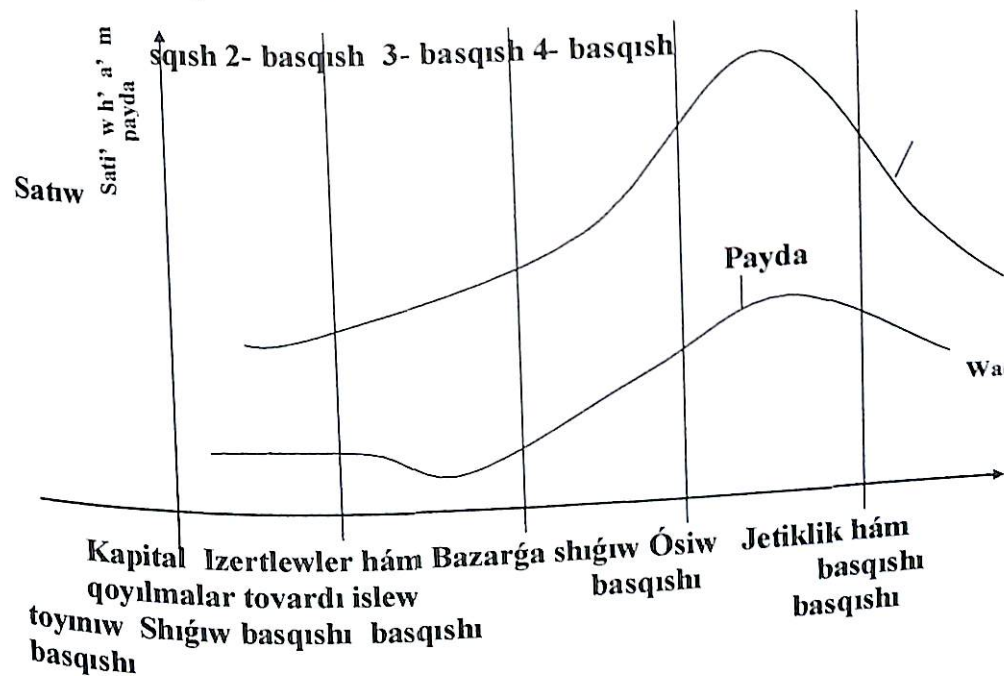
14.2. Tovardıń ómirlik (jasaw) dáwiri hám basqışları

Tovardıń ómirlik (jasaw) dáwiri - tovardıń bazarda payda bolǵan dáwirinen baslap, tap onıń satılmay qalıwına shekem bolǵan waqıt aralıǵı esaplanadı. Tovardıń ómirlik dáwiri koncepciyası hár qanday tovar qansha dárejede jetiliske bolmasın, bul tovar bazardan erteme-keshpe bunnanda jetiliske tovar tárepinen sıǵıp shıǵarıladı. Ámeliyatta tovardıń ómirlik dáwiriniń diapazonı bir qansha keń bolıp, ol bir kúnlük tovardan bazarda óz ornın uzaq waqıt dawamında saqlap qalıwshı tovarǵa shekem bolıwı múmkin.

Tovardıń ómirlik dáwiri koncepciyası birinshi ret amerikalıq marketolog T.Levitt tán tiri organizm sıyaqlı ómirlik dáwirin óteydi. Belgili, tiri organizm rawajlanıw, keyin tuwılıw, sońınan jetiklik, ǵarnılıq basqışların ótep, ólim menen óz jasaw dáwirin tamamlaydı. Usıǵan uqsas qiyaslasaq, tovardıń ómirlik dáwiri processinde islep

shıǵarıw, bazarǵa shıǵıw, ósiw, jetiklik hám islep shıǵıw sıyaqlı basqışlardı óteydi.

Tovardıń tipik ómirlik dáwiri 14.2.1-sızılmada berilgen:

14.2.1-sızılma . Tovardıń ómirlik dáwiri dawamında tovardıń satılıwı hám paydamıń klassifikaciyası

Izertlewler hám tovardı islew basqışı. Tovardıń ómiri onıń ónim sıpatında qalıplesiwinen bir qansha aldın - ideyalar, islenbeler kórinisinde baslanadı. Joqarıda keltirilgen sızılmada bul basqışqa tartıp qatar sanı qoyılmaǵan, sebebi ele tovardıń ózi joq. Bul basqışta izertlewler marketing járdeminde tutınıwshınıń usı ónimge mıtájligin, potencial tutınıwshılar kimler bolıwın hám ideyanı ámelge asırıwda qanday bazarǵa baǵdarlanıw múmkinligin úyrenedi. Bul jerde Marketingdin' wazıypası potencial tutınıwshılardı jańa ideya tiykarında jaratılajaq tovar olar ushın qanday payda keltiriwın túsindirip beriwden ibarat.

Bazarğa shıǵıw basqıshı. Bul basqısh tovardı tarqatıw hám onıń bazarǵa kelip túsiwi menen baslanadı. Bul basqıshta satıwdıń áste-aqırın ósiwi baqlansada, tovardı tarqatıw qárejetleri kópligi sebepli payda birden bolmaydı. Bul jerde Marketingdin` maqseti anıq, yaǵnıy jańa tovar ushın bazarǵa payda etiwden ibarat (ásirese, eger bul absalyut jańa tovar hám oǵan mıtájlik ele bazarda kórinbese). Bul basqıshta Marketingdin` tiykarǵı wazıypası birlemshi talaptı tez qalıplestiriw hám potencial qarıydarlardı haqıqıy qarıydarlarǵa aylandırdıdan ibarat. Sonday aq, bul basqıshta satıwdı ta`nhametlew, reklamalı shólkemlestiriw hám tovardı bólistiriwdıń isenimli kanalların qalıplestiriw maqsetke muwapıq esaplanadı.

Ósiw basqıshı. Eger jańa tovar bazardıń talabın qanaatlandırsa, ol jaǵdayda tovardı satıw úlken dárejede artadı. Sebebi, jańa tovarlardı qaytadan satıp alıp atırǵan belsendi qarıydarlarǵa kóp sanlı basqa qarıydarlarda qosıladı.

Bul basqıshta tovar islep shıǵarıw texnologiyasını jetilistiriw esabınan tovar sapasınıń turaqlılıǵına erisiledi. Bul basqıshta kárxana bir qansha payda alıwǵa kirisedi, bul payda ósip baradı hám usı basqıshtıń aqırına kelip eń joqarı kórsetkishke jetedi. Bul jerde Marketingdin` tiykarǵı wazıypası tovar sapasını asırıw, bazardıń jańa segmentlerin ózlestiriw, bul tovardı satıwdıń qamırıp alınbaǵan kanalların tabıw, tutınıwshılardı tovarlar ózgeshelikleriniń abzallıqları haqqında isenimli reklama jumsların shólkemlestiriw sıyaqlı ilajlardı ámelge asırıwdan ibarat esaplanadı.

Jetiklik basqıshı. Bul basqıshta tovar iri partiyalarda jetiliske texnologiyalar boyınsha joqarı sapa menen islep shıǵarıladı. Bul basqıshta kóplegen islep shıǵarıwshılarda satılmay qalǵan tovarlardıń zapasları toplanıp qaladı, aqıbetinde tovarlardıń satılıwı kemeyedi. Nátiyjede bási keskinlesedi. Beskilesler pás bahalarda kóbirek satıwǵa háreket etedi. Reklama kúsheyttirilip, tovarlardıń jaqsılانған variantların islep shıǵarıwǵa qarjılar sarıplanadı. Bulardıń barlıǵı paydanıń kemeyiwini keltirip shıǵaradı. Eń kúshsiz bási keskilisler gúresten shetke shıǵa baslaydı. Tarmaqta tek bekkem ornı iyelegen bási keskilisler ǵana qaladı.

Marketing xızmeti tovardıń ómirlik dáwirin uzayttırıw, satıw hámde paydanıń kemeyiwine jol qoymaw ushın tovar, bazar hám marketing kompleksin modifikaciyalaw usılların izlewı kerek boladı.

Shıǵıw basqıshı. Qanday jaǵday júz bermesin bári bir belgili waqıttan soń tovardıń satılıwı páseyip baradı. Tovar satılıwınıń páseyiwı bazıda tezlik penen barsa, bazı bir sharayatlarda áste-aqırılıq penen bir-tegis baradı.

Tovar satıwdıń páseyip ketiwı tovar islep shıǵarıw texnologiyasındaǵı jetiliske, tutınıwshılar talabınıń ózgerisi hámde jergilikli hám sırt ellik bási keskilisler tárepinen bási keskilisiniń payda bolıwı sıyaqlı sebepler menen anlatıladı. Satıwdıń hám paydanıń kemeyiwı nátiyjesinde bir qansha firmalar hám kárxanalar bazardan shıǵıwǵa májbúr boladı. Qalǵanları bolsa usınıs etilip atırǵan tovarlar assortimentin qısqartırıwǵa, nátiyjeligi joqarı bolmaǵan sawda kanalların hám bazardıń kishi segmentlerinen waz keshiwine, ta`nhametlew ushın sarıplanıp atırǵan qarjılardı kemeyttiriwge hám bahanı túsiwige májbúr boladı.

Bazıda tovar ómirlik dáwiriniń shıǵıw basqıshında tovardı tiriltiw hám onıń ómirlik dáwirin dawam ettiriwge háreket etip kóriw múmkin. Bunıń ushın firmanıń marketing xızmeti reklamalı belsendilestiredi, bahanı ózerttiriwi, tovarlardıń orap-jaylastırılıwın (upakovka) jetilistirilwi, satıw sistemasın qaytadan shólkemlestiriw, eń tiykarǵısı bolsa jańa bazarlarǵa kiriw hám olardı ózlestiriw sıyaqlı jumslardı ámelge asırıwı kerek boladı. Eger bul ilajlarda unamalı nátiyje bermese, ol jaǵdayda tovar islep shıǵarıwdı toqtatıwǵa ótiw durıs jol esaplanadı.

Firmanıń nátiyjeli iskerlik kórsetiwinde marketing taktikasın qollaw úlken áhmiyetke iye. Biraq, bul marketing taktikası tovardıń hár qıylı ómirlik dáwiri basqıshlarında ózine tán-özgeshelikke iye boladı. Tómendegi 14.2.1-keste maǵlıwmatlarında tovardıń hár qıylı ómirlik dáwiri fazasında firmanıń marketing taktikası qanday bolıwı boyınsha maǵlıwmatlar keltirildi.

Bul keste maǵlıwmatların ulıwmalastırıp sonday juwmaqqa keliw múmkin, firma yaki kárxana tovardıń hár qıylı ómirlik basqıshında belgili bir maqsetti gózlegen halda marketing taktikasınıń ol yaki bul túrinen paydalanadı.

14.2.1-keste.

Tovardıń hár qıylı ómirlik dáwiri fazasında marketing taktikası

	Bazarǵa shıǵıw basqıshı	Ósiw basqıshı	Jetiklik basqıshı	Shıǵıw basqıshı
Tovar	Tıykarǵı	Nomenklaturasın keńeyttiriw	Jańa tovarlardı bazarǵa kiritiw	Bazardan shıǵıw
Baha	Tómen, kerisinshe joqan	Baha aldınǵı fazadaǵıǵa salıstırǵanda joqan, sebebi onıń joqan dárejesine sáykes keledi	Shegirme hám bahaǵa salıstırǵanda texnikalıq háreketler	Talap jaǵdayına sáykes keledi
Satıw	Tovar tarqatıw shegaralanǵan, bir segmentte koncentraciyal anǵan	Satıwdı tez keńeytiriw, jańa segmentlerdi tabıw	Intensiv satıw	Tovardı tańlap tarqatıw
Tovardı bazarǵa jılıtıw	Bırqansha háreket talap etiledi	Múmkın bolǵanında maksimal háreket	Paydaǵa sáykes ráwishte hárekettiń kúshsizleniwi	Tovardı bazardan shıǵarıw
Servis	Qadaǵalaw, múmkın bolǵanında oraylastırılǵan qadaǵalaw	Qadaǵalaw, múmkın bolǵanında oraylastırılmaǵan qadaǵalaw	Servis orayı tárepinen alıp banlatuǵın qadaǵalaw	Tovardı satıw ushın jańa imkanıyatlar payda etiw maqsetinde servisten paydalanıw

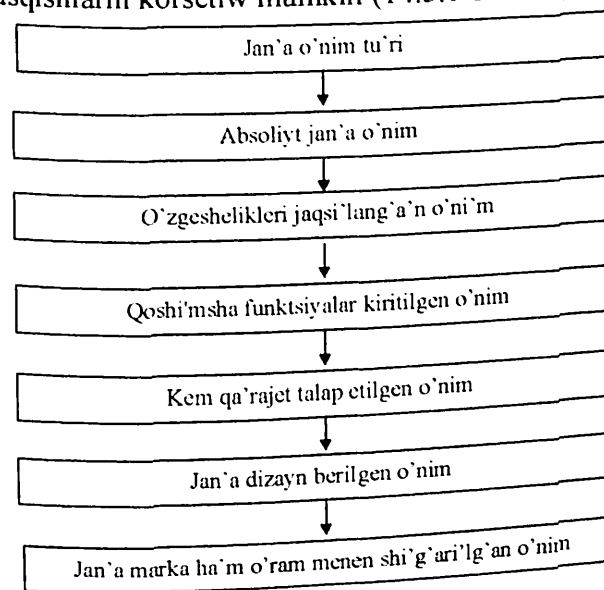
14.3. Jańa tovar islep shıǵarıw strategiyası

Kárxanadıń básiwshilikleri, texnologiya processleri hám tutınıwshılardıń diydinde bolatuǵın ózgerisler tek bar bolǵan tovarlar menen ǵana iskerlik júritiw jeterli emesliginiń dáliyli esaplanadı. Tutınıwshılar jańa hám jetilgen ónimlerdi qáleydi hám kútedi. Óz gezeginde básiwshilerde qarıydarlardı sonday jańa tovarlar menen támiyinlewge bar kúshi menen háreket etedi. Usı sebeplide, hár

qanday firma yaki kárxanadıń jańa tovarlar payda etiw boyınsha óz baǵdarlaması bolıwı kerek.

Kárxana jańalıqtı eki qıylı usıl menen qolǵa kiritiw múmkın. Birinshiden, jańa kárxanadıń pútkilley yaki basqa kárxanadıń tovarın islep shıǵarıwǵa ruxsat beretuǵın patent hám licenziyalardı, nou-xaulardı satıp alıw jolı menen. Ekinshiden, óz kárxanasında izertlew hám islep shıǵarıw bólimlerin shólkemlestirip, solar arqalı islep shıǵarıwdı ámelge asırıw jolı menen.

Jańa tovar - ónim, ideya hám xızmetlerdiń belgili bir potencial tutınıwshılar tárepinen «jańa» dep qabil etiliwi. Ónim jańalıǵınıń bir neshshe basqıshların kórsetiw múmkın (14.3.1-sızılma).

14.3.1-sızılma. Ónim jańalıǵı dárejeleri

Jańa tovar islep shıǵarıw - original tovar payda etiw, tovardıń ózgesheligin jaqsılaw hám onı modernizaciyalaw, kárxanadıń óz ilim-izertlew hám joybarlaw bólimlerin shólkemlestirip, olar arqalı tovardıń jańa markasını islep shıǵarıwdan ibarat. Jańa tovar islep shıǵarıw procesi tómendegi segiz basqıshlı óz ishine aladı: ideyanı izlew, ideyanı tańlaw, jańa tovar koncepciyasını islep shıǵıw hám onı

tekseriw, marketing strategiyasın islep shıǵıw, biznes analizi, tovardı islep shıǵarıw, tovardı bazarǵa shıǵarıw hám kommerciya ushın islep shıǵarıw.

Ideyanı izlew. Jańa tovardı islep shıǵarıw ideyanı izlewden baslanadı. Ideyanı izlew sistemalıq ráwishte alıp barılıwı kerek. Jańa ideyanı izlew tiykarınan kárxananın ishki negizleri (jańa texnika bólimi, izertlew laboratoriyası, marketing bólimi), tutınıwshılardıń, básekileslerdiń, ideyanı oylap tabıwshılardıń, distribyutorlerdiń qálewlerin úyreniw, massalıq informaciya quralları maǵlıwmatları tiykarında, idleyalardı generaciyalawdıń arawlı metodlarınan paydalanıp alıp barıladı.

Jańa ideyalardı generaciyalaw metodlarınan biri «aqılıy xújim» metodi esaplanadı. Bul metodtıń negizgi áhmiyeti sonday, ideyanı analizlewde qatnasıwshılardıń hár birine óz pikirlerin biymálel ayıwları ushın imkaniyat jaratıladı hám hár qanday pikir qansha dárejede bolıwınan gárezsiz áshkaralanbaydı.

Ideyanı tanlaw. Ideyanı qálipestiriw boyınsha iskerlikten maqset múmkin bolǵanında kóbirek ideyaǵa iye bolıwdan ibarat. Keyingi basqıshtaǵı maqset bolsa olardıń sanın qısqarttırwıdan ibarat. Demek, ideyanı tańlaw degende jańa tovar haqqında alǵa súrilgen ideyalardıń barlıǵın analizlep, aldınǵı ideyalardı ajratıw túsiniledi. Bunıń nátiyjesinde kárxana bazarǵa usınıs etiliwi múmkin bolǵan tovar boyınsha jańa ideyanı tańlaw imkaniyatına iye boladı.

Jańa tovar koncepciyasın islep shıǵıw hám onı tekseriw. Ideya tańlagannan keyin onı tovar koncepciyasına aйландırıw kerek. Bul koncepciya potencial tutınıwshılarda snap kóriledi.

Marketing strategiyasın islep shıǵıw. Marketing strategiyası - bul dáslep jańa ónimdi bazarǵa shıǵarıw strategiyasın anıqlawdan ibarat. Bul jerde tómendegi sawallar kórilip shıǵıladı. Eń aldın, maqsetli bazardıń kólemi, strukturası hám xarakteri anıqlanadı. Sońnan, satıw kólemi, bahası, keletugin payda bahalanadı hám satıw kanalları tańlanadı.

Biznes analizi- bul kárxananın maqsetinen kelip shıqqan halda jańa ónimniń keleside qansha muǵdarda satılıwı, qárejetleri hám paydasın bahalawdan ibarat.

Tovardı islep shıǵarıw. Bul basqıshta tovar ideyası fizikalıq formada komplektlenedi hám ónimdi joybarlaw, oraw, markanı islep

shıǵıw, ónim hám sharayattı anıqlaw, tutınıwshınıń qatnasın hám paydalanıwın tekseriw jolı menen marketing strategiyası belgilanedi. Tayar ónimdi ádette test arqalı sımaydı. Test nátiyjelerine qarap tovardaǵı bazı kemshilikler dúzetiledi. Ulıwma alanda jańa tovar tutınıwshılar talabına tolıq juwap beriwi kerek.

Tovardı bazarǵa shıǵarıw. Jańa tovar payda etiwdiń keyingi basqısı onı bazarda snap kóriwden ibarat. Bazarda snap kóriwden tiykarǵı maqset ónimdi hám bul ónimniń marketing baǵdarlamasın(baha, reklama, marka, oraw-jaylastırıw, servis xızmeti hám basqalar) bahalawdan ibarat. Bul jerde tutınıwshılar hám dáldalshılardıń tovarǵa bolǵan qatnası ulen áhmiyetke iye. Nátiyjeler bolsa satılatuǵın ónim hám alınatuǵın payda kólemin belgilewge tiykar bolıp xızmet etedi.

Kommerciya sawda satıq ushın islep shıǵarıw. Bul aqırǵı basqıshta ónim tańlangan bazarǵa úlken kólemde shıǵarıladı hám satıladı. Jańa ónim islep shıǵarıwdıń bul basqısında islep shıǵarıwshı bazarǵa shıǵıw waqıtın, tártibin hám hár bir bazardaǵı iskerlik kólemin, tovar tarqatıw hám jiljıtıwdıń eń nátiyjeli usılların durıs tańlay biliwi hám marketing iskerliginiń jaqsılıp islep shıǵılǵan rejesin islep shıǵıw kerek.

Ámeliyat som kórsetedi, hár qanday ideyada real kommerciyalıq ónimge aylana bermeydi. Kópshilik jaǵdaylarda 10-15 ideyalardan birewi real ónimge aylanadı eken.

Jańa ónimniń bazardaǵı taǵdiri tutınıwshınıń bul ónimdi qabıl etiwge tayar hám tayar emesliginede baylanıslı.

Supernovatorlar - bul tutınıwshılardıń sonday toparı, olar belgisiz ónimdi snap kóriwge baraqulla tayar turadı. **Novatorlar** bolsa tutınıwshılardıń sonday toparı, olar jańa ónimdi satıp algannan keyin onıń taǵdirin tereń oylap, tovardı birinshiler qatarında satıp aladı.

Ápiwayı tutınıwshılar - bular novatorlar toparına kiriwshi tutınıwshılardan keyingi orında turıp, jańa tovarlardı ápiwayı tovarlar sıyaqlı qabıl etedi.

Konservatorlar - skeptikler, basqa tutınıwshı toparlar sıyaqlı, jańa ónimlerdi olardan paydalanıw tájiriyesine iye bolǵanları ushın ǵana satıp aladı.

Superkonservatorlar - bul tutınıwshılardıń sonday toparı, olar hár qanday ózgerislerge gúman menen qaraydı, olar jańa tovarlardı tek ózleriniń úrip-ádetlerine sáykes kelgende ǵana satıp aladı.

Tayanış sózler	
<ul style="list-style-type: none"> • tovar hám tovar assortimenti • servis, tutınıw tovarların islep shıǵarıwǵa baǵdarlangan tovarlar • tovardıń ómirlik dáwiri • tutınıwshılardıń jańalıqtı qabıl etiw 	<ul style="list-style-type: none"> • satıwdı ta'nhametlew • reklamalı • shólkemlestiriw • tovardı bólistiriw • jańa tovar, nou-xau, jańa dizayn • jańa marka • marketing strategiyası.

Ózin ózi tekseriw ushin sawallar:

1. Marketing sistemasında tovar túsiniǵi ?.
2. Tovarń sapası degende neni túsinesiz?
3. Tovarlar qalay toparlarǵa bólinedi?
4. Tovarń «ómirlik ciklı» túsiniǵin ashıp berin?
5. Jańa tovar payda etiw procesi qanday basqışlardı óz ishine aladı?
6. "Tovar modifikaciyası" degenimiz ne? Tovarń ómirlik dáwirindegi rolin túsindirip berin.
7. Tovarń hár qıylı ómirlik dáwiri fazasında marketing taktikası qanday bolıwı kerek?
8. Tovarń básekige shıdamlılıǵın qanday túsinesiz?
9. Tovarń básekige shıdamlılıǵın támiyinlewshi kórsetkishlerdi túsindirip berin.
10. Tutınıwshılar jańalıqtı qabıl etiw dárejesine qarap qanday toparlarǵa ajratıladı?

XV BAP.MARKETING SISTEMASINDA BAHASI SIYASATI

Joba

15.1. Marketing sistemasında baha túsiniǵi hám bahanıń qalıplesiwi

15.2. Bahanıń qalıplesiw usılların tańlaw

15.3. Baha strategiyaları

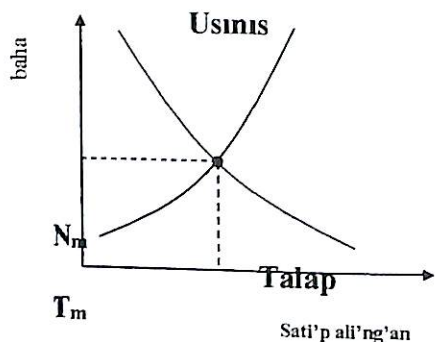
15.1. Marketing sistemasında baha túsiniǵi hám bahanıń qalıplesiwi

Marketing kompleksinde baha ekinshi element bolıp, dáramattı belgileytuǵın tiykarǵı kórsetkish esaplanadı. **Baha** degende ónim, xızmetler ushın hám onı satıp alıw ushın tutınıwshı sarıplaytuǵın pul muǵdarın túsinemiz. Biraq, baha hámme waqıtta pul túrinde ańlatılmaydı. Mısalı, barter natural almasıwdıń qádimgi forması esaplanadı.

Makroekonomikalıq teoriyada XIX ásirde, tovardı satıwǵa tek baha járdeminde tásir kórsetiwı múmkin dep aytıp ótilgen. Bul jaǵdayda joqarı bahalanıwdıń tiykarǵı sebebi sonnan ibarat, Adam Smit hám David Rikardolar dáwirinde tek bir qıylı shiyki zat hám bir qıylı tutınıw tovarları islep shıǵarılıp, tutınıwshılar diqqatın tovardıń markası, oramı hám reklaması járdeminde tartıw imkanıyatı derlik bolmaǵan. Ekinshiden, ónim bahasına tiykarǵı itibar qaratılǵanlıǵı, puldıń muǵdarı jaqtan ańsat ólshew múmkinligi hám bahamı sapaǵa salıstırǵanda talap hám usınısta ańsat qollaw múmkinligi menen túsindiriledi.

Tómendegi 15.1.1 sızılmada talap hám usınıstıń klassikalıq modeli kórsetilgen. Bul sızılma maǵlıwmatlarınan kórinip turıptı, talap bahanıń ósiwi menen kemeyedi, kerisinshi usınıs artadı. Islep shıǵarıwshı baha arqalı onıń ónimi qansha dárejede kerekligi haqqında informaciyaǵa iye boladı.

Erkin báseki bar bolǵan bazardıń ózine tán-özgeshelikleri sonnan ibarat, usınıs etilgen ónimniń belgili dárejesinde bazar óz-ózinen turaqlasıwǵa háreket etedi. Mısalı, islep shıǵarıwshı óz tovarın turaqlı bahadan (Nm) joqarı bahada usınıs etti deyik.

15.1.1-sızılma. Talap hám usimis modeli

Bul jerde:

N_m – tovardıń turaqlı bahası;

T_m – turaqlı bahaǵa sáykes keletuǵın tovar.

Onda qarıydarlar bunday bahanı júdá joqarı dep biledi hám nátiyjede belgili bir muǵdardaǵı tovar qarıydardı taba almaydı. Bunday sharayatta usimis talaptan joqarı boladı. Nátiyjede, bazar bul tovar menen toyınadı, aqıbetinde tovar iyesi tovar bahası tómenletiwge májbúr boladı. Satıwshı tovarǵa jańa baha belgilegende talap artadı hám bul jaǵdayda baha talap iymek sızıǵı boyınsha joqarıǵa kóteriledi. Bul process talap hám usimistıń teń salmaqlılıǵına shekem dawam etedi. Álbette, baha qalıplesiwiniń bul modeli sap básekige tiykarlangan bazarlar ushın islep shıǵılǵan bolıp, bul modelde kóplegen faktorlar esapqa alınbaydı. Baha marketing kompleksiniń tiykarǵı elementlerinen biri esaplanıp, kárxananiń marketing siyasatın islep shıǵıwda keń qollanıladı. Eger bul jerde tovar siyasatın, tovardı satıw hám jılıtıw iskerligin jobalastırıw, tovar háreketi kanallarınıń jańasın tabıw uzaq waqıt talap qılsa, bahanı bolsa sırtqı hám ishki faktorlardıń ózgerisi menen aq tez ózerttiriw múmkin boladı.

Marketingde bahanıń tiykarǵı rol oynawınıń tiykarǵı sebeplerinen jáne biri sonnan ibarat, ol kárxananiń ekonomikalıq kórsetkishlerge tikeley tásir kórsetedi.

Mısalı, payda (P) tómendegishe anıqlanadı.

$$P = (N * V) - S,$$

Bul jerde: P-payda

N – tovar bahası;

V – satılǵan ónim kólemi;

S – jámi qárejetler.

Paydadan basqa baha tovardıń satılıw kólemine, finanslıq kórsetkishlerine, bazar úlesine úlken tásir kórsetedi. Kóplegen jaǵdaylarda, kárxana tovarın eń joqarı bahada, satıp payda alıwdı gózlemesten, iyilewsheń baha siyasatın júritiw kerek.

Básekilesler óz xızmetinde bahaǵa úlken itibar beredi. Tovar bazarda baha tiykarında hám bahasız da básekilesiwde múmkin.

Baha básekisi degende tovardıń bahasınıń ózerttiriw jolı menen báseki gúresine barıw túsiniledi. Bunda, kópshilik jaǵdaylarda bahanı páseyttiriwge háreket etiledi. Álbette, bahanı páseyttirgen firma yaki kárxana básekilesine salıstırǵanda kem qárejetlerge iye bolıwı kerek. Kárxana «baha urısın» ashıwdan aldın óziniń hám básekilestıń ekonomikalıq jaǵdayın jaqsılar úyreniw talap etiledi. Sebebi “Baha urıs”ın ashıp, jeńiliske ushıraw múmkin. Eger, básekilesler bir qıylı sharayatta bolsa, onda “baha urısı” óz áhmiyetin joǵaltadı.

Bahasız básekide bolsa bahanıń roli kemeyttirilmeıdi, bálkim birinshi orında tovardıń ózgesheligi, markasınıń abıroy itibarına, servis dárejesi hám tovar menen baylanıslı basqa faktorlarǵa itibar qaratıladı.

Bahanıń úlken kishiligine ishki hám sırtqı faktorlar tásir kórsetedi.

Ishki faktorlarǵa kárxananiń maqseti, marketingi, marketing kompleksiniń ayırım elementlerine salıstırılmalı qollanılauǵın strategiya, qárejetler hám basqalar kiredi.

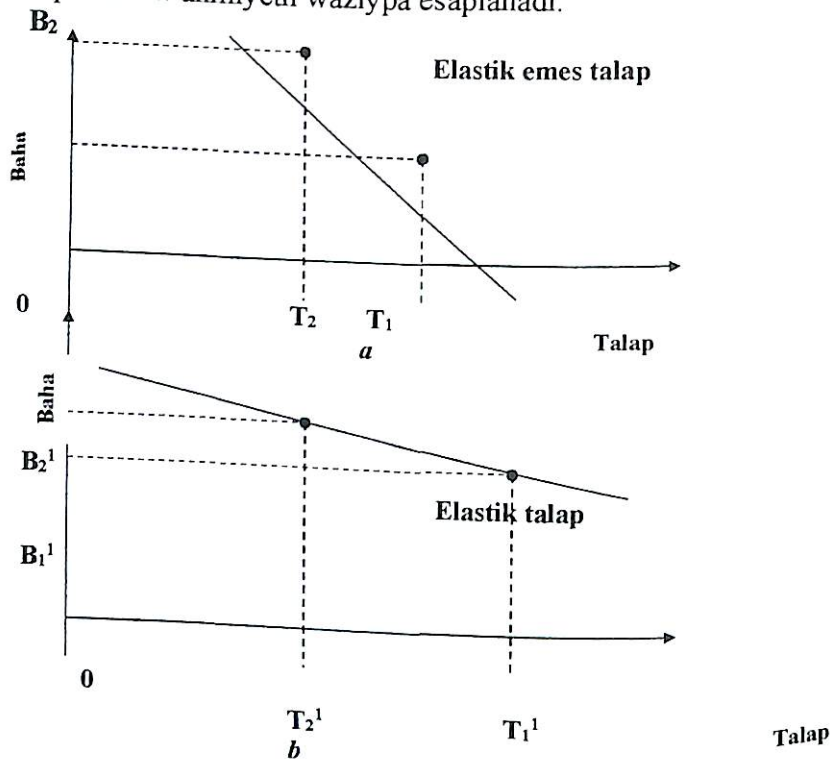
Marketing xızmeti kóz qarasınan bahanıń qalıplesiwine tómendegishe qatnaslardı kórip shıǵıw múmkin:

- paydanı uzaq múddet dawamında maksimal dárejege kóteriwdi;
- paydanı qısqa múddet dawamında maksimal dárejege kóteriwdi;
- tarmaqta baha lideri statusın saqlap qalıw;
- jańa básekilesler payda bolıwına tosqınlıq etiw;
- kárxananiń abıroyın saqlap qalıw;
- “kúshsiz ónimler”di satıwdı jaqsılaw;
- “baha urısı”nıń aldın alıw.

Baha marketing kompleksi elementlerinen biri esaplanıp, onıń qalıplesiwi marketing kompleksiniń basqa elementleri menen tiǵız

baylanishi. Misali, bahanın sapağa, tovar háreketin shólkemlestiriwge, tovardın ómirlik dáwirine baylanishılıǵı usılar qatarına kiredi.

Baha óndiris, tovar háreketin shólkemlestiriw hám satıw qárejetleri hám basqa qárejetlerdi qaplap, payda keltiriwi kerek. Bizge belgili, ulıwma qárejetlerde eń áhmiyetli orındı islep shıǵarılıp atırǵan ónimniń ózine túser bahası iyeleydi. Usı sebepli, ónimniń ózine túser bahasını pássettiriw áhmiyetli wazıypa esaplanadı.

15.1.2-sızılma. Baha iymekligi

Kárxanada bahanın qáleplesiw processin shólkemlestiriw bahanı belgilewshi táreplerdi hám kárxana ishindegi bólimlerin anıqlawdı óz ishine aladı. Tábiyǵıy, hár qıylı shaxslar bahanı belgilewge hár túrli qatnas jasaydı. Misali, kárxananiń ekonomikalıq iskerligi xızmetkerleri joqarı baha belgilewge háreket etse, marketing iskerligi xızmetkerleri baha belgilewde bolsa kóbirek bazar kon'yunkturasına hám tutınıwshılardıń pikirlerine ánel etiliwi maqsetke muwapıq dep esaplaydı. Bahaga tásir kórsetiwshi sırtqı faktorlarǵa bolsa bazardıń

túri, tovardın bahası hám qunınıń salıstırmalılıǵın tutınıwshılar tárepinen bahalaw, ekonomikalıq ortalıq, mámleket basqarıwı hám basqalar kiredi. Baha hám onıń ózgerisi nátiyjesinde payda bolıp kelgen talap dárejesi ortasındaǵı baylanishılıq talap iymek sızıǵı menen súwretlenedi. Talaptıń bahaga baylanishılıǵı haldaǵı elastikligi - bul tovardın bahası bir payız ózgerisi nátiyjesinde olardıń satıw kólemi ózgerisiniń payızlarda anılatılıwı bolıp tabıladı

Eger bazar bir qıylı mıtájliklerdi qanaatlandıırıw qábiyetine iye bolǵan kóp sanlı tovar hám xızmetler menen toyınǵan bolsa, talaptıń baha elastikligi birden úlken boladı. Talap elastikligin anıqlaw tiykarında satıw kólemin asırıw ushın bahalarǵa qanday baǵdarda tásir etiwın, básekiles satıp atırǵan tovar markalarınan qaysı biri kóbirek bazar kúshine iye ekenligin bilip alıw múmkin boladı.

15.2. Baha qáleplesiwiniń usılların tańlaw

Kárxana tovarǵa bolǵan talaptı, tovar islep shıǵarıw ushın sarıplanǵan jalpı qárejetlerdi esaplap shıǵıp hám básekilesler bahanı, óziniń tovarlarına bahanıń qáleplesiw usılların belgileydi. Ádette, tovardın bahası júdá tómen hám júdá joqarıda bolmastan, bálkim usı eki kórsetkish aralıǵında bolıwı maqsetke muwapıq boladı. Bunıń sebebi tómengi baha paydanı támiyinlemeydi, joqarı baha bolsa talaptı qáleplestirmeydi. Tómendegi 15.2.1 -sızılma kárxana basshısı tómendegi úsh baha belgilew norması tiykarında óz tovarına baha belgiliw keltirilgen.

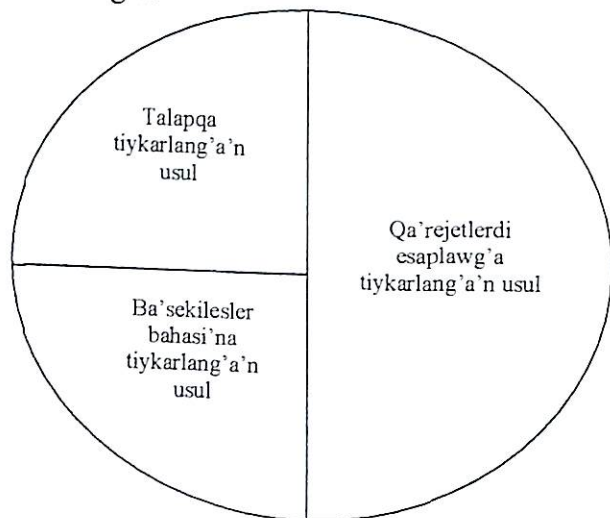
Júdá tómen baha	Múmkin bolǵan baha		Júdá joqarı baha
Bul bahada payda alıw múmkin emes	Ónimniń ózine túser bahası, tovardın ózgeshelikleri	Básekileslerdiń bahasınıń teńi joq	Bul bahada talap qáleplespeydi

15.2.1-sızılma. Baha belgilewdegi tiykarǵı pikirler

Keltirilgen 15.2.1-sızılma maǵlıwmatlarında kórsetilgenindey, tovardın múmkin bolǵan minimal bahası ónimniń ózine túser bahası tiykarında anıqlansa, múmkin bolǵan maksimal bahası bolsa tovardın

başqa tovarlardan parıqlanıwshı qandayda bir teńi joq ózgeshelikleri tiykarında anıqlanadı.

Kárxana baha qalıplesiw mashqalasın shesher eken, ol joqarıda keltirilgen pikirlerden birin tańlap jumıs júritedi. Bunda kárxana tańlağan usıl tovardıń anıq bahasın esaplawda durıs ekenligine isenip xızmet júritedi. Tómenдеgi 19.2.2-sızılmada baha belgilewdiń 3 túrli usılı kórsetilgen.

15.2.2 -sızılma. Baha belgilew usılları

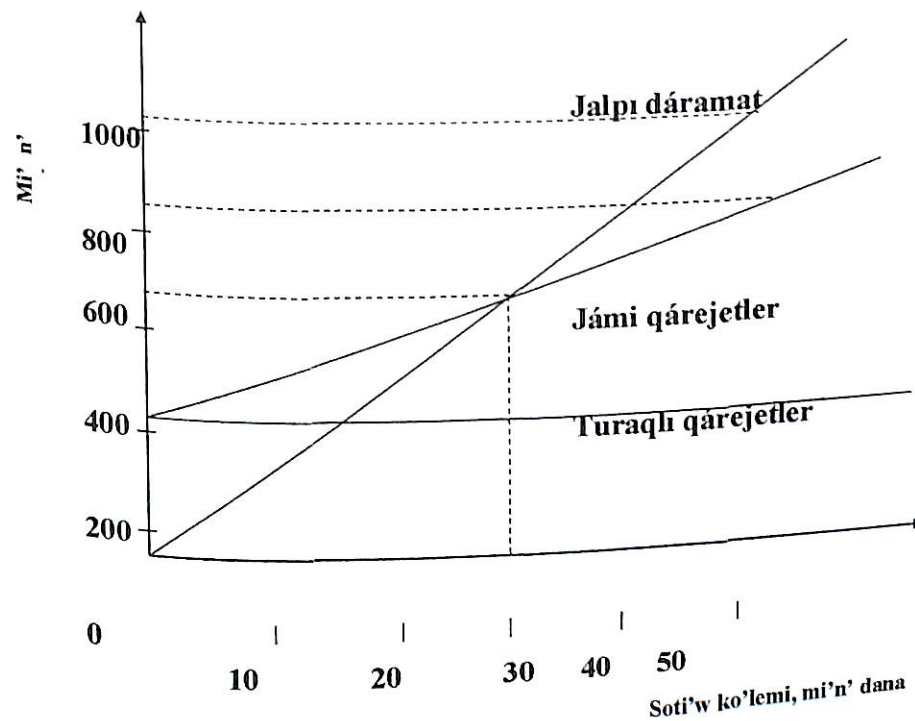
Baha belgilewdiń qárejetlerdi esaplawǵa tiykarlangan usıl. Bul usıl eń ápiwayı esaplanıp, ónimniń ózine túser bahasına usı ónimdi islep shıǵarıwshıdan tutınıwshıǵa shekem jetkerip beriwge shekem bolǵan proceste payda bolatuǵın qárejetlerdi hám kárxananiń alatúǵın paydasın qosıwǵa tiykarlanadı.

Hár qıyılı tovarlar ushın sawda ústemeleri bir-birinen parıqlanadı. Bahanı anıqlawǵa bunday qatnas jasawda bazar talabı hám básekilesler bahası esapqa alınbaydı. Bunnan başqa, satılatuǵın ónimniń kólemine anıqlaw qıyın bolǵanlıǵı sebepli, islep shıǵarıw qárejetleriniń kólemine anıqlawdada qıyınshılıq tuwıladı. Soǵan qaramastan, bahanı anıqlawdıń bul usılı tez-tez qollanıladı, sebebi bul usıl ápiwayı hám túsinikli esaplanadı. Baha belgilewdiń qárejetlerin esaplawǵa tiykarlangan usıllarınan jáne biri zıyansızlıq hám maqsetli

paydanı támiyinlewdiń analizi tiykarında alıp barılatuǵın usıl esaplanadı.

Zıyansızlıq hám maqsetli paydanı támiyinlewdiń analizi tiykarında baha belgilew usılı. Bizge belgili, hár bir kárxana belgili bir paydanı gózlep baha qoyıwǵa umtıladı. Bahalawdıń bul usılı zıyansızlıq grafigina tiykarlanadı. Zıyansızlıqtıń grafigi 15.2.3-sızılmada kórsetilgen.

Bul grafigte jalpı dáramat, payda hám jámi qárejetlerdiń satılatuǵın ónim kólemine baylanıshılıǵı kórsetilgen.

15.2.3-sızılma. Zıyansızlıq hám maqsetli payda analizi usılı boyınsha bahanı anıqlaw

Talapqa tiykarlangan usıl. Kópshilik jaǵdaylarda kárxanalar bahalawdıń tiykarǵı faktori qárejetler emes, bálkim tovardıń tutınıwshılar tárepinen qarıydar sıpatında qabil etiliwi, yaǵnıy tovardıń

qarıydar qáleytuğın paydalığında dep biledi. Demek, baha bul jağdayda tovardıń qun jağınan áhmiyetligine muwapıq keliwi kerek. Haqıyqatında da hár bir qarıydar ol yaqi bul tovardı satıp alar eken, ol qıyalıy satıp alğan tovardıń bahasını onıń paydalılıǵı menen salıstırıp kóredi.

Tovardıń paydalılıǵı tiykarında bahalaw usılınan paydalanatuğın kárxana tutınıwshılar sanasında usı kárxananın tovarına básikeylesip atırǵan tovarlar haqqında da qanday túsiniqke iye bolıwları talap etiledi. Bul jerde tutınıwshılardıń bir tovar ushın hár qıylı sharayatlarda qansha pul tólewge tayar ekenliklerin biliwde áhmiyetli esaplanadı.

Kópshilik kompaniyalar óz tovarlarınıń bahaların júdá joqarı belgileydi hám nátiyjede tovar bazarda jaman satıladı. Bazı bir kompaniyalar bolsa óz tovarlarına hádden tıs tómen baha belgileydi. Bul jağdayda tovarlar bazarda jaqsı satılsada, kárxanaǵa az dáramat keltiredi. Tutınıwshılardıń baha dárejesine qatnasların biliw ushın amawlı marketing izertlewleri ótkiziledi. Mısalı, tutınıwshılar arasında sorawlar ótkiziw hám bazardan test usılında sorawnama ótkeriw usılar qatarına kiredi.

Tutınıwshılar talabı tiykarında baxa belgilewdiń variantlarınan biri kim-zıyat sawdasın ótkiziw esaplanadı. Eger tovar tutınıwshı ushın júdá áhmiyetli, úlken qunǵa iye bolsa, ol jağdayda kim-zıyat sawdasının baslanǵısh bahasını júdá joqarı belgilew múmkin boladı.

Baha belgilewdiń básikeylesler bahasına tiykarlanǵan usılı. Kárxananın baha siyasatına básikeyleslerdiń baxaları hám bazarda baha ózgerisine básikeyleslerdiń qatnası úlken tásir kórsetedi. Demek, básikeylesler bahasını úyreniw- baha qalıplesiwi salasında áhmiyetli elementlerden biri esaplanadı. Eger bazar sap básikeylesler bazar bolsa, onda satıwshı bazardaǵıdan joqarı bahanı talap etiwı múmkin emes, sebebi qarıydarlar usı bazar bahası boyınsha tovardıń qálegen muǵdarın ashıq satıp alıwları alıwları múmkin. Demek, bul jerde bahalar talap hám usınıs tiykarında belgilenedi. Bunda bahalar qatań hám olarǵa ayırıqsha kárxana tárepinen tásir kórsetiw derlik múmkin emes.

Baha belgilewdiń básikeylesler bahasına tiykarlanǵan usılına kárxananın bazarda bekkem orın iyelep turǵan jetekshi kárxana belgilegen bahasına qarap baha belgileniwinde kiritiw múmkin.

Bunday jağdayda kárxana óz tovarına bazar jetekshisi belgilegen bahadan salıstırǵanda tómenirek baha belgileydi.

15.3. Baha strategiyaları

Baha strategiyası degende bahalaw salasındaǵı qararlar hám ilajlardıń kompleksi túsiniledi. Belgili, bazar sharayatında isleytuğın hár bir kárxana, aldın, bahalardı anıqlawdıń strategiyası hám principlerin islep shıǵıw talap etiledi. Usı strategiya hám principlerge ámel etse ǵana kárxana óz aldına qoyılǵan wazıypalardı tabıshı sheshiwı múmkin boladı. Tómendegi baha belgilew salasında qollanıwı múmkin bolǵan strategiyalardıń bazı birleri menen tanısamız.

Bazarda turaqlılıq sharayatın saqlaw strategiyası. Bul strategiyanı kárxana iskerliginiń rentabelligi hám basqa ekonomikalıq kórsetkishleri turaqlı bolǵan jağdaylarda qollaw múmkin boladı. Kópshilik jağdaylarda rentabellik (fondlarǵa salıstırǵanda) 10-15 payızdı qurasa, bul kárxana qanaatlandırarlı iskerlik kórsetip atırǵan kárxana dep esaplanadı.

Paydanı maksimallastırw, rentabellik dárejesin asırw strategiyası. Baha belgilewdiń bul strategiyasınan maqset dáramatlardı asırw hám kárxananın tákrar islep shıǵarıw, sonday aq investiciyalıq imkaniyatlarında keńeyttiriwden ibarat.

Jetekshiniń izinen júriw strategiyası. Bahalardıń bazar dárejesi bazarda háreket etip atırǵan iri kárxanalardıń sanı hám olardıń baha strategiyasında baylanıslı boladı. Bunday sharayatta kishi kárxanalar baha jağınan jetekshi bolǵan kárxanalardıń tásirinde boladı. Demek, bul jerde kárxana bahalawdıń jetekshi izinen júriw strategiyasını qollawı paydalı. Álbette, jetekshi sharayattı iyelep turǵan kárxana maqsetke muwapıq baha belgilewge háreket etedi.

“Qaymıǵıp qalıw” strategiyası. Eger kárxana marketing imkaniyatlarınan nátiyjeli paydalanıp, jańa tovardıń ózine tán ózgesheliklerge iye ekenligin ajratıp kórsete alsa, sonday aq, tovar satıwdıń hám isletiwdiń jaqsıraq seriyasını támiyinlese, onda bul kárxana básikeyleslerge salıstırǵanda baha belgilewde belgili erkinliklerge iye boladı. Nátiyjede, kárxana óz tovarlarına joqarı dárejedegi bahanı belgileydi. Bul strategiya, kópshilik jağdayda, kárxana jańa tovar islep shıǵarıw hám bul tovardı bazarǵa kiritiw

menen baylanıslı bolǵan qárejetlerdi ilajı barınsha tezirek qaplaw zárúr bolǵan jaǵdaylarda qollanıladı.

“Jarıp ótiw”strategiyası. Bul strategiya kóbinese óndiris texnologiyası júdá ápiwayı hám galabalıq tutınıwǵa baǵdarlangan jańa ónimdi bazarǵa kiritiwde qollanıladı. Bunda tovar bazarǵa júdá pás bahada shıǵanıladı, bazarı iyelewi menen normal dárejege qaytadı. Ásirese, bul strategiyanı kárxana básekileslerge salıstırǵanda úlken kólemdegi ónimdi bazarǵa kiritiwi múmkin bolǵan jaǵdaylarda qollaw maqsetke muwapıq esaplanadı.

“Kirip barıw” strategiyası. Bul strategiya tómen bahalar arqalı jańa bazarǵa tez kirip barıw ushın isletiledi. Bul strategiya talaptın joqarı elastikligi sharayatında joqarı nátiyje beredi.

“Turaqlı paydalanıw” strategiyası. Bul strategiyanıń tiykarǵı áhmiyeti, jańa tovarlardı bazarǵa kiritiw basqıshında, satılatuǵın tovarlardın kólemi kem bolǵanda olarǵa júdá joqarı baha belgilewden ibarat. Sońınan bul baha bazarın hám básekileslerdin ósiwi menen kemeyip baradı.

“Kárxananın eksport imkaniyatların keńeytiriwge baǵdarlangan baha” strategiyası. Kárxana tovardı bahalawda bul strategiyanı qollaw ushın mámlekettin ishki hám sırtqı bazarında bahalawdin ózgesheliklerin esapqa alıwı kerek. Usılardı úyrenip anıq bazar sharayatlarına baylanıslı halda ózine tán baha siyasatın tańlawı múmkin boladı.

Ulıwma alǵanda, kárxana óz imkaniyatlarınan maqsetlerinen kelip shıǵıp joqarıda keltirilgen baha strategiyalarınan paydalanadı.

Tayanısh sózler	
• baha	• bahanın iyilewshenligi
• usınıs hám talap	• jalpı qárejetler
• talap hám usınıs teńsalmaqlıǵı	• baha belgilew
• bahanın qalıplesiwi,	• jalpı dáramat
• payda	• baha strategiyası
• tovar bahası,	• rentabellik
• qárejetler	• baha siyasatı
• baha arqalı hám bahasız bási	• ónimnin ózine túser bahası.

Ózin ózi tekseriw ushın sawallar:

1. Bahanı qalıplestiriwden maqset ne?
2. Bahanın qalıplesiwine talap hám usınıstın tásirin sızılma arqalı kórsetin?
3. Marketingde bahanın qalıplesiwine qanday qatnaslar bar?
4. Baha bási bási hám bahasız bási qalay túsinesiz?
5. Baha qalıplesiwine qanday faktorlar tásir kórsetedi?
6. Baha iyilewshenligin qalay túsinesiz hám bahaǵa qanday qanday tásir kórsetedi?
7. Bahanın túrlerin aytıp beriń?
8. “Kótere baha” hám “Usaqılap satıw bahası” túsiniklerin túsindiriń?
9. Baha belgilew usılların túsindirip beriń?
10. Baxa strategiyasın túsindirip beriń?
11. “Baha psixologiyası” túsinigin túsindirip bering?

XVI BAP. MARKETINGTE KOMMUNIKACIYALÍQ SIYASAT

Joba

16.1. Ja`maatshilik penen baylanıs (pablik rileyshnz) hám onıń áhmiyeti

16.2. Reklama hám reklama quralları

16.3. Marketingde satıwdı xoshametlew

16.1. Ja`maatshilik penen baylanıs (pablik rileyshnz) hám onıń áhmiyeti

Kommunikaciyalıq siyaset degende bazarǵa tovar jiljitiw usıllarınıń kompleksi túsiniledi. Bularǵa pablik rileyshnz (Ja`maatshilik penen baylanıs), reklama, satıwdı ta`nhametlew hám jeke satıw kiredi. Keńeytirilgen mániste jiljitiw - bul tovarlar satılıwın tezlestiriw hám bazarda unamlı tásirdi qalıplestiriw maqsetinde informaciya alıw, qarıydarı isendiriw hám óz iskerligi haqqında maǵlıwmat beriw ushın kárxananıń bazar menen turaqlı baylanıslardı ornatiw hám saqlap turıwı esaplanadı.

Jámáátshilik penen baylanıs (pablik rileyshnz). Ja`maatshilik penen baylanıs - kárxananıń hám usı kárxana tovarlarınıń unamlı abıyoy-itibarın (imidji) qalıplestiriw hám olar haqqındaǵı kerı pikirlerdi jumıstıw arqalı keń Ja`maatshilik penen kárxana ortasındaǵı jaqsı qatnaslar bolıp esaplanadı. Ja`maatshilik degende hár qıylı shólkemler, xalıqtıń toparları, finans shólkemleri, mámleketlik shólkemler, xalıqtıń qatlamları, jergilikli hákimiyat sub`ektleri túsiniledi.

Óndirislik kárxanalar, hákimshilik, kommerciyalıq, ilimiy shólkemlerdiń tabısları olardıń keń Ja`maatshilik hám tutınıwshılar menen baylanıslardıń qay dárejede shólkemlestirilgenligine hár tárepleme baylanıslı boladı. Keyingi waqıtta pablik rileyshnz keskin rawajlanbaqta hám marketing sistemasında rawajlangan firmalardıń jetiliskeń, nátiyjeli quralı spatında bahalanbaqta. Ol tutınıw tovarların belgili firmalardıń islep shıǵarıw, sanaat firmaları hám kompaniyaları tárepinen potencial qarıydarlar ortalıǵın keńeyttiriw, tovarlar xaqında tolıq informaciyaǵa iye bolıw maqsetinde isletiledi.

Pablik rileyshnztiń bas principi bolıp tómendegiler esaplanadı:

- informaciyalardıń tolıq hám xaqıqıy bolıwına erisiw;
- maǵlıwmatlardıń ápiwayı hám túsiniqli bolıwın támiyinlew;
- qatnasılardıń eki tárep ushında qızıǵarlı bolıwına erisiw;
- qatnasılarda ózine joqarı baha qoyıw, bahasını joqarılatıwı támiyinlew;
- Ja`maatshilik pikirini biliw ushın waqıtın ayamaw;
- qatnasılardıń hár bir basqıshında isenimlilikke erisiw hám basqalar.

Pablik rileyshnzte tutınıwshılardı informaciyalardı jetkiziw ushın hár túrli informaciya quralları hám kanallarınan paydalanıladı. 16.1.1-sızılma olardıń tiykarǵıları kórsetilgen.

Pablik rileyshnz
Brifinglar, press-konferenciya shólkemlestiriw
Prezentaciya ótkiziw
Hár qıylı yubileylerdi ótkiziw
Ǵalaba xabar qurallarınan paydalanıw
Ayırım shaxs hám shólkemlerdiń paydasın gózlep mehribanlıq ilajların ótkiziw
Firmalardıń reklamaǵa baylanısı bolmaǵan jurnal hám byulletenlerin baspadan shıǵarıw
Kewilli ilajlar ótkiziw
Waqıt waqıt ǵalaba xabar qurallarında kárxanalardıń kommerciyalıq iskerligin kórsetiw
Básekiles kárxanalar menen tanısıw

16.1.1-sızılma. Ja`maatshilik penen bolatuǵın baylanıslardıń tiykarǵı baǵdarları

Kópshilik shólkemlerde Ja`maatshilik penen baylanıslardı shólkemlestiriw ushın juwapkerli shaxs tayınlanadı. Usı juwapker shaxs xalıq penen baylanıs baǵdarlamasını islep shıǵadı.

16.2. Reklama hám reklama quralları

Joqanda keltirilgen ótkenimizdey, reklama tovarları jiljitiwdiń áhmiyetli elementlerinen biri esaplanadı. "Reklama" sózi latin tilinen alınǵan bolıp ("reklamare" - baqırıw), kim yaki ne haqqında

maǵlıwmattı tarqatıw, qandayda bir nársege tutınıwshı hám qarıydarlardıń pikirın tartıw maqsetinde ámelge asırılatuǵın ilajlardı ańlatadı. Bizge belgili, firmalardıń bazarda nátiyjeli xızmet kórsetiwi ushın tek ǵana sapalı tovarlardı islep shıǵarıw jeterli emes.

Báلكim, bul barada tutınıwshılardı usı tovarlardıń tutınıw ózgeshelikleri haqqında hár tárepleme xabardar etip, óz tovarlarınń tutınıwshılar sanasında anıq orın iyelewge erisiw úlken áhmiyetke iye. Bunıń ushın, birinshi gezekte, kárxanalar reklama qurallarınan ónimli paydalana biliwleri lazım.

Ózbekistan Respublikasınıń 1998 jil dekabr` ayında qabıl etilgen "Reklama haqqında"ǵı nızamında aytıp ótiliwshı "Reklama - haqıqiy hám fizikalıq tárepler yaki ónim haqqındaǵı tikkeley yaki janapay payda alıw maqsetinde tarqatılatuǵın arawlı maǵlıwmatlar bolıp esaplanadı". Bul nızamda kórsetilgenindey, reklama anıq, haqıqiy hám nızamlarǵa qarsı bolmawı kerek. Sonday aq, paydalanıp atırǵan reklama túri hám quralları tutınıwshılardı ruwxıy hám materiallıq zıyan keltirmesligi talap etiledi.

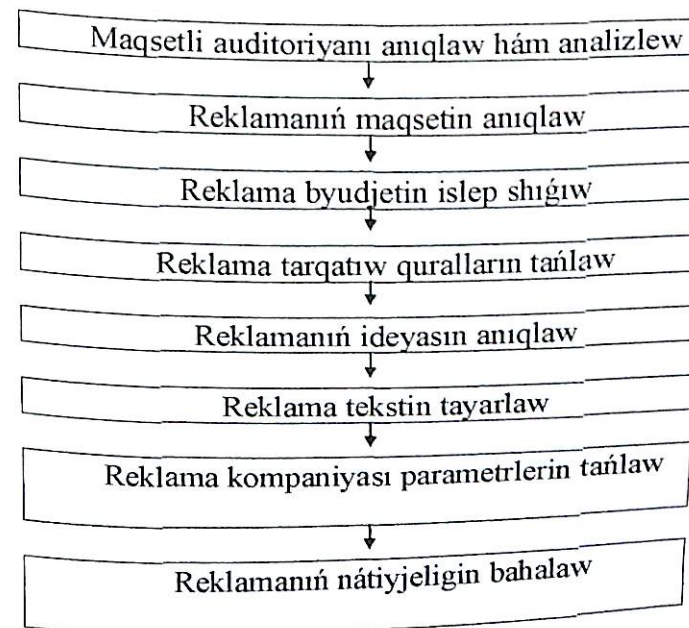
Demek, "Reklama haqqında"ǵı nızam reklamanı islep shıǵıw hám tarqatıw menen baylanıshı bolǵan qatnasıqlardıń huqıqiy tiykarın jaratıp berdi. Onıń tiykarǵı maqseti tovarlardıń sapası, tutınıw ózgeshelikleri hám basqa ózgeshelikleri haqqında anıq emes, haqıqiy bolmaǵan maǵlıwmatlardı tarqatıwdıń aldın alıw tiykarında yuridikalıq hám fizikalıq táreplerdiń, sonday aq tutınıwshılardıń huqıqların qorǵawdan ibarat.

Xalıq aralıq sawda palatası tárepinen 1987 jilda qabıl etilgen halıq aralıq reklama Kodeksinde hár qanday reklama májbúriyatı ádep-ikramlılıq normalarna sáykes, haqıqiy hám isenimli bolıwı kórsetip ótilgen.

Kóbinese reklama tovardı satadı degen onsha durıs bolmaǵan juwmaqqá kelinedi. Sebebi, reklama tovardı satpaydı, báلكim potencial qarıydarlardı tawıp, talaptı ta`nhametleydi. Mısalı, qarıydar dukanǵa kirip izlegen tovarın taptı, biraq tovardıń sapası, assortimenti yaki bahası onı qanaatlandıрмаǵanlıǵı sebepli tovardı satıp almastan dukannan shıǵıp ketti. Bul jerde qarıydarǵa reklama tásir kórsetedi me? - degen sawal tuwıladı. Bul sawalǵa sawalǵa awa, - dep unamlı juwap beriw múmkin. Reklama ushın eń tiykarǵı wazıypa - bul potencial qarıydarlı tovar satılıp atırǵan orınǵa keltiriwden ibarat.

Qarıydarlı dukanǵa kelip, tovar satıp almastan shıǵıp ketpewi ushın reklama tovardı satıwdıń basqa usılları menen birge qollanıwı maqsetke muwapıq. Eń tiykarǵısı bolsa tovar sapası hám estetikalıq ózgeshelikleri boyınsha qarıydar diyidine sáykes bolıwı kerek. Usı sebepli reklamanıń nátiyjeligi satılǵan tovarlar kólemi menen emes, báلكim potencial qarıydarlardıń neshe márte keliwi hám neshe mártebe telefon arqalı sóyleskenligi sıyaqlı kórsetkishler tiykarında bahalaw durıs esaplanadı.

Reklamanıń wazıypası- xabar beriw, isendiriw hám esletiwden ibarat. Sonıń ózi reklamanıń tovar satılıwına tásir kórsetiwidiń dáliyli esaplanadı. Reklamanı islep shıǵıw hám shólkemlestiriw kárxananıń pútkil iskerliginiń bir bólegi esaplanadı. Usı sebepli reklama jumsların shólkemlestiriw belgili tártip hám qaǵıydaǵa boysınadı. Tómendegi 16.2.1-sızılmada reklamanı islep shıǵıw tártibi keltirildi.

16.2.1-sızılma. Reklamanı engiziw basqıshları

Bul 16.2.1-sızılma maǵlıwmatlarınan kórinip turǵanıday, reklama jumsları reklama kimge qaratılǵanlıǵın, yaǵnıy maqsetli auditoriyanı anıqlaw hám analizlew menen baslanadı. Sonınan

reklamaniń maqseti anıqlanadı. Hár bir reklama túri ushın onıń ózine tán maqsetleri belgilenedi. Mısalı, jańa tovar reklama qılınıp atırǵan bolsa, onda reklamaniń maqseti jańa tovar haqqında birlemshı maǵlıwmattı beriwge qaratılıwı, keyingi basqıshı bolsa jańa tovardıń unamlı ózgeshelikleri boyınsha qosımsha informaciya beriwden ibarat bolıwı kerek hám t.b.

Reklamani shólkemlestiriwdegi tiykarǵı processlerden biri reklama byudjetin islep shıǵıw esaplanadı. Reklama byudjetin islep shıǵıw reklama kompaniyasınıń maqsetleri, kárxananiń finanslıq imkaniyatları, básekileslerdiń reklama qáJobatleri, tarmaқтаǵı ulıwma qáJobatler hám taǵı basqalardı esapqa alıwǵa tiykarlangan hár túrli qatnaslardı qollaw menen ámelge asırıladı. Reklama byudjetin esaplap shıǵıwdıń bir neshshe usılları bar. Bular tiykarınan tómendegiler esaplanadı: “bar bolǵan qarjılardan bir bir bólegin ajratıw, satılǵan tovarlar summasınan payızlar ajratıw”, básekili paritet, maqset hám wazıypalardan kelip shıqqan halda esap-sanaq islew usılı.

Sonı aytıp ótiw lazım, reklama qáJobatleri qaysı usıl menen esaplap shıǵılǵanlıǵına qaramastan, bul qáJobatler tutınıwshı tárepinen tovarǵa tólenip atırǵan bahada óz sáwleleniwın tabadı.

Hár bir shólkem bir waqıttıń ózinde hár qıylı sırtqı ortalıq sharayatında xızmet kórsetedi. Usı sebepli reklama qáJobatlerin esap-sanaq qılǵanda kárxana xızmet kórsetip atırǵan ekonomikalıq, siyasiy, sociallıq hám basqa sharayatlar esapqa alınıwı kerek.

Reklama jumısların shólkemlestiriwdegi keyingi adım-bul reklama tarqatıw quralların tańlawdan ibarat. Tábiyǵıy, reklama tarqatıw quralların tańlaǵannan soń ǵana, reklama xabarlarınıń mazmunın hám túrlerin anıqlawǵa háreket etiledi.

Sońınan reklamani islep shıǵıw processinde reklamaniń ideyası islep shıǵıladı. Jaqsı tańlangan ideya reklamaǵa qosımsha mazmun beredi. Bul bolsa reklamani tez eslep qalıw hám oǵan qızıǵıw imkaniyatın tuwdıradı.

Bundan keyin bolsa reklama islep shıǵıladı, yaǵnıy reklama teksti tayarlanadı. Reklama xabarları, eń aldın, tutınıwshınıń dıqqatın tartıwı hám qızıqtıra alatuǵın bolıwı kerek. Eger reklamaniń mazmunı tutınıwshınıń qarasarına, turmıs tájiriybesine, tólew imkaniyatlarına sáykes kelse ǵana reklamaǵa qızıǵıw hám isenim kúsheyedi.

Reklama jumısların shólkemlestiriwdiń keyingi basqıshı reklama kompaniyası parametrlerin tańlawdan ibarat. Bul jerde reklama maqsetli bazarda qansha sanlı potencial qarıydarlardıń itibarına usınılıwı hám reklama maǵlıwmatları sutkada sheshe mártebe efirge uzatılıwı sıyaqlı máseleler anıqlanadı.

Reklamani jobalastırıwdıń sońǵı basqıshı reklamaniń nátiyjeligin bahalawdan ibarat.

Reklama bir neshshe belgileri boyınsha toparlarǵa bólinedi.

Reklama qanday aymaqtı qamırap alǵanlıǵına yaǵnıy, geografıyalıq belgisine qarap sırt el, ulıwma milliy, aymaqlıq hám jergilikli reklamalarǵa bólinedi.

Qollanıw atırǵan texnikalıq qurallarına qarap reklama tómendegi túrlerge ajratıladı: vitrina - kórgizbeli, ǵalaba xabar qurallarındaǵı reklama, baspa reklama, audiovizual, radio hám telereklama.

Maqsetine qarap reklama qarıydarlardıń pútkil toplamına hám xalıqtıń belgili toparlarına qaratılǵan bolıwıda múmkin. Eger reklama payda alıwǵa qaratılǵan bolsa, bunday reklama kommerciyalıq reklaması dep, eger payda alıwǵa qaratılmaǵan, bálkim ja`maatshilikke qaratılǵan bolsa, kommerciyalıq bolmaǵan reklama dep júritiledi.

Reklamalar maqsetli auditoriyaǵa qanday tásir kórsetiwine qarap shártli ráwishte maǵlıwmat beriwshi, qozǵatıwshı hám esletiwshı reklamalar dep toparlarǵa ajratılıwı múmkin.

Búgingi kúnde hár qanday kárxananiń rawajlanıwı kompyuterlersiz kóz aldımızǵa keltiriwimiz qıyın. Usı sebepli búgingi kúnde kompyuterlestirilgen reklama da reklama quralları sıpatında qollanıwmaқта. Sırt el ekspertleriniń pikrinsheshe, jaqın kedeshekte kompyuterlestirilgen reklamaniń basqa reklamalardan ozip ketedi. Bul reklamaniń negizgi áhmiyeti sonnan ibarat, reklama beriwshi kárxana belgili tólem esesine kompyuterlestirilgen reklama informaciyanıń negizlerine, yaǵnıy qanıgelestirilgen kompyuter sistemalarınıń maǵlıwmatlar bazasına óz kárxanaları hám tovarları haqqındaǵı maǵlıwmatlardı kiritedi.

Juwmaqlap aytqanda, respublikamızda bazar qatnasıqlarınıń qalıplesiwi hám rawajlanıwı sharayatında reklama salasındaǵı tájiriybelerdı jaqsılap úyrenip, unamlı qatnas jasap, olardan nátiyjeli

paydalanıw hár bir kárxananıń turaqlılıǵın támiyinlewde áhmiyetli qural esaplanadı.

16.3. Marketingde satıwdı qoshametlew

Satıwdı qoshametlew. Marketingde kommunikaciyalıq siyasatnıń áhmiyetli elementlerinen biri satıwdı ta`nhametlew esaplanadı. Satıwdı ta`nhametlew degende ónimniń satılıwına umtıldırıwshı qısqa múddetli ilajlar túsiniledi. Eger reklamaniń shaqırığı: “Biziń ónimdi satıp alıń bolsa”, satıwdı ta`nhametlewdiń shaqırığı bolsa: “Onı házir aq satıp alıń” dewden ibarat.

Analizler sonı kórsetedi, eger marketing qáJobatlerinde reklama qáJobatleri birinshi orında tursa, ekinshi orında satıwdı ta`nhametlew menen baylanıslı qáJobatler turadı. Keyingi jıllarda bolsa satıwdı ta`nhametlew menen baylanıslı qáJobatlerdiń kem kemnen artıp barıwı kórinmekte.

Satıwdı ta`nhametlewdi tereńirek úyrensek, ol óz ishine qarıydarlardı, satıwshılardı hám dáldalshılardı ta`nhametlewlerdi óz ishine aladı.

Qarıydarlardı qoshahametlew tiykarınan qarıydarlardıń kóbirek muǵdardaǵı tovar satıp alıwlarına qaratıladı. Izertlewler sonı kórsetedi, usaqlap satıw sawda kárxanalarında tutınıwshılardı satıp atırǵan tovarlardıń 50-75 payız Jobalestirilmegen halda satıp alınar eken. Usı sebepli, ta`nhametlewdiń ol yaki bul usılman paydalanıp, satıp alınıp atırǵan ónim kólemine tásir etiw múmkin.

Qarıydarlardı ta`nhametlew usılları jádá hár qıylı hám olar kem kemnen keńeyip barmaqta. Kópshilik jaǵdaylarda qarıydarlardı ta`nhametlewdiń tómendegi usılları qollanıladı: kuponlardan paydalanıw; arzanlatılǵan baha menen satıw; tovar bahasınıń belgili bir bólegin qaytarıp beriw; sıylıqlar beriw; lotereya, konkurs hám oynılar ótkiziw; tovar úlgilerin biypul beriw; tovar úlgilerin biypul sınap kóriw hám basqalar.

Satıwshılardı ta`nhametlew degende kótere hám usaqlap satıw sawdası menen shuǵıllanıwshılardı tovarlar bahasını páseyttirip satıw (shegirme beriw); belgili bir muǵdardaǵı tovarlardı biypul beriw (eger olar satıp alıp atırǵan tovar belgili bir normadan arca), sıylıqlar beriw hám basqalar túsiniledi.

Demek, kommunikaciyalıq siyasatnı júritiw bazarda hár bir kárxananıń básekige shıdam berip, nátiyjeli xızmet kórsetiwiniń áhmiyetli faktori esaplanadı eken.

Tayamısh sózler	
<ul style="list-style-type: none"> • kommunikaciyalıq siyasat • pablik rileyshnz • imidj • reklama • reklama quralları 	<ul style="list-style-type: none"> • potencial qarıydar • reklamaniń nátiyjeligi • reklamaniń maqseti • reklama qáJobatleri • reklama túrleri

Ózin ózi tekseriw ushın sawallar:

1. Marketingde kommunikaciyalıq siyasatnı qalay túsinesiz?
2. “Pablik rileyshnz” degenimiz ne?
3. Reklamaniń áhmiyetin túsindirip berin?
4. Reklamaniń qanday túrlerin bilesiz?
5. Ózbekistanda “Reklama haqında”ǵı nızam qashan qabıl etilgen?
6. Reklama qurallarına neler kiredi?
7. Reklamaǵa qanday talaplar qoyıladı?
8. Satıwdı ta`nhametlew degenimiz ne?
9. Qarıydarlı ta`nhametlew degenimiz ne?
10. Marketingde satıwdı ta`nhametlewge neler kiredi?

TEST SORAWLARI

- 1. Menedjment páni-**
A. óz-ózin basqarıw
B. bul basqarıwshıǵa tańlawdı tuwrı ámelge asırıwdı hám isker qarardı qabıllawdı úyretiwshi pán bolıp tabıladı
C. basqarıw
D. menejer reytingi
- 2. Basqarıw**
A. bul tańlaw qarar qabıllaw jáne onıń Atqarılıwın qadaǵalaw procesi Bolıp tabıladı.
B. basqarıw negizleri.
C. xızmetkerlerdi basqarıw
D. basqarıw qárejetleri
- 3. Menedjment ob'ekti**
A. mámleket, wálayat, rayon, kárxana xızmetkerleri.
B. jámáát keńesi puqaralar jıyını.
C. basqarıw mádeniyatı.
D. menejer jáne onıń wazıypaları
- 4. Menedjment sub'ekti**
A. rayon.mámleket. shańaraq
B. basqarıw jumısın ornılawshı keńseler hám olardıń basshıları
C. sud hákimiyatı
D. islep shıǵarıw
- 5. Ekonomikalıq sistema bul?**
A. úskeneler, komp'yuterler, sol menen birgelikte informaciyalıq texnologiyalar kompleksi;
B. qaǵıydalar, normalar, teoriyalar toplamı;
C. barlıq xojalıq, shólkemlesken finanslıq processler birligin sáwlelendiredi;
D. islep shıǵarıw processin ámelge asırıwǵa pul beriwshi finanslıq processler;
- 6. F. Teylor.D. Emerson qaysı mekteptiń kórnekli tulǵası.**
A. zamanagóy menedjment.
B. ilimiy menedjment.
C. insan qatnasıqları.
D. Durıs juwap joq.

7. Muǵdarlıq sistemalı yamasa zamanagóy menedjment mektebiniń kórinekli tulǵası kimler.

- A. D. Saymon. P.Duruker. E.Deyl.
B. E. Meyo.A. Fayol.
C. F. Teylor. E. Meyo.
D. R. Laykert. G. Emerson.

8. Ekonomikanı basqarıw sistemasında qanday nızamlar jetekshilik etedi?

- A. sSociyaliq nızamlar
B. ekonomikalıq nızamlar
C. siyasiy nızamlar
D. finanslıq nızamlar

9. Jámiyettegi barlıq ekonomikalıq jáne social processler, olardı ámelge asırıw nızamları bul nızamǵa ámel etedi.

- A. jámiyet mútajliklerin múmkin bolǵanında kem resurslar sarplap ilajı bolǵanında qanaatlandırıw nızamı
B. jámiyet mútajliklerin múmkin bolǵanında kem resurslar sarplap ilajı bolǵanında tolıq qanaatlandırıw nızamı
C. jámiyet mútajliklerin múmkin bolǵanında kem resurslar sarplap ilajı bolǵanında qanaatlandırıw nızamı
D. jámiyet mútajliklerin múmkin bolǵanında kóp resurslar sarplap ilajı bolǵanında tolıq qanaatlandırıw nızamı

10. Princip -Bul:

- A. basqarıw usılları
B. basqarıw principi
C. tiykarǵı qaǵıyda, jol-joba, qulıq normaları
D. basqarıw mexanizmi;

11. Tiykarǵı principlerge tómendegiler kiredi:

- A. basqarıwda óz basınshalıq hám jalǵız hákimlik principi
B. ilimiylik hám tájiriye belilik principi
C. rejelilik principi
D. basqarıw formasın rawajlandırıw barıw principi;

12. Maqset-Bul:

- A. maqset, niyet, yaǵnıy ol yamasa bul niyetke jetiw ushın názerde tutılǵan árman
B. uliwma, bas maqsettiń jeke hám jalǵız maqsetlerge bóliniwın

C. hár bir iskerlik túri, hár bir juwapker shaxs boyınsha mayda – shúydesine shekem tolıq bólistirilip shıǵılǵan

D. bir jil ishinde, jil sheregi, biray hám odanda kemrek múddet dawamında ámelge asırilatúǵın maqsetler túsiniledi

13. Funkciya -bul:

A. qandayda bir нәрсениń jumıs, iskerlik sheńberi, wazıypası degen mánislerdi áñlatadı

B. ámelge asırılıwı, sheshiliwi kerek bolǵan másele, úyreniliwi kerek bolǵan, názerde tutılǵan maqset

C. toplangan tájiriýbeni analizlew hám ulıwmalastırw

D. áhmiyetin ashıw hám ornatiw basqarıw procesin durıs shólkemlestiriwdiń zárúrli shárti bolıp tabıladı

14. Ámeldegi maqsetler:

A. bir jil ishinde, jil sheregi, biray hám odanda kemrek múddet dawamında ámelge asırilatúǵın maqsetler túsiniledi

B. bes jil yamasa odan kóbirek dáwir dawamında ámelge asırilatúǵın maqsetler túsiniledi

C. maqset, murat, yaǵnıy ol yamasa bul niyetke jetiw ushın názerde tutılǵan árman

D. hár bir iskerlik túri, hár bir juwapker shaxs boyınsha mayda – shúydesine shekem tolıq bólistirilgen

15. Aymaqlıq basqarıw maqsetleri:

A. mámleket maqsetleri - wálayat maqsetleri

B. pırsatlı maqsetler - wálayat maqsetleri

C. mámleket maqsetleri - úzliksiz (kúndelik) máqsetleri

D. pırsatlı maqsetler - úzliksiz (kúndelik) maqsetleri

16. Keleshektegi (perspektivlıq) maqsetler:

A. úzliksiz (kúndelikli) maqsetleri - wálayat maqsetleri;

B. mámleket maqsetleri - wálayat maqsetleri;

C. pırsatlı maqsetler - wálayat maqsetleri;

D. mámleket maqsetleri - úzliksiz (kúndelik) maqsetleri

17. Basqarıw funkciyasın klassifikaciyasına neler kiredi:

A. jobalastırw, shólkemlestiriw, qadaǵalaw

B. shólkemlestiriw, qadaǵalaw, islep shıǵarıw

C. jobalastırw, shólkemlestiriw, baqlaw

D. tekseriw, satıw, joybarlaw

18. Basqarıw maqsetine qoyılatúǵın tiykarǵı talaplar tómendegilerden ibarat :

A. maqset bir mánisli hám anıq bolıwı kerek

B. maqset real hám atqarılıwı oǵada kiyim-kenshek bolıwı kerek

C. maqset kóp qırılı hám kóp mánisli bolıwı kerek

D. maqset bólimler hám juwapkerler boyınshada bólistirilmegen bolıwı kerek

19. Ámeldegi maqsetler degende:

A. bir jil ishinde, jil sheregi, biray hám odanda kemrek múddet dawamında ámelge asırilatúǵın maqsetler túsiniledi

B. bes jil yamasa odan kóbirek dáwir dawamında ámelge asırilatúǵın maqsetler túsiniledi

C. bir jil yamasa odan kóbirek dáwir dawamında ámelge asırilatúǵın maqsetler túsiniledi

D. 6 ay yamasa odan kóbirek dáwir dawamında ámelge asırilatúǵın maqsetler túsiniledi

20. Wazıypa -bul

A. ámelge asırılıwı, sheshiliwi kerek bolǵan másele

B. úyreniliwi kerek bolǵan, názerde tutılǵan maqset, yamasa qandayda bir-bir tapsırmanı ayırım tarawların óz ishine aladı

C. xızmet jumıs, xızmet lawazımı, hámel bolıp esaplanadı

D. birar kimse yamasa zattıń jumıs, iskerlik sheńberi

21. Islep shıǵarıw procesin baslaw jáne onı bárha dawam ettiriw ushın:

A. islep shıǵarıw quralları, texnika, shiyki onim, energiya

B. maqset, shiyki ónim, energiya, transport sıyaqlı materiallıq támiynat quralları zárúr

C. maqset, shiyki ónim, energiya, texnika sıyaqlı materiallıq támiynat quralları zárúr

D. kadrlardı tańlaw, miynetti shólkemlestiriw, qadaǵalaw hám tekseriw, óndiriske xızmet kórsetiw sıyaqlılar

22. Basqarıwdıń tiykarǵı usılların kórsetin.

A. marketing, shólkemlestiriw, tártipke salıw, qadaǵalaw

B. sociologik tekseriwler

C. ekonomikalıq, sociallıq, ruwhiy, shólkemlestirilgen, bólistiriw

D. ekonomikalıq -matematikalıq

23. Bazar shárayatında usıllardan qaysıları júdá zárúrli áhmiyet iye?

- A. sociologiyalıq tekseriwler
- B. ekonomikalıq
- C. social -psixologiyalıq
- D. shólkemlestirilgen, bólistiriw

24. Qashan baslıqtıń buyırıqlı háreketleri huqıqıy kúshke iye boladı?

- A. mudami
- B. qashanda olar islep shıǵarıw tutınıwınan kelip shıqsa
- C. olar tek ǵana nızamǵa tiykarlangan bolsa
- D. eger olar shaxs háreketin esapqa alsa

25 Basqarıw sociologiyası neni úyrenedi?

A. miynetin tiykarǵı faktorları hám túrli hádiyselerdin óz-ara baylanıslılıǵın

- B. jumısshılardıń turaq-jay menen támiyinlengenligin
- C. miynet, óndiristin ósiw natıyjeliligin
- D. insandı islep shıǵarıw faktorları menen o'zara baylanisi,

jámááttin social rawajlanıwın jobalastırıw, miynet jámááttin quram taptırıw

26. Psixologiya neni úyrenedi?

- A. jumısshılardıń miynet sharayatın
- B. basqarıw buyırıqları, kórsetpeleri, usılların
- C. insannın tańlanıwı, baslamashılıq qábileti, tábiyaatı, ózin tutıwı
- D. basqarıw hám basqarıluwshı sistemalar arasındaǵı óz-ara baylanıslar

27. Buyırıq?

- A. bul baslıqtın qol astındaǵı xızmetkerlerden belgili wazıypantı orınlawdı jazba yamasa awızsha túrde talap etiwı bolıp tabıladı
- B. eki yamasa odan artıq xızmetkerdin bir orında islewi.
- C. basqarıw hám basqarıluwshı sistemalar arasındaǵı óz-ara baylanıslar
- D. baslıqtın aytqan sózi.

28. Párman

- A. ullı adamlardıń aytqan sózleri.

B. xızmetkerlerden ayırım islep shıǵarıw hám xojalıq máselelerin sheshiwdi talap qılıw bolıp tabıladı buyırıq basshı ornbasarları, xızmetler basshıları, olar iye bolǵan kepillikleri sheńberinde beriledi..

C. talap qılınǵan jumıs.

D. buyırıq beriw.

29. Basqarıwdıń social -psixologiyalıq usılları.

A. bul óndiriwshi hám ayırım shaxslarǵa olardıń social mútajlikleri hám psixologiyalıq qásiyetlerine tásir etiw menen basqarıw quralı bolıp tabıladı.

B. insanlar ruwhiyatına tásir etiw.

C. intızamlı tásir etiw usılları.

D. ekonomika rawajlanıwı baǵdarları hám maqsetlerdi ámelge asırıw jolların kórsetiw.

30. Basqarıw usılları.

A. baslıqtın islep shıǵarıw kárxanalarının qoyılǵan maqset wazıypalarına erisiwge basshılıq qılıwdı muwapıqlastırıw.

B. baslıqtın óz qol astındaǵılarına belgili jumıstı belgilegen waqıtta orınlaw talabının jazba yamasa awızsha kórinisi.

C. jámiyet adamları baylanısları, adamlardıń ózin tutıw ulıwma nızamlıqları qalıplesiwi tiykar bolatuǵın faktorlardı úyrenedi.

D. bul xızmetkerlerge hám ulıwma islep shıǵarıw jámáátlirine tásir kórsetiw

31. Basqarıw qararları ámel etiw dáwirine qarap:

A. strategiyalıq qararlar

B. dástúriy qararlar

C. waqtınshılıq qararlar

D. anıq qararlar

32. Ringi usılı qanday?

A. Qıtay biznesinde keń qollanılatuǵın usı bolıp tabıladı

B. Yapon biznesinde keń qollanılatuǵın usı bolıp tabıladı

C. Koreya biznesinde keń qollanılatuǵın usı bolıp tabıladı

D. Hind biznesinde keń qollanılatuǵın usı bolıp tabıladı

33. Ringi usılı qanday?

A. bul usılǵa boyınsha jıynalıslarda emes, bálki sorap shıǵıw jolı menen razılıq alıw járdeminde shiyshiledi, bir neshe basqıshqa ámelge asırıladı.

B. qararlardı islep shıǵıw processinde barlıq bahslı máseleler hám hár qıylı pikirlerden Bbir sheshimge keliw yamasa kelisiw degeni
C. yaǵniy hár túrli awqam yamasa birlespeler anıq belgili bolıp turǵan jaǵdaylarda, hár qıylı pikirler básikelesetuǵın jaǵdaylarda ámel etedi

D. mánisine qarap aldın soralǵan turaqlı pikirdi sózsiz qollap-quwatlawdan ibarat.

34. Konsesus bul?

A. bul usılǵa muwapıq jıynalıslarda emes, bálkim sawalnama jolı menen razılıq alıw járdeminde sheshiledi, bir neshe basqıshta ámelge asırıldı.

B. qararlardı islep shıǵıw processinde barlıq shrshiliwi kerek máseleler hám hár túrli pikirlerden bir sheshimge keliw yamasa kelisiw degeni

C. yaǵniy hár túrli awqam yamasa birlespeler anı belgili bolıp turǵan jaǵdaylarda, hár qıylı pikirler básikelesetuǵın jaǵdaylarda háreket etedi

D. mánisine qarap aldın soralǵan turaqlı pikirdi sózsiz qollap-quwatlawdan ibarat.

35. Menejer —bul:

A. jallanba basqarıwshılar bolıp, basshılıqtıń bólek sociallıq qatlamaı bolıp tabıladı

B. arnawlı tayarlıq kórgen, basqarıwdıń sırları nızam-qaǵıydaların tereń biliwshi maman qánige bolıp tabıladı

C. basqarıwshı

D. natuwrı juwap joq

36. Firmanın perspektivasın belgilew, onıń keleshegi ushın ahmiyetli ilajlardı islep shıǵıw menen:

A. joqarı kategoriyadaǵı menedjerler shuǵıllanadı

B. orta kategoriyadaǵı menedjerler shuǵıllanadı

C. tómen kategoriyadaǵı menedjerler shuǵıllanadı

D. A+C

37. Firma iskerligin, yaǵniy islep shıǵarıw, tovarlardı satıw, baha belgilew, finans iskerligi, jańa tovarlardı ózlestiriw, jańa texnologiyanı qóllaw, mexnatni shólkemlestiriw sıyaqlılardı basqarıw menen:

A. joqarı kategoriyadaǵı menedjerler shuǵıllanadı

B. orta kategoriyadaǵı menedjerler shuǵıllanadı

C. tómen kategoriyadaǵı menedjerler shuǵıllanadı

D. A+B;

38. Avtoritar basshılar boysınıwshılardıń:

A. baslamashılıqqa tolıq tayanadı

B. baslamashılıqqa jol qoymaydı

C. baslamashılardı xoshametleydi hám olardan paydalanadı

D. A+C

39. Liberal basshılar kadrlardı tańlawda :

A. itibarsızlarsha háreket etedi;

B. kúshli básikeleslerden qutılıw háreketinde boladı

C. isker, bilgir xızmetkerlerge móljel aladı, olardıń ósiwine járdem beredi

D. A+B

40. Demokratiyalıq basshılar bilimge bolǵan múnásibette:

A. hámme zattı ózim bilemen dep esaplaydı

B. itibarsız boladı

C. turaqlı oqıydı hám qol astındaǵı boysınıwshılardan hám sonı talap etedi

D. B+C;

41. Demokratiyalıq basshılar mámiledede:

A. unamlı, baylanısqa kirisimli hám aktiv boladı

B. unamsız, boysınıwshılardan aralıq saqlaydı

C. bilim tájriybesin kórsetpeydi

D. A+B;

42. Singvinikler:

A. shoq kewilli, háreketleri kúshli shaxslar bolıp tabıladı

B. tásiriligi tómen, aktivlikleri kem shaxslar bolıp tabıladı

C. sóylewi tez, keleshekke isenim menen qaraytuǵın shaxslar bolıp tabıladı;

D. A+C

43. Flegmatikler:

A. oǵada tez tásirleniwshi ózgeshelikke iye boladı

B. tez sharshaytuǵın hám ózine isenbeytuǵın boladı

C. júdá az kületuǵın boladı

D. tásiriligi tómen bolǵan shaxslar bolıp tabıladı.

44. Melanxolikler:

- A. sóylewi tez, háreketleri kúshli Boladı
- B. aktivligi tómen, tartınshaq, kem ğayrat Boladı
- C. jańa adamlar menen tez til taba alatuǵın boladı
- D. shoq kewilli boladı

45. Tómede kórsetilgen páziyetlerdiń qaysısı baslıqta sáwlelengen bolıwı kerek?

- A. daw-júreklik
- B. háreketshen
- C. táwekelshi
- D. nadurıs juwap joq.

46. Tómede belgilengenlerdiń qaysi biri baslıq aytiwi múmkin bolmaǵan juwaplar bolıp tabıladı?

- A. men óz pikirimdi anıq hám tolıq ayta almadım;
- B. meniń jumıs tájiriybem sol;
- C. men qatege jol qoydım jáne onı dúzetemen;
- D. A+C

47. Shólkemniń mádeniyatına neler kiredi?

- A. simvollar
- B. aǵzalardıń ulıwma belgileri
- C. tártip qaǵıydaları
- D. shólkem resursları

48. Shólkemlesken mádeniyat xarakterine tómedeshe xarakteristika beriledi:

- A. shólkemniń daǵaza qiliniwshi ulıwma bahası
- B. shólkem basqarıwdıń ideyalogiyalıq jónelisi
- C. korporativlik qaǵıydalar hám minez-qılıq normaları
- D. joqarıda kórsetilgenlerdiń hámmesi

49. Shólkem túsiniǵin kórsetiń?

- A. hámme juwaplar durıs
- B. 2 hám onan artıq shaxs iskerlik júrgizedi
- C. xojalıq iskerligin erkin júrgiziw
- D. jámaátte juwapkerlik hám minnetlemelerdiń birligi

50. Shólkemde kelispewshilik (konflikt)ti júzege keltiretuǵın sebepti kórsetiń

- A. shólkemdiń nátiyjesiz iskerligi

- B. basqarıwdıń joqarı funkciyası
- C. islep shıǵarıw boyınsha kóbirek qayǵıradı
- D. bilim alıwǵa umtılıw

51. Shólkemdegi kelispewshilik (konflikt) tiń túrleri:

- A. hámme juwaplar durıs
- B. shaxs ishindegi konflikt
- C. shaxslar aralıq konflikt
- D. shaxslar aralıq hám toparlar aralıq konflikt

52. Shólkemde kelispewshilik (konflikt) ti júzege keltiretuǵın sebepti kórsetiń:

- A. hámme juwaplar tuwrı
- B. resursların bólistiriw
- C. wazıypalardıń ózara baylanıshlıǵı
- D. maqsetlerdegi parqlar

53. Wakillik degende neni túsinemiz.

- A. Bul qandayda bir shaxs, shólkem, shólkem, mámleket atnan jumıs islew ushın berilgen xuqıq, wákillik huquqı
- B. tek ğana shólkemniń bolıwı
- C. tek ğana shólkemniń bolıwı
- D. 4-9 shaxstıń bolıwı

54. Basqarıw funkciyası degende:

- A. ob`ektti basqarıwǵa tiyisli anıq wazıypalardı sheshiwge qaratılǵan xızmet túri túsınledi
- B. kárxananıń materiallıq-texnikalıq bazasın jaratıwǵa qaratılǵan xızmet túsıniledi
- C. xızmetkerlerdiń kárxananıń jobasın orınlawǵa qaratılǵan xızmeti túsıniledi
- D. barlıq juwaplar durıs

55. Tómedegi usıllardıń qaysısı xızmetkerlerge tásiri boyınsha eń nátiyjeli esaplanadı:

- A. májbúrlew
- B. xoshametlew
- C. isendiriw
- D. sıylasıq penen

56. Wakillik beriwde tiykarman nelerge itibar beriw kerek?

- A. anıq kórsetpeler beriw

- B. turaqlı qadaǵalaw
- C. analiz jazıwların aparıw
- D. tuwrı juwap joq

57. Strategiyalıq joba -bul

- A. Bazar jaǵdayın tiyanaqlı úyreniw hám aldınan bahalaw menen tovarlardı islep shıǵarıw hám satıwdı shólkemlestiriw hámde sol tártipte jaqsı payda tabıwǵa qaratılǵan iskerlik bolıp tabıladı.
- B. kárxana iskerligindegi ámeldegi isbilermenlerdi belgili tártipke hám nızam qaǵıydalarǵa salıp turıwshı joba bolıp tabıladı.
- C. kárxanaǵa uzaq múddetke berilgen tapsırma bolıp tabıladı.
- D. A +C.

58. Strategiyalıq jobalastırıw procesi basqıshlardıń izbe-izligin kórsetiń

- A. maqset hám wazıypalar -strategiyanı ámelge asırıw -bazar -báseki.
- B. maqset hám wazıypalar -sırtqı ortalıqtı analizew -kúshli hám kúshsiz táreplerdi analizlew -turaqlılıqtı analizlew hám strategiyanı tańlaw -strategiyanı ámelge asırıwdı basqarıw -strategiyanı bahalaw.
- C. strategiyanı bahalaw -konfliktti saplastırıw -qararlar qabıllaw -stresti basqarıw.
- D. turaqlılıqtı analizew hám strategiyanı tańlaw -strategiyanı ámelge asırıwdı basqarıw -ónim islep shıǵarıw.

59. Strategiyalıq turaqlılıq variantı.

- A. sheklengen ósiw, kemeytiw, sáykeslestiriw
- B. ósiwdi basqarıw, marketing
- C. kemeytiw, bazardıń ósiwi
- D. durıs juwap joq

60. Sheklengen ósiw degenimiz ne?

- A. Ósiw strategiyası qısqa hám uzaq múddetli maqsedlerdiń dárejesin biltirǵı kórsetkishler dárejesine, salıstırǵanda hár jılı arıttırıw arqalı ámelge asırıladı. Ósiw strategiyasına salıstırǵanda tez-tez saylanatuǵın ekinshi variant esaplanadı.
- B. Tiykargı shólkemler ámel etetuǵın strategiyalıq alternativ sheklengen ósiw esaplanadı. Bul strategiya shólkem tiykarınan óz jaǵdayınan qanaatlanǵanda turaqlı texnologiyaǵa iye sanaattıń jetik tarmaqlarında qollanıladı.
- C. ónim bahasınıń tómenletiw.

- D. tovarlardı kóp sanlı dúkanlar arqalı satıw.

61. Ósiw.

Kommunikaciya — bul:

- A. maǵlıwmat hám xabarlardı toplaw, eki hám onnan artıq adamlar ortasındaǵı informaciya almaslaw processı
- B. maǵlıwmat hám xabarlardı toplaw
- C. mámlekettin qadaǵalawı hám basqarıwı astındaǵı ob'ektler
- D. eki hám onnan artıq adamlar ortasındaǵı informaciya almaslaw processı

62. Tómendegi funkciyalardıń qaysı biri basqarıwdıń ekonomikalıq funkciyasına kiredi:

- A. miynet islew jaǵdayın jaratıw
- B. xızmetkerlerdi insaniy ruwxta tárbiyalaw
- C. marketing xızmetin jetilistiriw
- D. óndiristi shólkemlestiriw

63. Basqarıw qararlarına qoyılatuǵın talaplar:

- A. ilimiy jaqtan tiykarlangan bolıwı
- B. bir- biri menen baylanıslılıǵı
- C. operativ bolıwı
- D. ilimiy tiykarlangan bolıwı, bir-biri menen baylanıslılıǵı, operativligi, nátiyjeligi

64. Menedjment strategiyasınıń tómendegi jónelisler boyınsha klassifikaciyalaw múmkin:

- A. ósiw. bazar strategiyası
- B. bazar strategiyası, firma strategiyası, tovar strategiyası
- C. sheklengen ósiw, tovar strategiyası
- D. A+C.

65. Diversifikaciya strategiyası degenimiz?

- A. Kárxanaǵa uzaq dáwir berilgen tapsırma
- B. Uyqaslastırıw strategiyası sheklengen ósiw, ósiw hám kemeytiw strategiyaların bir-biri menen qosıp jiberiwdi názerde tutadı
- C. jańa tovarlar islep shıǵarıwdı jańa tovar bazarların, xızmet túrlerin ózlestiriw bolıp tabıladı. Bul firma iskerligin oǵan baǵlıq bolmaǵan ulıwma jańa tarawlarǵa keńeytiwdide esapqa aladı
- D. Bazarǵa tovarlardıń jańa modellerin shıǵarıw

66. Segmentlew strategiyası

A. usnis qılınıp atırğan tovar hám xızmetler menen bazardıń toltrılıwı dárejesin tereńlestiriw, bazar talabınıń maksimal « tereńligin » tańlaw.

B. basshılar kemnen-kem hallarda tańlaytuǵın, aqırǵı ilaj strategiyası dep atalatuǵın variant — kemeytiw strategiyası esaplanadı. Bunda móljeldeǵı maqsetldin erisilgen dárejeden tómenlew etip belgilenedi.

C. B+D.

D. turaqlılıqtı analizlew hám strategiyanı tańlaw -strategiyanı ámelge asırıwdı basqarıw -ónim islep shıǵarıw.

67. Strategiyalıq joba -bul

A. bazar jaǵdayın tıyanaqlı úyreniw hám aldınan bahalaw menen tovarlardı islep shıǵarıw hám satıwdı shólkemlestiriw hámde sol tártipte jaqsı payda tabıwdı uyushtirishga qaratılǵan iskerlik bolıp tabıladı.

B. kárxana iskerligindegi ámeldegi isbilermenlerdi belgili tártipke hám nızam qaǵıydalarǵa salıp turıwshı joba bolıp tabıladı.

C. kárxanaǵa uzaq múddetke berilgen tapsırma bolıp tabıladı.

D. A +C.

68. Strategiyalıq joybarlaw procesi basqıshlarınń izbe-izligin aytıń

A. maqset hám wazıypalar -strategiyanı ámelge asırıw -bazar -báseki.

B. maqset hám wazıypalar -sırtqı ortalıqtı analizlew -kúshli hám kúshsiz táreplerdi analizlew qılıw -turaqlılıqtı analizlew hám strategiyanı tańlaw -strategiyanı ámelge asırıwdı basqarıw -strategiyanı bahalaw.

C. strategiyanı bahalaw -konfliktti saplastırıw -qararlar qabıllaw -stresti basqarıw.

D. turaqlılıqtı analizlew hám strategiyanı tańlaw -strategiyanı ámelge asırıwdı Basqarıw -ónim islep shıǵarıw.

69. Byudjet

A. kárxananıń uliwma iskerligin qadaǵalawshı keń qamtılgan sistema

B. maqsetlerge erisiw ushın muǵdarlıq formada kórsetilgen, sonıń menen Birge muǵdarda kórsetilgen resursların Bólistiriw usılı Bolıp tabıladı.

C. keleshekte báseki gúresinde ábzallıq beretuǵın ideyA.

D. tús payıtına jetkizilgen strategiyaga baha beriw

70. Tómengi qatarda berilgen qaysı faktorlar kárxananıń sırtqı ortalıǵına tásir etiwshi faktorlar bolıp esaplanadı?

A. ekonomikalıq, siyasiy

B. bazar ekonomikasi

C. texnologiyalıq, báseki, social

D. xalıq aralıq

D. barlıq juwaplar durıs

71. Kárxana rawajlanıwınıń bas baǵdarı jáne onıń maqsetin tuwrı tańlaw tómendegi eki faktorǵa baylanıslı

A. sırtqı ortalıq faktorı, ishki ortalıq faktorı.

B. siyasiy, ǵalabalıq.

C. aylıq hám jobA.

D. durıs juwap joq.

72. Siyasiy faktorlardı analizlew processinde:

A. inflyaciya páti, salıq stavkası, bántlik dárejesine itibar beriledi

B. mámleketlerara sawdadaǵı tariyp kelisimlerine itibar beriledi

C. bazar teń salmaqılıqına itibar beriledi;

D. ishlep shıǵarıwdaǵı texnologiya jaǵdayına itibar beriledi

73. Báseki faktorların analizlew :

A. Basekiles kárxanalardıń háreketlerin baqlawǵa, olardı baqlawǵa múmkinshilik beredi;

B. islep shıǵarıwdaǵı texnologiyanıń jaǵdayın, onıń ózgeris pátin, zaman talabına juwap bere alıwın anıqlawǵa múmkinshilik beredi

C. kárxananıń tólew qábiletin anıqlawǵa múmkinshilik beredi

D. A+C;

74. Ekonomikalıq faktorlardı analizlew.

A. mámleketler aralıq sawdadaǵı tariyp kelisimlerine.

B. bajxana siyosatında úshinshi mámleketke qarsı jóneltirilgen protekcionizm siyosatında.

C. inflyaciya páti, salıq stavkası, xalıq aralıq tólew balansı, xalıqtıń bántlik dárejesi, kárxananıń tólewshenlik qábileti sıyaqlılarga itibar qaratıladı

D. kárxananıń tólewshenlik qábiletin anıqlawǵa múmkinshilik beredi

75. Itibarlı jagdaylardı aldınan boljaw maqsetinde islep shıǵlatuǵın strategiyalar :

- A. diversifikaciyalasqan strategiyalar dep ataladı
- B. arawlı strategiyalar dep ataladı
- C. funkcional strategiyalar dep ataladı
- D. qalıplestirigen strategiyalar dep ataladı

76. Texnologiyalıq faktorlardı analizlew

- A. Bajıxana siyosatında úshinshi mámleketke qarsı jóneltirilgen protekcionizm siyosatınA.
- B. Islep shıǵarıwdaǵı texnologiyanın jaǵdayın onıń ózgeris pátin, zaman talabına juwap bere alıwın.
- C. Jańa tovarlardı joybarlawda, informaciyalardı jıynaw, qayta islew hám olardı uzatıwda, baylanısta zamanagóy kopiyuterlerden qollanıp atırǵanlıǵın anıqlawda hám jobalastırıwǵa múmkinshilik beredi.
- D. Básekige shıdamlı kárxanalardıń háreketlerin baqlawǵa múmkinshilik beredi.

77. Xalıq aralıq faktorlardı analizlew.

- A. Óndiristegi texnologiyanın jaǵdayın onıń ózgeris pátin, zaman talabına juwap bere alıwın
- B. Básekileslerdiń keleshektegi rawajalanıw múmkinshiliklerin analizlew. Básekileslerdiń kúshli hám kúshsiz táreplerin analizlew
- C. Bajıxana siyosatında úshinshi mámleketke qarsı jóneltirilgen protekcionizm siyosatınA.
- D. Shet ellik básekileslerge qarsı húkimet qorǵalıwın anıqlawǵa. Ishki bazardı bekkemlewge. Xalıq aralıq qatnasıqlardı jedellestiriw hám keńeytiwge múmkinshilik beredi.

78. Biznes — joba bul?

- A. belgili waqıt aralıǵında jumıs kúshi, materiallıq hám finanslıq resurslardan ónimli paydalanǵan halda
- B. belgilengen maqsetke erisiw jolındaǵı tosıq hám qáwiplerdi aldınan kóre biliwge
- C. BCYO mákemelerdiń tiykarǵı iskerligin belgilep natıyjeliligini támiyinleytuǵın bagdarlama hújjeti bolıp tabıladı.
- D. Durıs juwapA hám C.

79. Qarar qabil etiw-bul:

- A. razılıq beriw

- B. alternativ sheshim tańlaw
- C. mashqalalardı úyreniw
- D. erisilgen nátiyjelerge baha beriw

80. Sapalı dúzilgen joba tómendegilerdi ámelge asırıwda járdem beredi:

- A. shólkemniń maqset hám wazıypaların anıq anılatıwǵa
- B. A,C hám D
- C. shólkem tabısı kóbeyiwine
- D. kórsetilip atırǵan medicinalıq xızmet quramı hám olardıń kórsetkishlerin anıqlawǵa

81. Sapalı dúzilgen joba tómendegilerdi ámelge asırıwǵa járdem beredi:

- A. belgilengen maqsetke finanslıq hám materiallıq resursların tartıw múmkinshiligin bahalawǵa
- B. A,C hám D
- C. nátiyjeli sociyallıq járdem kórsetiw. saǵlam turmıs tárizin keń jaydırıwǵa

qaratılǵan ilajlardı hám basqa ilajlardı belgilewge

- D. belgilengen maqsetke erisiw jolındaǵı tosıq hám qáwiplerdi aldınan kóre biliwge

82. Basqarıw hám shólkemlestiriw bólimi bul?

- A. shólkem xızmetkerleriniń poziciyasi hám juwapkershilik dárejesi kórsetilgen halda, onıń shólkemlestirilgen strukturasınıń sawlelendiriwshi ámeldegi sızılma jáne bul sistemada kútilip atırǵan ózgerisler kórsetiledi

- B. Bul bólim biznes — joba menen tanısıw hámde onıń mazmunı haqqında júdá qısqasha oyda sawlelendiriwge ıyelew ushın mólsherlengen

- C. bul bólimde shólkemge biriktirilgen xalıq sanı hám quramına baylanısh siziń shólkemińiz xızmetine bolǵan talap anıqlanadı

- D. bul bólimde medicinalıq xızmet kórsetiw procesiniń natıyjeliligi hám isenimlilikin tiykarlap beriwı kerek

83. Basqarıwdıń ekonomikalıq usıllarınıń ishine tómendegiler kiredi:

- A. kredit hám procent stavkası, salıq hám salıq júgi, baji tólemleri, subsidiya hám sankciya, bahalar
- B. baji tólemleri

C. subsidiya hám sankciya

D. kredit hám procent stavkası, salıq hám salıq júgi

84. Basqarıw processindeki wazıypasına qarap informaciyalar qanday túrlerge bólinedi?

A. esabat kórinisindegi informaciyalar

B. esapqa alıw boyınsha informaciyalar

C. direktiv informaciyalar, qadaǵalaw boyınsha informaciyalar

D. A+B+C juwaplar durıs

85. Basqarıw basqısh (dárejeli)larına qarap bólingen maqsetlerge tómendegilerdiń qaysı biri kiredi:

A. siyasiy maqsetler

B. aymaq kólemindegi maqsetler

C. ekonomikalıq maqsetler

D. sociallıq maqsetler

86. Basqarıw funkciyasi degende:

A. qandayda bir ob`ektti basqarıwǵa tiyisli anıq wazıypalardı sheshiwge qaratılǵan xızmet túsiniledi

B. kárxananıń materiallıq-texnikalıq bazasın jaratıwǵa qaratılǵan xızmet túsiniledi

C. xızmetkerlerdi kárxana jobasın orınlawǵa baǵdarlaytuǵın xızmet yaki háreket túsiniledi

D. A+B juwaplar durıs

87. Qoshametlew -bul:

A. ruwxıy faktor bolıp, shaxs aktivliginiń deregi

B. xızmetkerlerdi janlı miynet iskerligine xoshametlengen kúshsiz qural bolıp tabıladı

C. shaxslar iskerligin ruwxıy jollar menen maqsetke muwapıq baǵdarlaw bolıp tabıladı

D. óz xızmet wazıypaların atqara almaǵan yamasa miynet intızamın buzǵan xızmetkerlerge sógis járiyalaw

88. Amerikalıq psixolog Abraham Masloudiń motivaciya teoriiyası :

A. mútajlikler ústinligi teoriiyası dep júritiledi

B. «gigienik faktorlar» teoriiyası dep júritiledi

C. kútiw teoriiyası dep júritiledi

D. ádalathlıq teoriiyası dep júritiledi

89. «X» (iks) teoriiyası boyınsha :

A. xızmetkerler islewdi qálemeydi

B. xızmetkerler juwapkershilikten qashadi

C. xızmetkerler tábiyaatan jalqaw, qosjaqqas boladı

D. A+B+C;

90. «Y» (igrek) teoriiyası boyınsha :

A. xızmetkerler islewdi qálemeydi

B. xızmetkerler juwapkershilikten qashadi

C. jumısshılar tábiyaatan miynetkesh, Aktiv

D. A+B+C;

91. Qoshametlew modelleri:

A. aqılǵa say (racional), insaniy munasábetlerdi qoshametlew, kompleks qoshametlew

B. aqılǵa say (racional), básekini kúsheytiw, xızmetkerlerdi oqıtıw hám kóteriw

C. jámaat miynetin qoshametlew, insaniy munasábetlerdi qoshametlew, xızmetkerlerdi oqıtıw

D. insaniy munasábetlerdi qoshametlew, jazalaw, básekini kúsheytiw, sıylıqlaw retinde isletiw

92. Dúniya juzi ámeliyatında motivaciya járdeminde ónimli miynetke tartıwdıń túrli teoriiyaları bar. Bular:

A. mútajlikler ústinligi, kútiw, ádalathlıq (shınlıq) teoriiyası

B. ádalathlıq (shınlıq), social, zamanagóy islep shıǵarıw teoriiyası

C. gigienik tazalanıw, «x» (iks) hám «y» (igrek), ruwxıy - bilimlendiriw rawajlanıw teoriiyası

D. «x» (iks) hám «y» (igrek), azıq,-awqat, kiyim-kenshek hám turaq-jay, kútiw teoriiyası

93. Insaniy munasábetlerdi qoshametlew modeli, bul modeldiń avtorı :

A. Elton Mayo

B. Maslou hám Xecberg

C. Abraham Maslou

D. Frederik Gercberg

94. Amerikalıq psixolog... XX Ásirdiń 40 -jıllarında óziniń mútajlikler ústinligi teoriiyasın jaratıp, shaxslar óz motivlari processinde mútajlik hám qızıǵıwshılıqtıń 5 túrine tayanadı dedi.

- A. Elton Mayo
- B. Maslou hám Xecberg
- C. Abraham Maslou
- D. Frederik Gercberg
- D. Duglasa Mak-Gregori

95. Óz-ózin tolıq jetilistiriwdi qoshametlew modeliniń avtorı :

- A. Elton Mayo
- B. Maslou hám Xecberg
- C. Dj.Adame
- D. A+B

96... ..Adamlar -Bul qanaatlandırılmağan

mútájlıklarđi qanaatlandıruwǵa háreket etiwshi «ash ko'z mahluq» lar bolıp tabıladı,degen edi.

- A. Elton Mayo
- B. Maslou hám Xecberg
- C. Abraham Maslou
- D. Frederik Gercberg
- E.D. Duglasa Mak-Gregori.

97. Qoshametlewde X (iks) hám Y (igrek) teoriyalarında

ayırıqsha orın tutadı. Bul teoriyalardıń avtorı amerikalıq psixolog

... ..

- A. Elton Mayo
- B. C. Vrum
- C. Abraham Maslou
- D. Duglas Mak-Gregori

98. Qoshametlewdiń tiykarın quraytuǵın sıylıq túrleri

- A. ishki, sırtqı
- B. awır, jeńil
- C. qımbat hám arzan baha
- D. satılatuǵın, biybaha

99. Menedjerler basqarıw dárejelerine qarap úsh taypaǵa bólinedi:

- A. joqarı dáreje menedjerleri
- B. orta dáreje menedjerleri
- C. tómen dáreje menedjerleri
- D. A,B,C

100.Máp degende neni túsinemiz?

- A. basqarıw apparatı.
- B. islep shıǵarıw.
- C. bul tovardıń tutınıwshılardıǵa qanshelli dárejede unamli nátiyje keltiriwi esaplanadı
- D. qárejet.

GLOSSARIY

Terminniń qaraqalpaq tilinde aytiliwi	Terminniń anglichan tilinde aytiliwi	Terminniń ons tilinde aytiliwi	Terminniń mánisi
Baylanıs	Communication	Связь	Basqarıw sisteması elementleriniń óz-ara sherikligi ushın zárúrli elementlerden biri bolıp, onıń jardeminde bul struktura ushın belgili munasábetler qalıpleseıedi.
Attestatsiya	Attestation	Аттестация	Qánigelardıń lawazımına uqıpın, mamanlıǵın, bilim dárejesi hám adep-ikramlılıǵın anıqlawǵa hám sol tiykarda jumısqa belgilew yamasa ataq beriwge, sonıń menen birge jumıstan shetletiwge xızmet etedi.
Informaciya	Information	Информация	Maǵlıwmat hám xabarlar kompleksi bolıp, mazmunan, jańalıq elementlerine iye boladı hám basqarıw wazıypaların sheshiw ushın oǵada zárúr bolıp tabıladı.
Assotsiatsiya	Association	Ассоциация	Kárxanalardıń payshılıq tiykarında kungilli birlespesi bolıp tabıladı.
Adillik	Justice	Справедливость	Barlıq pazıyletler ishindegi en joqarı pazıylet bolıp tabıladı. Adil baslıqtıń etikalıq páziyletleri biymálel nızam ornın basa aladı.
Basqarıw	Management	Управление	Eki ob'ektler óz-ara sherikliginiń belgili túri- bunda olardan biri

			basqarıw sub'ekti jaǵdayında, basqası bolsa - basqarıw ob'ekti jaǵdayında boladı.
Basqarıw wazıypaları	Management functions	Функции управления	Basqarıw iskerliginiń salıstırǵanda ózbetinshe, qanıgelestirilgen hám ajratılǵan túrleri.
Basqarıw procesi	Management process	Процесс управления	Shólkem resursların ol tarepinen óziniń maqsetlerine jetiw ushın qalıplestiriw hám olardan paydalanıw boyınsha úzliksiz óz-ara baylanıslı háreketlerdiń kompleksi.
Basqarıw ierarxiyasi	The management hierarchy	Иерархия управления	Quramalı hár túrli hám óz-ara baylanısqan processlerdi basqarıwdıń tiykarǵı principlerinden birı. Ol basqarıwdıń dárejeleri menen tariyplenedi, olardıń sanı qanshellilik kóp bolsa, sistema sonshalıq iri bolıp tabıladı.
Basqarıw miynetiniń vertikal bólistirilwi	Labor vertical distribution	Вертикальное распределение труда	Shólkemde basqarıw dárejelerin ajratıwǵa tiykarlanǵan bólistiriw. Onıń tiykanında xızmetkerler yamasa bólimler iskerligin muwapiqlastırıw jatadı.
Basqarıw miynetiniń gorizontál bólistirilwi	The distribution of labor in the horizontal	Распределение труда по горизонтали	Miynetti islerdiń túrleri, wazıypalar boyınsha bólistirilwi. Ol qanıgelerdi ajratılıwı, shólkemde wazıypalıq xızmetler hám bólimlerdi sho'lkemlestiriwde kórinedi
Basqarıw miynetin ilimiy shólkemlestiriw	The organization of scientific work	Организация научной работы	Basqarıw xızmetkerler miynetin sonday shólkemlestiriw, ol pán jetiskenlikleri hám aldınıǵı tájiriye, xojalıq júrgiziwdiń aldınıǵı formalannan paydalanıw, texnikalıq quralları qóllawǵa tiykarlanadı hám xızmetkerlerdi bir birleri hám jumsshılar menen óz-ara sheriklikti jaqsılaw tárzde omatıwǵa múmkinshilik beredi, hám de taǵı basqarıw wazıypaların ámelge asırıw, hám islep shıǵarıw

			(kommerciya) ni injinerlik-texnikalıq hám ekonomikalıq támiyinlew processinde texnikalıq qurallarıdan paydalanıwǵa tiykarlanadı.
Basqarıw ob'ekti	Facilities management	Управление объектами	Basqarıw sub'ekti tárepinen basqarıwshı tásirín qabil etiwshi mekeme.
Basqarıw sub'ekti	The subject of management	Субъект управления	Basqarıw sistemasınıń basqarıw ob'ektine tásir kórsetiw deregi bolǵan buwını yamasa bólegi
Basqarıw principleri	Governance principles	Принципы управления	Basqarıw sub'ektleri anıq ob'ekterdi basqarıw processinde ámel etiwı kerek bolǵan ob'ektiv nızamlardan kelip shıǵıwshı tiykarǵı qaǵıydalar.
Basqarıw sisteması	Management system	Система управления	Basqarıwdı ámelge asırıwshı buwınlar hám olar ortasındaǵı baylanıslardıń jumıdı.
Basqarıw usılları	Management methods	Методы управления	Basqarıwshı sistema - basqarıw sub'ektin basqarıwshı sistema - basqarıw ob'ektine qoyılǵan maqsetlerge enisiw ushın tásir kórsetiw usılları bolıp tabıladı.
Basqarıw sheshimi	Management decisions	Управленческие решения	Háreketlerdiń belgili variantın tabıw, iskerlik procesiniń ózi, onıń jummaqlawshı nátiyjesi.
Basqarıw maqseti	The aim of the management	Цель управления	Óndiristiń sociallıq-ekonomikalıq dúzim retindegi erisiliwi kerek bolǵan qálegen, itimal bolǵan hám zárúr jaǵdayı. Basqarıw maqsetin belgilew - basqarıw procesiniń baslanǵısh basqıshı bolıp tabıladı.
Basqarıwcha nlik kólemi	The scale of controllability	Масштаб управляемости	Basqarıw mekememesiniń basqarıw qábileti hám basqarıw ob'ektiniń quramalıǵı ortasındaǵı koefficient
Baha	Appreciation	Оценка	Tovar hám xızmetlerdiń pulda kórsetilgen ekvivalenti bolıp tabıladı.
Kepillik	Of office	Полномочия	Wákillik huquqi bolsa, juwapkershilik qandayda bir jumı,

			háreket áqibeti, nátiyjesi ushın bolǵan juwapkerlik bolıp tabıladı.
Wazıypa	Duty	Обязанность	Ámelge asırılıwı kerek bolǵ'an másele, isleniwı kerek bolǵ'an, ko'zde tutılǵan maqset, yamasa qandayda bir tapsırma, xızmet, jumıs, xızmet lawazımı, hámel ámel.
Ministrlik	Ministry	Министерство	Ózine tiyisli tarmaqtıń hojalıq sistemasında basqarıwdıń eń joqarı buwını bolıp tabıladı.
Biznes-joba	Business plan	Бизнес-план	Kárxananıń jumıs procesin suwretlep, kárxana basshılarınıń óz maqsetlerine qalay erisiwın, birinshi náwbette jumıstıń dáramat keltiriwdi qaysı jol menen asırıw múmkinligin kórsetip beredi.
Íntizamiy juwapkerlik	Disciplinary liability	Дисциплинарная ответственность	Xızmet minnetlerin buziw nátiyjesinde kelip shıǵadı.
Keńes	Council	Совет	Arnawlı bir máseleni dodalaw hám aqılǵa say qarar qabıllaw maqsetinde o'tkeriletug'in jıynalıst bolıp tabıladı.
Kontsern	Concern	Концерн	O'ndiristin' diversifikatsiyası tiykarında quram tabatuǵın iri, ko'p tarmaqlı korporatsiya bolıp tabıladı.
Korporatsiya	The Corporation	Корпорация	Rawajlangan iri aksionerler jámiyeti hám trestler birlespesi bolıp tabıladı.
Konsensus	Consensus	Консенсус	Qararlardı islep shig'iw processinde barlıq mashqalalı máseleler ha'm hár túrli pikirler maydanınan bir pitimge keliw yamasa kelisiw bolıp tabıladı.
Lawazım	Position	Положение	Kárxana, shólkem, mekeme hám shólkemlerde qandayda bir rásmiy xızmetti orınlaw menen baylanıslı bolǵan wazıypa.
Miynetti ilimiy shólkemlestiriw	Scientific organization of labor	Научная организация труда	Óndiriske sistemalı engiziletuǵın ilim jetiskenlikleri hám aldınǵı tájiriyelerge tiykarlangan miynetti shólkemlestiriw, ol eń jaqsı texnika

			hám adamlardı bir islep shıǵarıw procesine jıynawǵa múmkinshilik beredi, material hám miynet resurslarınan eń nátiyjeli paydalanıw hám de islep shıǵarıw iskerliginiń úzliksiz barıwın támiyinleydi, insan den-sawlıǵın saqlawǵa járdem beredi.
Miynetti wazıypalıq bólistiriw	Division of labor	Распределение труда	Bólek jumısshılar toparı, olardıń jámiyetlik iskerligindegi wazıypalarına qaray bólistiriw.
Monitoring	Monitoring	Мониторинг	Sistema yamasa ob'ekt jaǵdayın baqlaw, bahalaw, boljaw, onıń iskerligin baqlaw. Monitoring kárxanaǵa buyım halda kárxana iskerliginiń túrli tarawlarǵa ag'ip keliwshi processler haqqındaǵı isenimli hám waqtındaǵı informaciyalar basqarıw apparatın tolıq támiyinlew ushın shıǵarılǵan.
Motivatsiya	Motivation	Мотивация	Insandı anıq maqsetlerge erisiw hám óz mútajliklerin qandırıw ushın háreketke úndewshi ámeldegi ishki hám sırtqı kúshler kompleksi.
Kriteriya	Criteria	Критерии	Salıstırılwıw yamasa bahalaw ushın ólshew, ulgi. Mısalı, miynet - kisi salawatınıń kriteriyası bolıp tabıladı.
Daw	The dispute	Стресс	Basshı, jumısshı hám basqa xızmetkerler arasında amawlı bir máselelerdi sheshiwde táreplerdiń bir-biri menen bir sheshimge kele almaǵanlıǵı sebepli payda bolatuǵın jaǵday bolıp tabıladı.
Qadaǵalaw paketi	Control packet	Контрольный пакет	Iyesin (aktsiyanerdi) aktsiyanerlik jámiyetinde ámeldegi húkimet (dawıslardıń kópligi) menen támiyinleytuǵın aktsiya úlesi.
Qaǵıyda	Regulations	Устав	Shólkemler kárxana (AJ) dıń yuridikalıq mártebesin belgileytuǵın shólkemlestiriw hújjetlerinen biri. Qaǵıyda usı

			shólkemdiń shólkemlestiriwshileri tárepinen islep shıǵıladı hám tastıyqlanadı.
Nou-xau	"Know-how"	"Ной-хау"	Ilimiy, texnikalıq, islep shıǵarıw, basqarıw, finanslıq, kommerciya hám basqa xalıq baylıǵına aylanbaǵan xarakter degi hár qıylı bilim hám tájiriybeler jıyındısı (kompleksi).
Shólkemlestirilgen texnika	Office equipment	Оргтехника	Sızılma jumısları, esap -kitap operatsiyaları, hújjetlerdi tayarlaw, olardı kóbeytiw, qayta islew, saqlaw hám avtomatikalıq izlew hám basqalar ushın texnikalıq qurallar kompleksi. Onıń quramına jazıw mashinkalari, fakslar, kartotekalar, nusqa alıw apparatları, sızılma priborları, elektron esaplagıchlar hám basqalar kiredi.
Ofis	Office	Офис	Mekeme, kantselyariya (jazıw sızıwlar) xızmet jayı.
Qoshametlew	Promotion	Продвижение по службе	Shólkem aldında turǵan máseleni sheshiwde kisiniń urınıwı, háreketi, shıdamlılıǵı hám hadallıǵına maqssetli jantasıw
Reyting	Rating	Рейтинг	ayırım zatları qandayda bir klasqa, razryadqa yamasa taypaǵa kiriwin anıqlaw, bahalaw.
Qawıp-qater	Risks	Риски	Kárxana (AJ) jobaları hám byudjetin ámelge asırıw kewilsizlikler (áwmetsizlikler) dúń júzege keliw múmkinshiligi.
Isbilermen	Entrepreneur	Предприниматель	Shólkemge payda keltiretuǵın jumıs beretuǵın.
Baslamashılıq	Initiative	Инициатива	Isbilermenlik, jaratıwshańlıq, tájiriyeshilik.
Abıray	Prestige	Престиж	Ha'mme tárepinen tán alınǵan ha'mde jumıs ornına artırılǵan, basshı ushın zárúr isenim hám qalqan bolıp tabıladı.
Psixologiya	Psychology	Психология	Insannın' ruxiy jag'dayın.

			u'yreniwshi pa'n bolıp tabıladı. Insan ruxiy jag'dayına bolsa seziw, oyda sawlelendiriw, oylaw, ókinishli processleri, yad, diqqat, itibar, shıdamlılıq, sonıń menen birge insan shaxsınıń ruxiy qásiyetleri, musalı, qizig'iwshiliq, qabiliyet, minez-qulıq kiredi.
Struktura	Structure	Структура	Latinsha so'z bolıp, zatlar strukturalıq bo'leklerinin' o'-ara baylanisli túrde jaylasıwı, dúzilisin anılatadı.
Strategiya	Strategy	Стратегия	Grekshе «strategos» sózinen alınǵan bolıp, «general óneri» mánisin anılatadı.
Stress	Stress	Стресс	Anglichan so'zinen alınǵan bolıp, ashıwlanıw, keskinlik degen mániesti anılatadı.
Usil	Style	Стиль	Islew, basqarıwdaǵı ayırıqsha jol, usil mánisin anılatadı.
Paziylet	Feature	Особенность	Unamli páziylet, jaqsı sapa yamasa ayrıqshalıq bolıp tabıladı.
Yuridikalıq shaxs	Legal entity	Юридическое лицо	Xojalıq qarawındaǵı bólek mu'kke iye bolǵan jáne onı basqarıw huqıqına iye bolǵan shólkem, ol bul mu'kke juwap beredi, múlkshilik hám jeke mu'ksizlik huqıqına iye bolıwı, minnetleme alıwı, sudta dawager juwapker bolıwı múmkin. Yuridikalıq shaxs óz balansı hám smetasına iye bolıwı shárt.
Xolding kompaniyası	Holding company	Холдинговая компания	Basqa firma hám kompaniyalardıń aktsiya paketine olar iskerligin basqarıw hám baqlaw maqssetinde iyelik etiwshi kompaniya. Xolding kompaniyasınıń eki túri boladı: belgilengen funktsiyalardı ornlaw ushın islengen haqıyqiy xolding hám anıq isbilermenlik iskerligi (sanaat, sawda, transport, finans-kredit hám basqalar) menen de shuǵıllanatuǵın aralas xolding.

Qulıq	Behavior	Поведение	Qanday da maqsetke erisiwge qaratilğan iskerlik.
Xojalıq mexanizmi	Economic mechanism	Хозяйственный механизм	Ekonomikani basqarıwğa járdem beretuǵın ekonomikalıq rishag hám xoshametler hám de shólkemlestirilgen sırtqı kórinisler kompleksi hám birligi. Xojalıq mexanizmi joybarlaw, basqarıw usılları, bahalar, finanslıq hám kredit rishaglari, miynetke haqı tólew formaları hám basqa ekonomikalıq xoshametlerdi óz ishine aladı.
Xedjir	Hedge	Хеджир	Baha boyınsha táwekelshilik qamsızlandırıwı, fyuchers shártnaması.
Qarar	Decision	Решение	Orınlawğa bolatuǵın bolğan jumıstıń anıq jolin tańlap alıw
Jetekshilik	Leadership	Руководство	Basqarıwı óz-ara sherikliktiń, húkimranlıqtıń hár túrlı dereklerin natıyelilew qosılıwına tiykarlangan hám adamlardı ulıwma maqsetlerge erisiwge úndewge qaratilğan ayırıqsha ádep.
Basshinin' kásibiy mamanlig'i	Leader's professional background	Профессиональн ый опыт лидера	Menejer tárepinen islep shıǵarıw (sawda) ni shólkemlestiriw hám basqarıw salasındaǵı amawlı bilimler hám kónlikpelerdi iyelewi, hár túrlı tarawlar daǵı adamlar menen islew uqırı.
Ekonomikalı q basqarıw usılları	Methods of economic management	Экономический метод	Basqarıw sub'ekti hám ob'ekti ortasındaǵı munasábetlerdi mámleket hám aymaqtıń salıq sisteması, finans - kredit mexanizmi, bajıxana sistema, firmanı jumıs alıp barıwdıń ekonomikalıq norativlari, sapalı miynet ushın motivatsiya sisteması, menejment maqsetlerin muwapıqlastırıw usılların qóllaw járdeminde ekonomikalıq tártipke salıw usılları bolıp tabıladı.

Basqarıw basqarıw usılları	Administrati ve management methods	Методы административн о-го управления	Anıq maqsetlerge erisiw ushın shólkemlestirilgen munasábetlerge tásir kórsetiw usılı bolıp tabıladı. Bir jumıstı hár túrlı shólkemlestirilgen sharayatlar, onı shólkemlestiriwdiń hár túrlı túrleri: qatań tártipke salıw, operativlik penen juwap qaytarıw, ulıwma wazıypalardı qoyıw, iskerliginiń jol qoyılatuǵın shegaraların belgilew hám t.b. orınlaw múmkin. Jámaátke shólkemlestirilgen tásir kórsetiwdiń jumısları natıyjeli hám sapalı atqanlıwın támiyinleytuǵın belgili sharayatları ushın eń haqıyqıy anıqlawda túrlerin maqsetlerge shólkemlestirilgen usıllar ózlerin kórsetedi
Ruwxıy psixik jaǵday	Spiritual and mental state	Духовное психическое состояние	Social gruppanıń qádiriyatlı hám adamlar ortasındaǵı munasábetlerdiń xarakterin sawlelendiriwshi turaqlı psixik jaǵday.
Menejer	Manager	Менеджер	Turaqlı túrde basqarıw lawazımın iyelep turıwshı hám bazar sharayatlarında iskerlik jurgiziwshi shólkem iskerliginiń ayırım túrleri boyınsha qarar qabıllaw kepilligi berilgen shaxs.
Menejerdı ózin ózi baqlawı	Manager self-control	Самоконтроль менеджер	Menejerdı óz iskerligi natıyjeleri ústinen baqlawı, sol sebepli miynet procesi jaqsılanadı, qóyılǵ'an maqsetke erisildime yamasa joqlıǵı tekseriledi, hám de kerekli o'zgerisler kiritiledi.
Menejment	Management	Менеджмент	Islep shıǵarıw yamasa kommerciyanı basqarıw ; óndiristiń natıyjeliligini asırıw hám paydanı kóbeytiw maqsetinde islep shıǵılǵan hám qollanılauıǵın basqarıw hám qollanılauıǵın principleri, usılları, quralları hám formalarınıń

			kompleksi bolıp tabiladı.
Menejmenttiñ natiyjeliligi	Effectiveness of management	Эффективность управления	Sociallıq-ekonomikalıq kategoriya, basqarıw iskerliginiñ natiyjelikligi, materiallıq, finanslıq, miynet hám adam resurslarınan paydalanıwdıñ muwapıqlıq dárejesi. Basqarıw natiyjeleri hám olarǵa erisiwge sarplangan resursların salıstırıw jardeminde anıqlanadı. Menejment natiyjeliliginiñ wazıypalıq roli-onıñ rawajlanıwı dárejesi hám dinamikasını, bul processtıñ sapalı hám muǵdarlıq táreplerin sáwlelendiriw bolıp tabiladı.
Miynet jámaáti	Working team	Рабочая группа	Xızmetkerlerdi birge miynet iskerligin ámelge asırıwshı birlespesi.
Motivatsiya	Motivation	Мотивация	Menejmenttiñ, insan qulqiniñ motivatsiyasınan onı iskerligin basqarıw ámeliyatında paydalanıwdı názerde tutatúǵın wazıypası. Hár bir kisiñiñ qulqi motivatsiya, yaǵnıy adamdıñ belgili háreketlerdi ámelge asırıwǵa úndewshi ishki kúshler menen belgilenedi.
Muwapıqlastırıw	The coordination	Координация	Basqarıw wazıypalardan biri bolıp, onı ámelge asırıw firmanın ishki jaǵdayın sırtqı ortalıq sharayatları menen muwapıqlastırıw, sistemaniñ barlıq buwınları jumisdag'ı muwapıqlıqtı olar ortasında ratsional baylanıslar (kommunikatsiyalar), sistemalar ortasındaǵı óz-ara sherikliklerdi omatıw jolı menen támiyinlew, basqarıwdıñ barlıq wazıypaların birdeñ-birligi hám muwapıqlıǵın támiyinlewden ibarat boladı.
Qadaǵalaw	Control	Контроль	Menejmenttiñ programmalar, jobalar, wazıypalar, basqarıw qararların atqarıwın támiyinlew

			boyınsha wazıypası.
Daw (jánjel)	Conflicts (debate)	Конфликты (дебаты)	Eki yamasa kóbirek tárepler, yaǵnıy anıq shaxslar yamasa gruppalar ortasındaǵı qarama-qarsılıq bolıp, bunnan hár bir tárep óziniñ kózqarası yamasa maqseti qabil etiliwine háreket etedi hám basqa tárepti sonday etiwine kesent etedi.
Noverbal informaciylar	The spoken information	Разговорная информация	Jiberiwshi tárepinen sózlerden paydalanmastan jiberilgen informaciylar.
Rásmiy bolmaǵan jámaát	Informal group	Неофициальная группа	Adamlardıñ sırtqı tásir natiyjesinde emes, bálki ishki sebep natiyjesinde payda bolǵan toparı, ol belgili maqsetlerge erisiw ushın waqtınshalıq óz-ara sheriklikke kirisiwedi.
Baslıqtı ózin ózi basqarıwı	Leader of self-managed	Лидер самоуправляемы	Baslıq tárepinen kúnlük ámeliyatda jumstıñ sinalgan usıllarınan izbe-iz hám maqsetke qaratilǵan halda paydalanılıwı, onıñ ózin ózi rawajlandırıwı.
Joybarlaw	Planning	Планирование	Basqarıwdıñ sırtqı ortalıqtıñ jaǵdayları hám faktorların analiz qılıw, maqsetlerge erisiwdiñ muqobil variantların boljaw, muwapıqlastırıw, bahalaw, sistemaniñ bolajaq jaǵdayı, oǵan jetiw jollari, usıllar hám quralların belgilep beretuǵın jobalardı islep shıǵıwdan ibarat bolǵan wazıypalarınan biri bolıp tabiladı.
Sinergetik natiyje	Synergistic effect	Синергетический эффект	Shólkemniñ birden-bir bir pútkil retindegi potencialı hám mümkinshilikleri onıñ bólek elementleriniñ imkaniyatları hám mümkinshiliklerinen asıp ketedi, bul zat olardı óz-ara qollap-quwatlanıwı hám toldırılıwı menen tiykarlangan.
Social	- Social and	Социально-	Xızmetkerlerdiñ salamatlıǵı hám

psixologiyalıq basqarıw usılları	psychological methods	психологические методы	jámáát degi jaqsı ruwxıy -psixik jaǵdaydı saqlaw, nızamlar hám normativ hújjetler talaplarına ámel qılıw sharayatında qoyılǵan maqsetke erisiw boyınsha jámáát (xızmetker) degi social - psixologiyalıq processlerdi basqarıwǵa qaratılǵan usıl bolıp tabıladı.
Shólkemlestirilgen mádeniyat	Organizational culture	Организационная культура	Shólkemdiń ishinde ha'm onıń shegarasınan sırttaǵı munasábetler tiykarındaǵı shólkemdiń úlkenlew bólegi tárepinen qollanılauǵın filosofiya, adep normaları, qaǵıydalar hám ortalıq bolıp tabıladı.
Shólkem	Organization	Организация	Adamlardıń belgili maqsetleri: basqarıw waziypalarına erisiwdi názerde tutatuǵın sistemalastırılǵan, sanalı birlespesi.
Shólkemdiń missiyası	The mission of the organization	Миссия организации	Shólkemdi o'z iskerligin alıp bariwdag'i mánisin ashıp beretuǵın qáiplestirilgen tastıyq, bul jaǵdayda bul shólkemdiń basqalardan ayırmashılıǵı kórinetuǵın boladı.
Shólkemlestiriwshilik qábileti	The ability of the organization	Способность организации	Adamǵa shólkemlestirilgen iskerlik usılların iyelew hám olardı tabıslı ámelge asırıwǵa múmkinshilik jaratıwshı shaxstıń jeke-psixologiyalıq qásiyetleri.
Xarizma	Charisma	Харизма	Jalǵız shaxstıń qásiyetlerine tiykarlangan, oǵan payǵambar, kósem yamasa reformashı waziypasın ámelge asırıwǵa múmkinshilik jaratıwshı, onıń aldında tájım qılıw h'am onıń múmkinshiliklerine sózsiz iseniwdi keltirip shıǵarıwshı absalyut uqıp, ayırım sapalar berilgenligi. Xarizma - húkimranlıqtı shólkemlestiriwdiń bir bo'legi.

Xızmetkerler	Personnel	Персонал	Islep shıǵarıw yamasa basqarıw operatsiyaların ornlawshı hám miynet qurallarından paydalanıw menen miynet predmetin qayta islew menen bánt bolǵan barlıq xızmetkerler.
Xızmetkerlerdi basqarıw	Staff management	Управление персоналом	Insaniy quraytuǵınlarǵa xızmetkerler múmkinshilikleri hám shólkem maqsetleri, strategiyası, rawajlanıwı sharaytların muwapıqlıqqa keltiriwge jóneltirilgen maqsetke qaratılǵan tásir.
Xızmetkerlerdi tańlap alıw	The selection of staff	Отбор персонала	Bos lawazımlarǵa kandidatlerdi bahalaw. Óz ishine tómendegi basqıshlardı aladı: dáslepki so'ylesiw, anketa maǵlıwmatların analiz qılıw; kandidat haqqında maǵlıwmatlardı toplaw; tekseriwshı sınaqlar, test ótkeriw, medicinalıq kórikten ótkeriw; tiykarǵı sawbet; ekspertler juwmaǵın tayarlaw.

ÁDEBIYATLAR

1. Azlarova M.M., Xo'djamuratova G.Y. «Menejment va marketing asoslari» (O'quv qo'llanma) - T.: TDIU, 2012 y. -258 b.
2. Ансофф И. Стратегический менеджмент / Питер 2009.
3. Вершигора Е.Е. Менеджмент: Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2006.
4. Веснин В.Р. Основы менеджмента: Учебник. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007.
5. Герчикова И.Н. Менеджмент: Учебник. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009.
6. Глухов В.В. Менеджмент: Учебник для вузов. 3-е изд. – СПб.: Питер, 2008.
7. Гончаренко Л.П. Менеджмент инвестиций и инноваций: учебник. – М.: КНОРУС, 2009.
8. Гулин. В.Н. Информационный менеджмент: Учебный комплекс. - Минск: Соврем. шк., 2009.
9. Jemuratov T., Qalmuratov B., Beglenov N. «Óndiris menedjmeti» No'kis «BILIM» 2016. – 104 bet.
10. Jemuratov T., Qalmuratov B., Xalmuratov Q., Mi'rzanov B. «Ekonomika tiykarlari'» . – No'kis «Bilim», 2014. – 104 b
11. Зайнутдинов Ш. Н. ва бошқалар. «Менежмент асослари». Дарслик – Т.: Молия, 2001. – 212 б.
12. Йўлдашев Н. К., Захидов Г. Э. «Менежмент» Тошкент 2018– 400 б
13. Йўлдошев Н.К., Набоков В.И. «Менежмент назарияси». Дарслик. Т.ТДИУ, 2014.-433 б.
14. Коноплев С.П., Конопле ва В.С. Менеджмент продаж: Учебное пособ. – М.: ИНФРА-М, 2009.
15. Qalmuraov B., Madenova E. «Menedjment» oqiw metodikalıq qollanba Tashkent «Iqtisod-Moliya» 2019 148 bet
16. Qalmuraov B., Qudaybergenov A. «Menedjment» oqiw qollanba Nókis «Qaraqalpaqstan» 2020 148 bet
17. Qalmuraov B. «Qurilista menedjment» oqiw qollanba. Tohskent «Innovastiyon Ziyo» 2021 184 b 11.5 b/t.
18. Qalmuraov B Inyatov A.R., Bekturdiev M.B., Uteev O.A. «Kárxanalar ekonomikasi hám menedjment» oqiw metodikalıq qollanba// Nokis «Iлимпaz» Nokis -2021 186 bet, 11,6 b.t
19. Ламбен. Ж.Ж., Чумпитас Р., Шулинг И. Менеджмент, ориентиро ваний на рынок. 2-е изд. /Пер. с англ. Под. ред. В.Б. Копчано ва.- СПб.: Питер, 2008.
20. Менеджмент XXI века / Под ред. С. Чоудхари: Пер. с англ. Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 448 с.
21. Менеджмент: учебник/ под ред. проф. В.И. Королева. – М.: Экономист. 2006.
22. Менеджмент: Учебное пособие. / кол. авторов; под ред. Н.Ю. Чаусова, О.А. Калугина. – М.: КНОРУС, 2012. – 496 с.
23. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента: Пер. с англ. – М.: Дело, 2009.
24. Мыльник В.В., Титаренко Б.П., Волочиенко В.А. Исследования систем управления: Учебное пособие для вузов. – 4-е изд. – М.: Академический Проект; Трикста, 2006.
25. Mark Hughes, Michael Wearing. Organisations and Management in Social Work: Everyday Action for Change. SAGE Publications Ltd. USA, 2013
26. Nazarbaev O., Qudaybergenov A., Kalmuratov B., «Menedjment h'a'm marketing tiykarlari'» No'kis «BILIM» 2016. – 160 bet .
27. Nazarbaev O., Seytova L., Kalmuratov B., Jumanazarov O.«Menedjment» No'kis «BILIM» 2008. – 132 bet .
28. Nurimbetov R.I. «Menejment fanidan amaliy mahqlar va masalalar tu'plami» Toshkent Musiqa -2007 yil.
29. Nurimbetov R.I., S.I. Ahmedov «Ishlab chiqarish menedjmenti».O'quv qo'llanma-T.: TALQIN-2008. – 112 bet
30. Yoldoshev N. Q., Nurimbetov R.I.,Nazarbaev O., Qalmuraov B. «Menedjment» sabaqlıq/Tohskent «Innovastiyon Ziyo» 2021 320 b 13.5 b/t
31. Основы менеджмента: Учебное пособие/ Л.В. Плахова, Т.М. Анурина, С.А. Легостае ва и др. – М.: КНОРУС, 2007.
32. Пикулькин А.В. Система государственного управления: Учебник для вузов. 3-е изд. Перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004.

33. Прохоров А.П. Русская модель управления. М.: ЗАО «Журнал Эксперт», 2002.
34. Рогожин С.В., Рогожина Т.В. Исследование систем управления: Учебник. – М.: Экзамен, 2005.
35. Richard L. Daft. Management. South Western, Cengage Learning, USA, 2010
36. Русинов Ф.Н., Никулин Л.Ф., Фаткин Л.В. Менеджмент и самоменеджмент в системе рыночных отношений: Учебное Пособие. – М.: ИНФРА-М, 1996.
37. Семенов А.К. Основы менеджмента: Учебник «Дашков и К». 2012-576 с.
38. Семенов А.К., Набоков В.И. Основы менеджмента: Практикум. – М.: ИТК «Дашков и К», 2010.
39. Sawxanov, B. Qalmuratov «Menedjment a'meliy shi'ni'g'wlar» NO'KIS «BILIM» 2013 76 bet
40. Теория управления: Учебник/ Под ред. Ю.В. Васильева, В.Н. Парахиной, Л.Н. Ушвицкого. – М.: Дело, 2005.
41. Терминология менеджмента: Словарь/ Сост. А.К. Семенов, В.И. Набоков. – М.: Издательско-книготорговый центр «Маркетинг», 2002.
42. Томпсон А.А., Стрикленд А.Дж. Стратегическое менеджмент / - М., «Банки и биржи», «ЮНИТИ», 1998.
43. Управление организацией: Учебник/ Под ред. А.Г. Поршиевой, З.П. Румянцевой, Н.А. Соломатина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 1999.
44. Управление персоналом: Учебник для вузов/ Под ред. А.Я. Кибанова. – М.: Экзамен, 2008.
45. Файоль А., Эморсон Т., Тейлор Ф., Форд Т. Управление – это наука искусство. – М.: Республика, 1992.
46. Фатхутдинов Р.А. Стратегический менеджмент– М.: АО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 2008.
47. Шарифходжаев М. Менежмент. Дарслик. Т.: Ўқитувчи, 2002.-464 б.

216

MAZMUNI		
I-BAP.	MENEDJMENT. MARKETING PÄNINIŇ PREDMETI, OBEKTI HÄM METODI	3
1.1.	Menedjment. Marketing päniniň tiykarǵı mazmuni, ähmiyeti, pändi oqıtıwdıń maqsetleri. menedjment ob'ekti hám sub'ekti	3
1.2.	Menedjment. Marketing päniniň analitikalıq usılları, sistemalıq qatnas, kompleksli qatnas jasaw, baqlaw usılları mazmuni	7
1.3.	Menedjment. Marketing päniniň social-ekonomikalıq, huqıqiy hám basqa pänler menen óz ara baylanısları	8
	Tayamısh sózler.....	9
	Qadaǵalaw ushın sawallar.....	9
II-BAP. MENEDJMENT TEORIYASINIŇ QALIPLESIWİ HÄM RAWAJLANIWI		
2.1.	Menedjment teoriyasınıń qalıplesiwi hám evolyuciyalıq rawajlanıwı	10
2.2.	Basqarıw tálimatındaǵı tórt baǵdar hám olardıń tiykarǵı wákilleri	11
2.3.	Orta Aziyada menedjmenttiń teoriyalıq tiykarları hám onıń tiykarǵı principleri	20
	Tayamısh sózler.....	21
	Qadaǵalaw ushın sawallar.....	22
III-BAP. BASQARIW MAQSETI HÄM FUNCİYALARI		
3.1.	Basqarıw maqseti. Basqarıw maqsetlerine qoyılatuǵın tiykarǵı talaplar	23
3.2.	Basqarıw maqsetleriniń túrleri	24
3.3.	«Maqsetler shejiresi», maqsetler teregi	29
3.4.	Basqarıw funkciyalari. olardıń ähmiyeti, mazmuni	33
	Tayamısh sózler.....	39
	Qadaǵalaw ushın sawallar.....	40
IV-BAP. BASQARIWDIŇ SHÖLKEMLESKEN STRUKTURALARI		
4.1.	Basqarıw strukturasınıń mazmuni. Basqarıw buwinları, basqarıw basqıshları.	41
4.2.	Basqarıw strukturasınıń belgilewshi faktorlar.	42
4.3.	Basqarıw strukturasınıń shólkemleskenlik túrleri, olardıń abzallıqları hám kemshilikleri.	44
4.4.	Ózbekistan Respublikasınıń basqarıwdaǵı tarawlıq organları.	46
	Tayamısh sózler.....	49
	Qadaǵalaw ushın sawallar.....	49
V-BAP. BASQARIW USILLARI		
5.1.	Basqarıw usılları mazmuni, basqarıw ob'ektin úyreniw processinde	50

	qollanilatuğın usıllar	50
5.2.	Basqarıwdıń shólkemlesken –hákimshilik usılları	51
5.3.	Basqarıwdıń ekonomikalıq usılları	54
5.4.	Basqarıwdıń social-psixologiyalıq usılları	55
	Tayanish sózler	57
	Qadağalaw ushın sawallar	57
VI-BAP. MENEDJERDİŇ BASQARÍW METODÍ HÁM BASQARÍWDAGÍ ORNÍ		58
6.1	Menedjer hám basqarıw metodu túsiniğı. Menedjerlerdiń basqarıw dárejelerine qarap bóliniwi	58
6.2	Basqarıw metodınıń basqarıw usılları menen óz ara baylanıshlıǵı	61
6.3	Basqarıw metodlarına sáykes basshılardıń bóliniwi.	62
6.4	Avtoritar basshılar, liberal basshılar, demokrat basshılar	64
6.4	Basshı pazıyleti nádeniyatı hám onıń tiykarǵı elementleri	67
	Tayanish sózler	67
	Qadağalaw ushın sawallar	67
VII-BAP. BASQARÍW QARARLARÍN QABÍL ETIW		69
7.1	Basqarıw qararlarınıń áhmiyeti hám olarǵa qoyılatuǵın talaplar	72
7.2	Basqarıw qararlarınıń túrleri	73
7.3	Qararlardı islep shıǵıw hám qabil etiw basqıshları	77
	Tayanish sózler	77
	Qadağalaw ushın sawallar	77
VIII-BAP. ÓNDIRISTI BASQARÍW. MIYNET JÁMAATLERIN JOBALASTIRIW HÁM BASQARÍW		79
8.1	Óndiristi basqarıwdıń mazmunı hám áhmiyeti	81
8.2	Óndiristi basqarıwda ob'ekt hám sub'ekt túsiniikleri	83
8.3	Islep shıǵarılǵan ónim sapasını basqarıw	85
8.4	Sapa menedjmenti. Sapanı qadağalaw basqıshları	85
8.5	Miyнет jámáatlerin basqarıw túsiniğı	87
8.6	Xızmetkerlerdi basqarıw sisteması, xızmetkerlerdi basqarıw principi	90
8.7	Xızmetkerlerdiń jumısların jobalastırıw basqıshları	92
8.8	Xızmetkerlerdi basqarıw nátiyjeligi	95
	Tayanish sózler	95
	Qadağalaw ushın sawallar	96
IX-BAP. MENEDJMENTTE MOTIVACIYALAW		96
9.1	Motivaciyalaw túsiniǵiniń mazmunı hám áhmiyeti. Mútájlikler hám olardıń túrleri.	99
9.2	Motivaciya modelleri hám strategiyaları	101
9.3	Motivaciya teoriyaları	101

	Tayanish sózler	104
	Qadağalaw ushın sawallar	104
X-BAP. BASQARÍWDA INFORMACIYA HÁM KOMMUNIKACIYA		105
10.1	Informaciya sisteması túsiniǵi hám onıń basqarıwdıǵı roli. Basqarıw sistemasındaǵı informaciyalıq baylanıslar	105
10.2	Informaciyaǵa qoyılatuǵın talaplar, kerı baylanıs.	106
10.3	Informaciya túrleri.	109
10.4	Kommunikaciya túsiniǵi. Kárxana kommunikaciyası, sırtqı hám ishki kommunikaciya	112
	Tayanish sózler	117
	Qadağalaw ushın sawallar	117
XI-BAP. MARKETİNGTIN ÁHMIYETI, MAQSETI HÁM WAZIYPALARI		
11.1	Marketing túsiniǵi hám onıń áhmiyeti	118
11.2	Marketingtiń maqset hám wazıypaları	120
11.3	Marketing koncepciyaları hám olardıń evolyuciyası	123
11.4	Marketingtiń funkciyaları, principi hám túrleri	127
	Tayanish sózler	133
	Qadağalaw ushın sawallar	133
XII-BAP. MARKETİNG ORTALIGI		
12.1	Marketing ortalıǵı túsiniǵi hám áhmiyeti	134
12.2	Kárxana mikro-ortalıǵı	135
12.3	Kárxana makro-ortalıǵı	137
	Tayanish sózler	140
	Qadağalaw ushın sawallar	140
XIII-BAP. BAZARDI HÁM TUTINIWSHILARDI U'YRENIW		141
13.1	Tovar bazarı túsiniǵi hám tovar bazarı túrleri	141
13.2	Bazar kon'yunkturası hám oǵan tásir etiwshi faktorlar	142
13.3	Bazardı segmentlew hám onıń áhmiyeti	145
	Tayanish sózler	149
	Qadağalaw ushın sawallar	149
XIV-BAP. MARKETİNG SISTEMASINDA TOVAR SIYASATI		150
14.1	Marketing sistemasında tovar túsiniǵi, tovar siyasatı hám onıń ornı	150
14.2	Tovardıń ómirlik jasaw dáwiri hám basqıshları	154
14.3	Jańa tovar islep shıǵarıw strategiyası	158
	Tayanish sózler	162
	Qadağalaw ushın sawallar	162
XV-BAP. MARKETİNG SISTEMASINDA BAHASI SIYASATI		163
15.1	Marketing sistemasında baha túsiniǵi hám bahanıń qalıplesiwi	163
15.2	Bahanıń qalıplesiw usılların tańlaw	167

15.3	Baha strategiyaları	171
	Tayanish sózler	172
	XVI-BAP.MARKETINGTE KOMMUNIKACIYALÍQ SIYASAT	174
16.1	Jámaatshilik penen baylanis(pablik rileyshnz) hám onıń áhmiyeti	174
16.2	Reklama hám reklama quralları	175
16.3	Marketingde satıwdı xoshametlew	180
	Qadaǵalaw ushın sawallar	
	Tayanish sózler	181
	Glossariy	201
	Testler	182
	Ádebiyatlar	214

B. S. QALMURATOV

MENEDJMENT. MARKETING

SABAQLÍQ

Tashkent - "INNOVATSIYA-ZIYO" - 2022

Redaktor:
e.i.k. doct. O. Nazarbaev.

Texnik muharrir:
Nurmuhammad Bakirov
D zayner:
Izzat'illa Bakirov

Bosishga 14.10.2022. da ruxsat etildi.
Eichimi 60x90. "Times New Roman" garniturası.
Ofset bosma usulida bosildi.
Shartli bosma tabog'i 14. Nashr bosma tabog'i 13,75.
Adadi 50 nusxa.

"Innovatsiya-Ziyo" MCHJ matbaa bo'limida chop etildi.
Manzil: Tashkent shahri, Farhod ko'chasi, 6-a uy.

+99893 552-11-21

**"IZZATILLA NASHRIYOTI" MCHJ BUYUTMASIGA BINOAN
TAYYORLANDI.**

Muallif va nashriyot roziligisiz chop etish ta'qiqlanadi.